

R E N A N

IFJÚSÁGOM

**FORDÍTOTTA
BÍRÓ SÁNDOR**

B U D A P E S T

D A N T E K I A D Á S

EGYEDÜL JOGOSÍTOTT KIADÁS

Homyánszky-nyomda R.-T., Budapest.

Bretagneban széltében ismerik az Is városáról szóló regét, mely elmeséli, mint nyelte el ezt a várost a tenger régen, sok-sok évvel ezelőtt. A partokon itt is, ott is mutogatják a mesebeli város helyét és a halászok furcsa történeteket tudnak róla. Ha vihar dühöng a tengeren, a hullámok völgyéből elő-előbukkannak templomtornyainak csúcsai, ha meg nyugodt a tenger, akkor a harangok zúgása hallik a mélyből. Úgy érzem sokszor, hogy az én szívem mélyén is van egy ilyen eltemetett város, ebben is fáradhatatlanul zúgnak a harangok, szent misére hívogatva a híveket, de ezek nem hallják már a harangszót. Meg-megállok néha, figyelve hallgatom ezeket a félnék rezgéseket, melyek, mint egy más világ hangjai, távoli mélységből hatolnak fel hozzám. Az aggkor küszöbén, nyári pihenők alkalmával, különös kedvvel szedegettem össze az elsülyedt Atlantisnak messziről jött akkordjait.

Onnan került elő az a hat fejezet is, amely ezt a kötetet alkotja. Nem akartam folytatólagos elbeszélést adni. Képek, gondolatok vannak benne, szinte rendetlen összevisszaságban, melyek az ötvenesztendő múlt hívogatása közben sorakoztak képzeletem elé, jutottak eszembe. Goethe *Költészet és Valóság*-nak nevezi emlékezéseit, így adván érté-

süinkre, hogy a magunk életrajzát nem írhatjuk meg úgy, mint a másét. Amit magunkról mondunk, az mindig költészet. Aki azt hiszi, hogy életének apró eseményei érdemesek a feljegyzésre, az kicsinyes hiúság hibájába esik. Ha mégis leírjuk őket, azért tesszük, hogy a magunkban hordott világról képet adjunk másoknak. Az emlékezések formáját azért választottam, hogy alkalmat találjak bizonyos gondolatbeli árnyalatok kifejezésére, melyeket egyéb írásaim nem adnak vissza megfelelő módon. Távolról sem jutott eszembe, hogy előzetes felvilágosításokkal lássam el azokat, akik majd cikkeket írnak rólam.

Ami a történetírásban erény, itt hibának számított volna; minden, ami ebben a kis kötetben van, igaz, de nem abban az értelemben, mint valami életrajzi gyűjtemény adatai. Sok minden van benne, aminek csupán az a célja, hogy mosolyt keltsen; akárhányszor oda kellett volna jegyeznem alapok szélére: *cum grano salis*. Aztán meg a tapintat legegyszerűbb törvényei elől sem zárkózhattam el. Akikről írok, esetleg még élnek; no és akinek nem kenyere a nyilvánosság, az szinte retteg tőle. A „Kendertörő” története szóról szóra úgy esett meg, ahogyan elbeszélem. Csupán a major nevét változtattam meg. Ami „Rendszer bácsi“-t illeti, őrá vonatkozóan új adatokat kaptam Duportal de Goasmeur úrtól, s azok némileg ellentmondanak anyám feltevéseinek, amelyekkel ennek az öreg remetének titokzatos életmódját magyarázta. Mindamellet, elbeszélésemen mitsem változtattam; ha Duportal úr akarja, közölje ő az igazságot erről a furcsa emberről.

Ha könyvem csakugyan igazi memoár akarna lenni, akkor legelső sorban a hézagosságáért kellene elnézést kérnem. Arról a lényről, aki a legnagyobb hatással volt egész életemre, az én Henriette nő-

véremről, alig esik benne említés.¹ 1862 szeptemberében, egy évvel e drága barátnő halála után, kicsiny kis művet írtam, az ő emlékének szentelve, azok számára, akik ismerték. Mindössze száz példány készült belőle. Nővérem olyan szerény volt, annyira idegenkedett a világ zajától, hogy bizonyára megjelent volna előttem, sírjából kikelve, szemrehányó arccal, ha közkézre adtam volna e lapokat. Néha arra gondoltam, hogy ebben a kötetben közlöm majd őket. De beláttam, hogy ez egyértelmű volna a szentségtöréssel. A nővéremről írott lapokat szeretettel olvasták azok, akiknek szíve hajlott hozzá és hozzám. Szent az én szememben ez az emlékezet, nem szabad tehát kitennem annak, hogy bárki is ítéletet mondjon róla azon a jogon, hogy megvásárolta a könyvet. Úgy éreztem, hogy ha a nővéremről írott lapokat közzétenném egy könyvben, mely odakerül a könyvkereskedők polcaira, ezzel éppen olyan bünt követnék el, mintha arcképét az árverési csarnokban tenném közszemlére. Ez a kis mű tehát csak halálom után fog másodszor nyomtatás alá kerülni. Talán kibővíthetik barátnőmnnek néhány levelével, amelyeket magam fogok jóelőre kiválogatni erre a célra.

A könyvemben követett sorrend, amely meggyezik életem korszakainak sorrendjével, szembe

¹ Azon a napon, amikor éppen nyomdába akartam adni ezt a lapot, fivérem halála széttepte az utolsó köteléket, mely az apai ház emlékeihez kötött. Alain bátyám megbízható, jó barátom volt mindig; megértett, helyeselte terveimet, szeretett. Világos, következetes észjárása vagy közigazgatási pályára, vagy olyan hivatásra predesztinálta, amelyhez matematikai tudás szükséges. Családi bajok más irányba terelték és kemény próbákat állott, de erős akarata pillanatra sem hagyta cserben. Nem panaszkodott sorsa ellen, jóllehet az élet a családi tűzhely örömein kívül megtagadott tőle minden más jutalmat. Igaz viszont, hogy ez kétségtelenül a legszebb jutalom.

fogja állítani egymással a bretagne-i és a szemináriummi eseményeket; ez utóbbiakon okoskodással, merev skolasztikával tele komor küzködés vonul végig, míg az előző évek emlékei csupán a gyermeki érzékenység, tisztaság, ártatlanság és szeretet benyomásait mutatják. Ez az ellentét korántsem meglepő Csaknem mindannyiunkban két ember lakik. Minél jobban fejlődik a szellem, annál erősebben vonzza az embert az ellenkező pólus, vagyis az észszerűtlen, a megpihenés a teljes tudatlanságban, a nő, aki csak nő és semmi más, az ösztön- lény, aki csak homályos öntudat hatása alatt cselekszik. A vitatkozás kemény iskolája, melybe Abelard óta jár az európai szellem, száraz pillanatoknak, kietlen óráknak szülője. Az okoskodás tüzeiben égő ész együgyűsége szomjazik, mint ahogy a sivatag szomjazza a friss vizet. Ha az elmélkedés útján eljutottunk a kételkedés legszélső határára, megejt bennünket a női öntudat ösztönös bizakodása a szépben és a jóban, amely kettévágja \ számunkra a csomót. Íme, ez az oka annak, hogy a nő tartja életben a vallást ezen a világon. A szép és erényes nő az a délibáb, mely tavakkal, fűzfatorokkal népesíti be erkölcsi életünk kietlen sivatagát. A modern tudomány felsőbbsege abban rejlik, hogy haladásának minden fázisa egy-egy lépés előre az absztrakciók világában. A kémia kémiáját, az algebra algebráját műveljük; amint mélyére akarunk hatolni, eltávolodunk a természettől. És jól van így; ezen az úton kell haladnunk tovább: a lázas boncolgatás végén, ott van az élet, De viszont ne csodálkozzunk, ha a kutatás lázát a szóharcok orgiái után csakis annak az egyszerű lénynek csókja tudja lecsillapítani, akiben maga a természet él és mosolyog. A nő vezet bennünket az örök forráshoz, melynek tükrében Isten nézi magát.

A szépségét nem sejtő, istent szinte testi szemével látó gyermekleány tisztaságában nyilatkozik meg számunkra az ideál, mint ahogy a virág öntudatlan kacérsága lebbenti fel előttünk az önmagát ékesítő, jegyesét váró természet titkát.

Csak arról írjunk, amit szeretünk. Amit, az élet útjain sétálva, csúnyának, közönségesnek látunk, annak számára a feledés s a hallgatás legyen a büntetés. A múlt kedves volt lelkemnek, tehát szeretettel beszéltem róla; de nem szeretném, ha ebből félreértés származna és ha reakciónak mondanának érte. Szeretem a múltat, de irigylem a jövőt. Minél később kerül valaki erre a bolygóra, annál jobb lesz neki. Descartes a helyét nem lelné örömeiben, ha valami mai napság íródott sovány kis fizikai vagy csillagászati értekezést olvasna. Az iskolásfiú ma olyan igazságokról tud, melyekért Archimedes az életét adta volna. Mit nem adnánk érte, ha lopva belepillanthatnánk egy könyvbe, melyből az elemi iskolás gyermekek fognak tanulni száz év múlva!

A magunk ízlése, a magunk előítéletei kedvéért nem szabad útját állunk annak, amit a mi korunk cselekszik. Megcselekszi nélkülünk és valószínűleg igaza van. A világ bizonyos amerikaiasodás felé halad, amely bántja túlfinomult eszméinket, amely azonban, ha egyszer túlleszünk a jelen pillanat krízisein, valószínűleg nem lesz rosszabb, mint a régi rend, mert talán meghozza az egyetlen fontos valamit: az emberi szellem felszabadulását és haladását. Az a társadalom, melyben az egyéni kiválóságot kevésre becsülik, melyben a tehetségnek és a szellemnek nincs hivatalos értékjelzése, melyben a magas hivatalos polc nem emel magasra, melyben a politika a lecsúszott, harmadrendű emberek foglalkozásává lett, melyben az élet különös elő-

szeretettel a cselszövőt, az alávalót, a reklámművész csalókat, a büntető kódexet ügyesen kerülgető gazokat jutalmazza, az ilyen társadalom nem lehet kedvünkre. Olyan politikai rendszerhez voltunk szokva, amely védelmet nyújtott az ilyen visszaélésekkel szemben és támogatott mindent, ami jó és nemes. De istenem, milyen drágán kellett megfizetnünk ezt a védelmet! Richelieu és XIV. Lajos kötelességének tartotta, hogy kegy díjakat juttasson az egész világ érdemes férfiainak; mennyivel helyesebben cselekedtek volna, ha békében hagyják a kiváló embereket és nem adnak nekik kegydíjat, de nem is háborgatják őket. Igaz viszont, hogy ezt a korviszonyok miatt sem teheték. A restauráció korát liberális korszaknak tartják; nos, azt hiszem, senki sem kívánja vissza azt a rendszert, amely letérítette útvjáról a lángeszű Cuvier-t, kicsinyes megalkuvásba fojtotta Cousin éles elméjét, és a kritikát vagy ötven esztendővel vetette vissza fejlődésében. Az udvar, a társadalom, a papság kedvéért olyan engedményeket kellett tenni, amelyek rosszabbak voltak, mint a demokrácia esetleges apró kellemetlenségei.

A júliusi monarchia évei valóban a szabadság esztendői voltak; de a szellemiek hivatalos irányítása hanyag felületességgel történt, alig múlva felül ítélőképeség tekintetében a kicsinyes polgári gondolkozást. Ami a második császárságot illeti, annak utolsó tíz esztendeje helyrehozta némileg az első nyolc év mulasztásait, de ne feledjük, milyen erélyes tudott lenni ez a kormányzat, ha eszméket kellett megfojtani és milyen gyenge, valahányszor azoknak támogatása lett volna kötelessége. A jelen sivár és a közel jövő sem biztat semmi jóval. Szerencsétlen országunkat szüntelenül érpattanás veszedelme fenyegeti és Európa testén mélyen gyökeredző betegség rágódik. De vigasztalódhatunk, ha elgon-

doljuk, mennyit szenvedtünk a múltban. Igen nagyon rossz időknek kellene következni, ha még azt sem mondhatnók el:

O passi graviora, dabit Deus his quoque finem.

Az emberiség célja a szellem fejlesztése, a fejlődés legfőbb feltétele pedig a szabadság. A legrosszabb társadalmi rendszer ebből a szempontból a teokratikus államrend, amilyen az Islam és az egykori pápai állam, melyben a dogma uralkodik korlátlan hatalommal. Nem sokkal különbek a kizárólagos államvallást valló országok, mint pl. Spanyolország. Súlyos a helyzet az olyan országokban is, melyekben valamelyik vallást a többség vallásának jelenti ki. A többség valóságos vagy állítólagos hite nevében az állam kötelességének tartja, hogy olyan valamit követeljen a gondolkodástól, amit az nem teljesíthet. Az egyik ember hite vagy vélekedése nem kötheti gúzsba a másikat gondolkodását. Mindaddig, amíg egy nemzetben belül akadtak hívő tömegek, vagyis csaknem egyhangúlag elfogadott vélekedések, szó sem lehetett szabad kutatásról vagy vitatkozásról. A butaságnak sok-sok mázsás terhe nyomta agyon az emberi értelmet. A rettenetes középkor, a civilizáció történetének ez az ezerszázados hézaga, nem annyira a barbárok műve, mint inkább azé a diadalé, mellyel a dogmatikus szellem hatalmába kerítette a nagy tömegeket.

Nos, ennek az állapotnak innen-onnan vége, de nem szabad csodálkoznunk, ha megszűnése rázkódtatásokkal jár. Nincsenek többé hívő tömegek; a népnek igen nagy része nem hisz már a természetfelettiekben és közeledik az az idő, amikor az ilyen hit egészen kivész a tömegekből, mint ahogy kivészett a lidérceken, kísértetekben való hiedelem. Még ha, ami nagyon valószínű, pillanatnyi katolikus reakció következik is, a nép semmiesetre sem

fog visszatérni az egyházhoz. A vallás visszavonhatatlanul az egyéni felfogás kérdése lett. Már pedig a hit csak akkor veszedelmes, ha bizonyos egyöntetűséggel, mint egy szemmel látható többség ügye, jelentkezik. De mihelyt egyéni kérdéssé válik, akkor a legtermészetesebb dolog a világon és nem lehet más kötelességünk, mint hogy megtartsuk vele szemben azt a tiszteletet, amely ellen ő maga bizony nem egyszer vétett, amíg maga mögött tudta a többség támogatását.

Mindenesetre idő kell hozzá, míg ez a szabadság, amely az emberi társadalom végcélja, kiépíti a maga szervezetét, mint ahogy Amerikában már kiépítette. A francia demokráciának magáévá kell előbb tennie bizonyos alapvető elveket, csak azután válhat igazán liberális uralommá. Elsősorban a társulásról, az alapítványokról, az örök hagyásról szóló törvények megalkotásával kellene követnünk Amerika és Anglia példáját. Tegyük fel, hogy a fejlődésnek ezt a fokát már elértük (ha ez Franciaországban utópia, Európa többi országában, ahol egyre jobban megkedvelik az angol szabadságot, semmiesetre sem az) és nem fogjuk visszasírni a kedvezményeket, melyekkel a régi rendszer az értelemnek kedveskedett. Ha a demokratikus eszmék egyszersmindenkorra győzedelmeskednének Franciaországban, a tudomány és a tudományos intézetek bizonyára hamarosan elveszítenék a jelenlegi szerény anyagi támogatást. Nagy kár lenne érte. Az állami intézményeket szabad alapítványok helyettesíthetnék, amelyeknek esetleges hiányaiért bőséges kárpótlást nyújtana az az előny, hogy az állam nyújtotta alamizsnát nem kellene a többség állítólagos előítéleteinek tett engedményekkel viszonzniuk. Az állami intézményekben roppant erőpazarlás folyik. A tudományos, művészeti, irodalmi célokra fordított

költségek alig ötven százalékban válnak hasznossá. A magánalapítványoknál sokkal kisebb lenne a kárba-
vesztett tőke. Nagyon is igaz viszont, hogy az igazi
tudomány mellett felburjánzana és egyenlő jogokat
követelne a sarlatán tudomány, ha megszűnne az
a ma még némiképen fennálló hivatalos megkülön-
böztetés, mely az egyiket elválasztja a másiktól.
De ez a megkülönböztetés napról napra bizonyta-
lanabbá válik. Az ész csak törődjék bele abba, hogy
a hangos szó, a fenhéjjázó kijelentés erősebb, mint
ő. Még jó sokáig úgy lesz, hogy a hazugság aratja
a közönség tapsait. De a szabadon hirdetett igaz-
ságnak van egy nagy erőssége: az igazság meg-
marad, a hamis igazság egyre változik és bukik.
Ezért van az, hogy az igazság, jóllehet kevesen
értik meg, mindig a felszínen marad és végül győ-
zedelmeskedik.

Szóval nagyon valószínű, hogy az az amerikai
mintára szabott társadalmi rend, amely felé a válta-
kozó kormányformáktól függetlenül haladunk, sem-
mivel sem lesz kényelmetlenebb az ész emberei
számára, mint az eddig megismert, nagyobb védel-
met nyújtó társadalmi rendszerek. Ennek a világnak
lesz majd olyan szeglete, ahol nyugodtan meg-
vonhatjuk magunkat. „A középszer korszaka kezdő-
dik minden téren — mondta mostanában egy kiváló
gondolkodó.¹ — Az egyenlőség egyformaságot ered-
ményez és midőn szabadulni akarunk a rossztól,
feláldozzuk a kiválót, a jelentékenyét, a rendkívülit.
A durvaság szünni fog, de helyébe lép a közön-
ségesség uralma.“ Nem baj, ez a közönségesség bizo-
nyára nem fogja egyhamar üldözőbe venni a szabad
gondolatot. Descartes, a ragyogó XVII. század
embere, Amsterdamban érezte magát legjobban, mert

¹ A genfi Amiel.

ott „mindenki kereskedéssel foglalkozott“, tehát senki sem törődött vele. Ki tudja, hátha az általános közönségesség lesz egykoron a kiválasztottak boldogságának életfeltétele. A közönséges Amerika dehogy is égetné meg Giordano Brunot, dehogy üldözné Galileit. Miért is lennének túlságosan változatosak? A múltban, még mikor a legjobban ment is a dolgunk, akkor is csak türtek bennünket. Ezt a kis türelmet majd csak megkapjuk a jövőben is. A demokratikus rendszer, ha korlátolt, könnyen válik kellemetlenné. Viszont Amerikában is élnek ész-emberek, de tudják, hogy nem szabad túlzott igényeket támasztaniuk. *Noli me tangere*, csak ennyi az, amit a demokráciától kívánunk. Amíg azonban ezt a helyes középutat elérjük, jó néhány-szor fog váltakozni anarchia és despotizmus. De a szabadság is olyan, mint az igazság: úgyszólván senki sem szereti önmagáért, és mégis, a lehetetlen végletekről mindig újra visszasodródunk hozzá.

Ne nyugtalankodjunk tehát, hanem várjuk, hadd teljék be planétánk sorsa. Tiltakozásunk úgy sem használ, kedvetlenségünknek semmi értelme. Az sem bizonyos, hogy a Föld nem sodródik-e le útjáról, valószínűleg így járt számtalan csillag; sőt az is lehetséges, hogy a mi korunkat egykoron a haladás csúcspontjának tekintik majd, amely után az emberiség már csak hanyatlani tudott. Mindegy, a világegyetem nem ismer csüggedést, mindig újra fogja kezdeni az elhibázott művet; ifjú erőben, tettekéssen, illúziókkal gazdagon emelkedik fel minden bukás után. Bátorság, bátorság, természet! Éld tovább, mint a tenger mélyén szunnyadó siket és vak csillagállat, titokzatos életedet; ne engedj, foltozd meg milliószor is az elszakadó hálót, forgasd a fűrót, mely az elérhetőnek legvégső határán a kutat fúrja, melyből az élet vize fakad majd.

Ne tévesszed szem elől a célt, mely felé hasztalan törtetsz időtlen idők óta; keresd az utat, mely egy másik mennyországba vezet. Dolgozhatsz bátran, hiszen nyitva előtted az idő és a tér végtelensége. Aki büntetlenül tévedhet, annak számára bizonyos a siker.

Boldogok, akik munkásai lehetnek a végső, nagy sikernek, mikor majd valóban eljön Isten országa! Az elveszett paradicsom, ha akarjuk, visszanyert paradicsom is lehet. Ádám sokszor megsirathatta az édent, de azért, ha igaz az, hogy kilencszázharminc évig élt a bűnbeesés után, bizonyára gyakran elmondta: *Felix culpa!* Mondjanak bármit, az igazság mégis csak különb, mint a képzelet minden játéka együttvéve. Ne féljünk a világosságtól. Azzal, hogy növelni igyekszünk az igazságok kincsházát, folytatóivá válunk jámbor eleinknek, akik szerették a jót és az igazat abban a formájában, amint azt a maguk korában kapták. Bosszantó tévedés, hogy hazánk javát szolgáljuk, ha becsmételjük annak alapítóit. A nemzet történetének korszakai ugyanegy könyvnek különböző lapjai. A haladás igazi munkásai azok, akik a múltnak mélységes tiszteletéből indulnak ki. Amit teszünk, amivé lettünk, az mind évszázados munka eredménye. Szabadelvű hitemben akkor érzem magamat a legerősebbnek, ha a régiek hitének csodáira gondolok; jövőt építő munkámat akkor végzem a legnagyobb lelkesedéssel, ha órákig elhallgattam az elsúlyedt Is harangjainak beszédét.

Szülővárosom, Tréguier, kolostorból keletkezett, melyet az V. század utolsó éveiben alapított szent Tudwal, vagy Tual, azoknak az egyházfejedelmeknek egyike, akik a nagy vándorlás idején áthozták az Armorikai félszigetre¹ a britt sziget nevét, emberfajtaját és vallásos intézményeit. Ennek a britt kereszténységnek az erős kolostori színezet volt a legjellemzőbb vonása. A bevándorlók között nem akadtak püspökök. Amint megérkeztek a vendégszerető félszigetre, melynek északi része csaknem lakatlan volt abban az időben, az volt a legelső dolguk, hogy nagy klastromokat alapítsanak és a kolostor apátja lett azután a körülöttük lakó nép lelkipásztora. A klastromokat ilyen egy-két mérföldre terjedő kerület vette körül, melyet *minihi*-nek neveztek és amely nagyszerű szabadságjogokat élvezett.

A monostorokat breton nyelven a barátok (*papae*) nevéről *pabu-nak* nevezték. A tréguier-i kolostor neve tehát *Pabu-Tual* volt. Ez lett a félsziget egész észak felé nyúló részének vallási középpontja. A többi hozzá hasonló kolostor, Saint-Pol-de-Léon, Saint-Brieuc, Saint-Malo, Saint-Samson, ugyanilyen hivatást töltött be a partvidéken. Mind-egyiknek megvolt, hogy úgy mondjam, a maga egyházmegyéje; ezen a keresztény világtól elszakított vidéken mit sem tudtak Róma hatalmáról és

¹ A mai Bretagne.

azokról a vallásos intézményekről, melyek a latin világ, különösen a tószomszédságukban fekvő gallo-román városok, Rennes, Nantes vallási életét irányították.

Midőn Noménoé a IX. században elsőízben adott valamelyes szervezetet a bevándorlók félvad társadalmának és megalkotta a bretagnei hercegséget, hozzácsatolván a breton nyelvű országrészhöz a bretagnei határőrvidéket, melyet még a karolingök alapítottak a nyugati rablóbandák feltartóztatására, szükségesnek látta, hogy az új hercegséget is belevonja a keresztény világ egyházi szervezetébe. Azt akarta, hogy az északi partvidéknek is legyenek püspökei, mint Rennes, Nantes, Vannes megyéinek. Így lettek püspökséggé a nagy kolostorok: Saint-Pol-de-Léon, Tréguier, Saint-Brieuc, Saint-Malo, Dol. Érseket is szereteti volna, hogy így a vidék külön egyházi provinciát alkosson. Százféle kegyes csalafintasággal igyekeztek bizonyítani, hogy szent Sámson érsek volt, de az egyház szilárdan megállapított keretei nem tűrték ezt a rendbontást és az új püspökségek számára nem maradt más megoldás, mint hogy csatlakozzanak a legközelebb eső gallo-román provinciához, a tours-i érsekséghez.

A város eredetének ezek a homályos történelmi adatai idő múltával feledésbe merültek. Régi templomablakokon ráakadtak a *Pabu-Tual*, *Papa-Tual* felírásra és arra következtettek belőle, hogy szent Tudwal bizonyára pápa volt. És ezt egészen természetesnek találták. Szent Tudwal elmegy Rómába; minthogy mintaképe a jó papnak, a bíborosok, mihelyt megismerkednek vele, őt ültetik a megürült pápai trónusra. Nagyon gyakran megesik az ilyesmi . . . Tréguier jámbor lakói ugyancsak büszkék voltak az ő védőszentjük pápai méltóság-

gára. A szerényebb egyházi férfiak azonban beismerik, hogy igen nehéz megtalálni a pápák sorában azt a főpapot, akit megválasztása előtt Tudwalnak hívtak. A püspökség körül természetesen kis város alakult; de a profánoklakta város, melynek csupán az egyház adott létjogosultságot, nem igen fejlődött. A kikötő is jelentéktelen maradt mindvégig; jómódú középosztály nem volt. A XIII. század vége felé nagyszerű székesegyház emelkedett a városban; a XVII. századtól kezdve gombamódra elszaporodtak a kolostorok. A magas, hosszan elnyúló falakkal körülzárt klastromok egész utcákat alkottak. Profán szempontból lakható épület alig akadt a püspökség szép, XVII. századból származó palotáján és néhány kanonoki palotán kívül. A város végén, a főutca bejáratánál, melyet jobbról-balról tornyok őriztek, volt néhány fogadó a hajósnép számára.

Csak kevéssel a forradalom előtt telepedtek meg a városban a kurta nemesek, akik nagyrészt a közeli környékről kerültek oda. Bretagneban két, határozottan megkülönböztethető nemesi rend volt. Az egyik a francia királytól nyerte a nemesi címet és a francia nemesség minden hibájával, és erényével ékeskedett; a másik kelta származású volt és tőzsgyökeres breton. Ez utóbbihoz tartoztak, már a bevándorlástól kezdve, a templomi előjárók, a nép legelsői, származásra nézve a nép gyermekei, akik apáról fiúra szálló jog szerint előtte jártak és szószólói voltak. Ez a falusi nemesség tiszteletreméltó volt mindaddig, amíg paraszt maradt és járatlan volt a ravaszkodásban és a vagyonszerzés művészetében; mihelyt azonban bejutott a városba, elveszett minden jó tulajdonsága és csaknem teljesen megszűnt a szerepe a vidék erkölcsi és szellemi nevelésében.

Úgy látszott, hogy a forradalom ennek a papi és szerzetesi fészeknek halálos ítéletét jelenti. Tréguier utolsó püspöke az est sötétjében titokban távozott a püspöki palota kertjének hátsó kis ajtaján és Angliába menekült. A Konkordátum megszüntette a püspökséget. A fejtől megfosztott, szerencsétlen városnak még szolgabírája sem volt; ezt odaadták a világiasabb, polgárabb Lannion-nak és Guingamp-nak; de a hatalmas építmények, melyeket csak egy bizonyos célra lehet használni, majdnem mindig újra életrekeltik azt az intézményt, amelynek számára készültek.

Ha erkölcsi jelenségekről beszélünk, igaznak fogadhatunk el olyasmit is, ami fizikai jelenségekre alkalmazva nem lehetne igaz: a mélyöblű kagylóhéjnak megvan az a képessége, hogy újra formálja az állatot, amely benne rejtőzött. Tréguier hatalmas monostorai újra benépesedtek; az egykori szeminárium épületét papi gimnázium foglalta el, amelyet nagyon megbecsültek az egész felvidéken. Néhány év alatt Tréguier visszaváltozott azzá a várossá, amellyé Szent Tudwal tette ezerháromszáz évvel azelőtt, papi város lett egészen, mitsém törődve kereskedéssel, iparral, egyetlen hatalmas monostor, amelybe nem hatolt be a külvilág zaja, ahol hiúságnak nevezték mindazt, ami után a többiek törtetnek, ahol csak az számított valóságnak, amit a profán tömeg ábrándnak bélyegez.

Ebben a környezetben teltek gyermekéveim, és elpusztíthatatlan nyoma maradt lelkemben. Először a székesegyház rontott meg, a könnyedségnek ez a remekműve, ez a vakmerő próbálkozás, mely gránitban akart megvalósítani egy elérhetetlen ideált. Az ott töltött hosszú-hosszú órák teljesen kiölték belőlem a gyakorlati életrealitást. Ez az építészeti paradoxon ábrándos embert csinált belőlem,

Szent Tudwal, Szent Iltud, Szent Cadoc tanítványát abban a században, amelyben ezeknek a szenteknek a tanításait senki sem követte. Valahányszor ellátogattam a sokkal világiasabb Guingamp-ba, ott lakó rokonaimhoz, mindig elfogott az unalom és a zavar. Ott csupán egy szegény szolgálóleány társágában éreztem jól magamat, akinek meséket olvastam. Alig vártam, hogy visszakerüljek az én komor városomba, melyet szinte agyonnyomott a székesegyház, de amely mégis eleven tiltakozásnak látszott a hétköznapi, a közönséges ellen. Újra önmagamra leltem, amint viszontláttam a magas tornyot, a hosszú, csúcsban végződő templomhajót, a kolostort és a sírokat; csak a halottak társágában éreztem jól magamat, a lovagok és nemes dámák közelében, akik nyugodtan aludták álmukat, a kedvenc agárral lábuknál, kőből faragott fáklyával kezükben.

A város környékének is ugyanilyen vallásos, ideális jellege volt. Álomvilágban képzelte magát az ember, olyan mitológiai légkörben, mint Benáreszben, vagy Jagatnatában. Szent Mihály templomát, melynek ajtajából látni lehetett a tengert, villám pusztította el. De még egyre csodálatos dolgok történtek falai között. Nagycsütörtökön elvitték oda a gyermekeket, hogy lássák, mint indulnak el a harangok Rómába. Bekötötték a szemünket és aztán gyönyörű látvány volt, amint a harangjáték minden egyes harangja, nagyság szerint, elől a legnagyobb, utána sorban a kisebbek, a szép csipkeruhában, melyet a keresztelőjükön viseltek, komoly zúgással szelték a levegőt, hogy elhozzák a pápa áldását. Átellenben, a patak túlsó partján volt a bájos Tromeur-völgy, a szent kúttal, melyhez valami Mária-kultuszt fűzött a kereszténység. A kápolna 1828-ban leégett; de csakhamar felépítették és a

régi szobrot egy új, sokkal szebb szentképpel helyesítették. Ez a körülmény élénk világot vet a breton nép jellemének alapvonására, a hűségre. A gyönyörű, csupa fehér és arany új szobor, mely frissen keményített, díszes főkötőben trónolt az oltáron, nem igen látott maga előtt imádkozó híveket; az egyik sarokban ott volt még a réginek feketévé szenesedett váza: ehhez szállott minden fohász-kodás. Ha az új szűzhöz fordulnak, gondolták, ezzel hűtlenség bűnébe esnek a régivel szemben.

Még ennél is népszerűbb volt a vidéken Szent Yves kultusza. Az ügyvédek érdemes patrónusa a tréguier-i *minibi-ben* született, és kicsiny templomát nagy tiszteletben tartják. A szegények, özvegyek, árvák védelmezőjében látja a vidék népe a nagy igazságtevőt, a bűnök büntetőjét. Ha bizonyos hagyományos imával segítségért fordulnak hozzá az *Igazságos Szent Yves-nek* szentelt misztikus kis kápolnában és azt mondják: „Igazságos voltál életedben, mutasd meg, hogy igazságos vagy most is“, egészen bizonyos, hogy az ellenség még abban az évben meghal. Az elhagyatottak mindmind az ő pártfogoltjai. Midőn atyám meghalt, anyám elvitt az ő kápolnájába és őt tette meg gyámomnak. Nem mondhatom, hogy a jóságos Szent Yves valami pompásan intézte ügyeinket, vagy hogy megtanított volna, miként védelmezzem a magam érdekeit; de kaptam valami sokkal jobbat: meglegedést, amely felér a gazdagsággal és természetes jó kedélyt, amelyet mindmáig sem vesztettem el.

Május hónapja, melyben ennek a szentnek napját ünnepelték, alig állott egyébből, mint processziók végnélküli sorozatából. A különböző plébániák zarándokai összetalálkoztak az országutakon, és a szövetség jeléül megcsókolták egymás kereszt-

jét. Az ünnep előestéjén a templomba gyűlt a nép és éjfélkor a szent kitérte karját és úgy áldotta meg a térdreborult gyülekezetet. De ha csak egyetlen tamáskodó volt is a tömegben, aki felpillantott, hogy lássa, valóban megtörténik-e a csoda, akkor a szent, aki joggal haragra lobbant a gyanúsításért, nem mozdult, és a hitetlenkedő hibájából a többiek sem részesültek az áldásban.

Komoly, önzetlen, becsületes papi rend örködött a tiszta hit fenntartásán; elég ügyesen munkálkodtak azon, hogy meg ne gyengüljön, de viszont, ők maguk nem igen keveredtek bele. Ezek a derék papok voltak első szellemi nevelőim és nekik köszönhetem, ami jó van bennem. Orákulum volt számomra minden szavuk; annyira tiszteltem őket, hogy tizenhat éves koromig, amikor Parisba kerültem, sohasem kétkedtem abban, amit mondtak.

Voltak azóta kiválóbb, élesebb elméjű mestereim, de tiszteletreméltóbbak soha, és emiatt sokszor különbözöm össze barátaim némelyikével. Boldog vagyok, hogy megismerhettem a tökéletes erényt; tudom, mi az a hit, és jóllehet később megtudtam, hogy a nagy csábító jó adag iróniát kevert legszentebb illúzióink közé, mégis értékes tapasztalataim maradtak e régi időkből. Lelkem mélyén úgy érzem, hogy életemet ma is a hit kormányozza, melyet pedig elveszítettem. A hitnek éppen az a sajátos tulajdonsága, hogy ha elveszett is, hatása nem szűnik. A szépség fennmarad, életben tartja az azt kísérő eleven érzés megszokása. Gépiesen tovább csináljuk, amit kezdetben gondolatban és tettel cselekedtünk. Midőn Orfeus elvesztette eszményképét és őt magát darabokra vágták a menádok, lantja azután is egyre csak ezt tudta mondani: Eurydike! Eurydike!

A derék papok legelső sorban az erkölcs tisztaságát emlegették; és tehettek, mert ők maguk is feddhetetlen életet éltek. Intelmeik olyan mélységesen hatottak rám, hogy sikerült megtartanom tisztaságomat egész ifjúságomon át. Szent beszédekben volt valami ünnepélyes vonás, amely bámulatba ejtett. Példázataik olyan mélyen vésődtek emlékezetembe, hogy ma is bizonyos rémület fog el, ha visszaidézem őket. Egyszer Jonathánt emlegették például, aki meghalt, mert egy csepp mézet evett: *Gustans gustavi paululum mellis, et ecce morior*. Mennyit törtem ezen a fejemet! Milyen lehetett az a kevés kis méz, amelytől meghal az ember? A szónok meg nem mondta volna világért sem, sőt inkább még tetézte a hatást ezekkel a titokzatos szavakkal: *Tetigisse periisse*, melyeket mély, siránkozó hangon ismételt. Máskor Jeremiásnak az a sora szolgált kiindulásul: *Mors ascendit per fenestras*, és ez még erősebben motoszkált bennem. A halál, mely bemászik az ablakon, a pillangószárny, melyet bemocskolunk, ha hozzáérünk, mi lehet ez? A pap pedig ráncba szedte a homlokát, égnek fordította a tekintetét, valahányszor ezeket a dolgokat említette. És aztán végkép kátyúba jutottam töprengéseimmel akkor, midőn nem tudom már, melyik XVII-ik századbeli szent életében olvastam valahol, hogy a nők hasonlatosak a messziről sebző fegyverhez. Ezzel a hasonlattal sehogysen tudtam boldogulni; össze-vissza gondoltam bolondabbnál bolondabb dolgokat, hogy el tudjam képzelni, hogyan hasonlíthat a nő a pisztolyhoz. Micsoda ellentmondás! A nő messziről sebez, máskor meg elvész, „aki hozzáér“. Érti az ördög. Hogy kilábaljak ebből a kusza zűrzavarból, dühösen nekifeküdtem a tanulásnak és nem gondoltam többé rá.

Ezeket a szent együgyűségeket olyan emberek hangoztatták, akikben feltétlenül megbíztam, és ezért az igazság erejével hatottak, belemarkolva lelkembe. És ma, szegény, ötvenesztendős, hím-porát vesztett lelkemben még mindig elevenen él ez a benyomás. A fegyverről szóló hasonlat tartózkodává tett. Csak sok-sok év múltán, úgyszólván az öregkor küszöbén eszméltem rá, hogy ez is csak hiábavalóság, és hogy a Prédikátornak volt igaza, midőn azt mondta: „Azért hát egyed a te kenyeredet vigassággal a te feleségeddel, akit szeretsz“. Az én felfogásom erről a kérdésről túlélte vallásos hitemet, és ennek köszönhetem, hogy még csak gyanúja sem érhet annak a bántó feltevésnek, hogy *nem* a filológia kedvéért szakítottam félbe szemináriumi tanulmányaimat. Az agyonismételt szállóige: „Keress az asszonyt“, amellyel a tömeg minden ilyen esetet magyarázni szokott, ízetlen valami és csak mosolyra készíti azt, aki ismeri a dolgok mibenlétét.

Gyermekéveim a hitnek és a tiszteletnek ebben a kemény iskolájában teltek el. A szabadságot, melyre annyi sok szeleburdi úgyszólván egy ugrással szert tud tenni, lassú munkával hódítottam meg. Hogy eljussak a független gondolkodáshoz, melyet sokan elérnek erőltető fejtörés nélkül is, át kellett küzdenem magamat az egész német biblia-magyarázaton. Hat esztendeig tartó elmélyedés és idegrontó munka árán tudtam meg, hogy mestereim nem csalhatatlanok. Mikor ebbe az új életbe léptem, éppen az fájt a legjobban, hogy meg kell bántanom ezeket a drága mestereket; de él bennem a bizonyosság, hogy igazam volt, és hogy a bántódás, melyet éreztek, tiszteletreméltóan korlátozott világfelfogásuk következménye.

II.

A nevelés, melyben a derék papok részesítettek, irodalommentes volt, amennyire csak lehetett. Nagyon sok latin verset faragtunk; de hogy az ifjabbik Racine *Vallás* című költeménye óta is írtak francia verset, azt nem vették tudomásul. Lamartine nevét csak gúnyos mosollyal ejtették ki; Victor Hugónak létezéséről sem tudtak. Francia verset írni, veszedelmes foglalkozásszámba ment és kicsapat ás járt volna érte. Ez az oka részben annak, hogy gondolataimat nem tudom rímekbe szedni, amely képességem hiányát azóta gyakran fájdalmasan érzem; mert mozdulat és ritmus sokszor verssé alakul tollam nyomán, de valami legyőzhetetlen képzettársulás hatása alatt kerülöm a szótagok összecsengését, amelyet a régi megszokás következtében hibának vélek és amely *elől* mestereim tanításai nyomán szinte félelemmel hátrálok meg. Történelmet és természettudományt szintén édeskeveset tanultunk. Kárpótlásul viszont *elég* bőséges matematikai oktatást kaptunk. Én szenvedéllyel vettem magamat a matematikára; ezek az elvont műveletek éjjel-nappal foglalkoztattak. Tanárunk, a derék Duchesne abbé, kivételes gonddal foglalkozott kettőnkkel: velem és versenytársammal, Guyomar barátommal. Mindig együtt mentünk haza a kollégiumból. A legrövidebb út hazafelé a főtéren keresztül vezetett s lelkiismeretes fiúk lévén, eszünkbe sem jutott, hogy letérjünk az észszerűségdiktálta útról; de ha valami érdekesebb feladatot kellett megoldanunk, az óra után is folytattuk a vitatkozást és ilyenkor a közkórház felé kerültünk. Erre tudniillik széles, de mindig zárt kapuk mellett kellett elhaladnunk és ezekre írtuk krétával a számításainkat; talán ma is ott vannak még, mert a

kapuk nagy kolostorok kapui voltak és az ilyen házakban nem változik soha semmi.

A közkórház, melyben betegség, öregkor és nyomorúság adott egymásnak találkozt, roppant nagy épület volt és mint afféle régi épület, sok helyet foglalt el, de kevés embernek adott otthont. A kapu felett kis tető nyúlt ki az utcára, melynek árnyékában, ha szép volt az idő, kint lebzseltek a gyógyuló betegek és az egészségesek. Mert a kórházban csakugyan nem csupán betegek voltak; laktak ott szegények is, a község kegyelemkenyerére szoruló, meg fizető lakók, akik csekélyke összegért sovány kosztot, de gondtalanul élhettek odabenn. A napsugár odacsalta ezt az egész kis társaságot az eresz alá, ahol rozzant szalmaszékeken üldögéltek. Ez volt a városka legélénkebb pontja. Ha arra mentem Guyomar-ral, köszöntünk és ők visszaköszöntek; mert ha gyerekek voltunk is, már növendékpapoknak számítottunk. Ezt mi természetesnek tartottuk és csupán egy dolog volt, ami felkeltette meglepetésünket. Élettapasztalat híján nem sok újat olvashattunk le róluk, de mégis volt a kórház szegényei közt egy, aki mellett nem tudtunk elhaladni csodálkozás nélkül.

Vénleány volt, talán negyvenöt esztendő, roppant széles, lehetetlen formájú főkötőben. Rendszerint mozdulatlanul ült, komor, téveteg arccal, fénytelen, merev tekintettel. Amint bennünket meglátott, ez a holt szem megélnékölt. Sajátságos, hol szelíd és szomorú, hol meg kemény és csaknem vad tekintettel nézett végig rajtunk. Ha megfordultunk, arcát még egyre kegyetlennek, ingerültnek láttuk. Egymásra néztünk kérdő tekintettel. Beszélgetésünk megszakadt, vidámságunkra felhő ereszkedett. Nem mintha féltünk volna tőle; azt tudtuk róla, hogy bolond és a bolondokkal akkoriban nem

bántak el azzal a kegyetlenséggel, amelyet a modern adminisztráció eszelt ki azóta. Nem különítették el őket, hanem szabadjukra hagyták reggeltől napestig. Tréguier-ben szép számmal akadt belőlük mindig; mint afféle ábrándozni szerető emberfajta, mely az ideál kergetésében emészti erejét, az idevalósi breton nép, ha erős akarat nem tartja benne a lelket, igen könnyen olyan állapotba esik, amely valahol a középúton van a mámor és az örület között és amely többnyire nem egyéb, mint a ki nem elégített szív eltévelyedése. Ezek az ártalmatlan bolondok, akiken tanulmányozni lehetett volna a lelki betegség minden skáláját, valósággal városi intézményszámba mentek. Azt mondták: „a mi bolondjaink“, mint ahogy Velencében „*nostra carampane*“ -ról beszéltek. Úton-útfélen minduntalan találkozhattunk velük; köszöntek, megeresztettek valami agyoncsépelet, ízetlen tréfát, amelyen mégis mosolyogni kellett. Mindenki szerette őket, ők meg örültek, ha szolgálatot tehettek. Sohasem fogom elfelejteni azt a szegény Brian nevű bolondot, aki papnak képzelte magát és a nap nagy részét a templomban töltötte, a mise szertartását mímelve. A székesegyház egész délután náthás mormolással volt tele: a bolond imádkozott és könyörgése bizonyára ért annyit, mint akárki másé. A lakosságban pedig volt annyi jó ízlés és józan ész, hogy ne zavarja a multságát és ne tegyen különbséget az együgyűek és a jámborak között, akik eljönnek, hogy leboruljanak Isten előtt.

A kórházbeli bolond, örökké bánatos kedvű vénleány nem örvendett ilyen népszerűségnek. Nem váltott szót senkivel, senki sem törődött vele, történetét valószínűleg el is felejtették. Hozzánk sem szólt soha, de vad, kegyetlen tekintete erősen hatott ránk és megzavart bennünket. Azóta sokszor töp-

rengtem ezen a rejtélyen, de nem tudtam megfejteni. Nyolc évvel ezelőtt találtam meg a nyitját, midőn anyámat, aki nyolcvanöt esztendőskoráig csak hírből ismerte a betegséget, kegyetlen kór támadta meg, amely lassan elpusztította.

Anyám még egészen a régi jó világból való volt, érzésvilága, emlékei által. Nagyszerűen beszélt a breton nyelvet, ismert minden tengerész-közmondást és még sok-sok egyebet, amit mainapság már nem tud senki. Ízig-vérig a nép gyermeke volt és természetes, józan esze csodálatos életet tudott önteni a hosszú történetekbe, melyeket elbeszél és amelyeknek alighanem ő volt az egyetlen tudója. A szenvedés nem tudott kárt tenni elpusztíthatatlan jókedélyében, még halála napján is tréfálkozott. Esténként, hogy szórakoztassam kissé, egy-egy órát töltöttem nála, az ő szobájában, melyet (mert szerette a félhomályt) csupán az utcai lámpás világított. Ilyenkor életre ébredt eleven képzelete és mint az öregeknek általában, leginkább gyermekkori emlékei jutottak eszébe. Képzelete előtt megjelent Tréguier, Lannion úgy, amint a forradalom előtt látta őket; sorra járta a házakat, akkori tulajdonosaik nevével nevezve meg őket. Én kérdéseimmel segitettem ezt az álmodozást, mely tetszett neki, mert elterelte figyelmét a betegségéről.

Egyszer a közkórházra terelődött a beszélgetés. Elmondta ennek az épületnek történetét végéig.

— Sok-sok változását láttam, — mesélte. — Nem volt ám az szégyen, ha valaki ott lakott. Megfordult benne akárhány köztiszteletben álló ember. Az első császárság idejében, a kártalanítások előtt, jól nevelt öreg nemes kisasszonyok találtak ott menedéket. Kiültek szép sorjában a kapu elé, a rozoga székekre. Sohasem hallotta őket zúgo-

lódni senki, de ha messziről meglátták az ő ősi birtokuk új tulajdonosait, hozzájuk képest durva, közönséges embereket, akik hintón jártak és kérkedtek az újonnan szerzett vagyonnal, ilyenkor bementek a kápolnába és imádkoztak, hogy bárcsak ne találkoznának velük többé. Nem mintha attól féltek volna, hogy a találkozás eszükbe juttatja az elvesztett vagyont, amelyet már úgyis odaáldoztak Istennek, hanem inkább jóságból, nehogy látásuk élő szemrehányásként hasson azokra a jöttmentekre. Később felcserélődtek a szerepek, de a kórház azután is menedéket nyújtott az élet mindenféle hajótöröttjének. Ott halt meg nagybátyád, a boldogtalan Pierre Renan, aki csavargó maradt egész életében és napjait a kocsmákban töltötte, ahol felolvasott a tőlünk szedett könyvekből az ivó vendégeinek, és Rendszer bátya, akit nem szíveltek a papok, pedig jóra való ember volt, és Gode, a vén boszorkány, aki a te születésed után elment a Minihi-láphoz, hogy megtudja a jövőödöt, és Calvez Margit, aki hamisan esküdött és sorvadást kapott, midőn meghallotta, hogy Igazságos Szent Yveshez a haláláért imádkozott valaki.

— Hát az a bolond, — kérdeztem, — aki ott ült mindig az eresz alatt és akitől Guyomar meg én úgy féltünk?

Gondolkozott egy pillanatig, hogy vajjon kire is gondolhatok, aztán élénken mondta:

— Igen, tudom már, a kendertörő leánya.

— Ki az a kendertörő?

Ezt a történetet még nem mondtam el neked. Látod, fiam, ezt ma már meg sem értenék, olyan régimódi história. Mióta itt vagyok Parisban, vannak dolgok, amelyekről beszélni sem merek ... Ezeket a falusi nemeseket nagy becsületben tartották ám! Még ma is azt hiszem, hogy ezek voltak

csak az igazi nemesek. Ha a párisiaknak mesélnék ilyesmit, kinevetnének. Ami nem az ő Parisuk, arról hallani sem akarnak, pedig hát én korlátolt-nak tartom őket . . . Nem, a mai emberek nem érthetik meg azt a tiszteletet, mely ezeknek a falusi nemeseknek jutott, ha szegények voltak is. Hallgatott néhány pillanatig, aztán mesélni kezdett:

III.

Emlékszel a kis Trédarzec falura, melynek tornya odalátszott az udvarunkba? A falutól, amely akkor alig állt egyébből, mint a templomból, a községházából és a plébániából, negyed mérföldnyire volt a Kermelle-major. Olyan volt, mint a többi major, gondozott, régi épület, hosszú, magas, szép szürkére festett falkerítés mögött. Az udvarba hatalmas, boltozatos kapu vezetett, melynek eresztét palatető fedte, mellette volt egy kisebb kapu is mindennapi használatra. Az udvar mélyén állott a magastetejű, zölddel felfuttatott ház. A galambdúc, a torony, a két-három jól megtermett ablak nemesi hajlékra vallott; ezekben a régi kastélyokban a forradalom előtt olyan emberek laktak, akiknek jellemét, erkölcsseit ma már elképzelni sem tudjuk.

A falusi nemes csak olyan paraszt volt, mint a többi, de ő volt a község feje. Régente csak egy-egy ilyen ember volt minden községben: ez volt a lakosság vezetője és ezt a jogát senki sem vitatta el tőle. De már a forradalom előtti években is nagyon megfogyatkozott a számuk. A parasztok őket tartották a község világi fejének, amint a pap volt vezetőjük az egyházi ügyekben. A trédarzec-i kurtanemes, akiről beszélek, szép öreg ember volt, magas, erőteljes alak, a tekintete nyílt és becsü-

letes. Hosszú haját fésűvel fogta össze, csak vasárnap, ha gyónni ment, bocsátotta le egészen. Mintha most is látnám (mert gyakran megfordult a házukban); az arca komoly volt mindig, sőt kissé szomorú is, mert csaknem egyedül maradt a fajtájából. Ez a tősgyökeres nemesség nagyrészt kiveszett, a maradéka betelepedett a városba. Az egész vidék szerette. Külön padja volt a templomban; minden vasárnap ott ült a hívők első sorában, régi díszruhájában, ünnepi kesztyűben, mely csaknem a könyökéig ért. Ha a gyónás következett, lebontotta haját, kesztyűit letette a kis szekrényre, amelyet az ő számára állítottak a korlát mellé és áthaladt a kóruson egyedül, emelt fejjel. A többiek csak akkor mentek gyónni, ha ő már visszaért helyére és felvette kesztyűjét.

Roppant szegény volt, de szegénységét takarogni igyekezett, mert így kívánta a rangjával járó kötelesség. Ezeknek a kurtanemeseknek voltak azelőtt bizonyos kiváltságaik, melyek lehetővé tették, hogy a többiekétől különböző életmódot folytassanak, de idő múltával ebből sem maradt semmi. Kermelle súlyos zavarokkal küzdött. Nemes létére nem mehetett ki dolgozni a mezőre, otthon tartózkodott egész nap és olyan munkával foglalatzkodott, melyet zárt ajtó mögött is el lehetett végezni. Az ázott kendert megtörik, hogy csak a rostok maradjanak meg belőle. Ez volt az a munka, mely a szegény Kermelle felfogása szerint nem ejt csorbát a nemességén. Nem látta senki, tehát meg volt mentve a nemesi becsület, de mindenki tudta a titkát és minthogy mindenkinek volt valami mellékneve, őt is csakhamar a *kendertörő* néven ismerték szerte a vidéken. Ez a nevezet, mint rendesen, rajtaragadt és igazi nevét csaknem egészen elfeledték.

Olyan volt, mint egy eleven pátriárka. Nevetni fogsz, ha megmondom, miként pótolta a kendertörő szegényes munkájának elégtelen keresményét. Azt hitték róla, hogy törzsfőnök létére fokozott mértékben rendelkezik vérének, fájának erejével és képességeivel és hogy nyálával, kezének érintésével talpraállíthatja a gyengét. Szentül meg voltak győződve, hogy csak az rendelkezhetik ezzel a gyógyító erővel, aki legalább annyi őst számlál, mint ő. Néhanapján valóságos embertömeg táborozott a háza körül, húsz mérföldről is eljöttek hozzá. Ha a gyermek későn kezdett járni, gyengén állott a lábán, odahozták. Ő pedig megnyálazta az ujját, végighúzta párszor a gyermek derekán, s az ettől megerősödött. És komolyan csinálta a dolgát. Hiába! akkoriban hittek az emberek, együgyűek voltak és jólelkűek! Fizetséget nem fogadott volna el a viláért sem, meg aztán szegények jöttek hozzá, akik pénzt, ha akartak, sem tudtak volna adni; hanem ajándékot hoztak neki: egy tucat tojást, egy darab szalonnát, vaját, egy köteg kendert, egy kevés burgonyát, gyümölcsöt. Ezt elfogadta. A városbeli nemesek csúfot üztek belőle, de nem volt igazuk: ő ismerte a maga fajtáját; ő volt annak a lelke, a megtestesülése.

A forradalom alatt Jerseybe menekült; hogy miért, nem tudom; bizonyos, hogy nem esett volna bántódása; de a tréguier-i nemesek azt mondták, hogy a király parancsolja, ő tehát elment a többiekkel együtt. Hamarosan visszatért, a házát úgy találta, amint hagyta, senki sem akarta azt az ő távollétében elfoglalni. Később, a forradalom alatt szenvedett károk váltsága alkalmával igyekeztek rávenni, hogy jelentse be károsodását és lett volna is bejelenteni valója. A nemesek rossz szemmel néztek nemes társuk szegénységét és szerettek volna

segíteni rajta; de ez az egyenes gondolkozású ember nem hajlott a szóra. Midőn megkérdezték, mennyi volt a vesztesége, azt felelte: — Nem volt semmim, tehát nem veszthettem semmit. — Hiába faggatták, egyéb választ nem tudtak kicsikarni belőle és továbbra is olyan szegény maradt, mint eddig.

A felesége, ha jól emlékszem, Jersey-ben halt meg. Volt egy leánya, aki kevéssel az emigráció előtt született. Szép, jónövésű leány volt (te már csak hervadtnak ismerted); csupa friss egészség, pompás arcszín, pezsgő, tiszta vér. Fiatalon kellett volna férjhez adni, de nem ment ám a dolog. A kisvárosi, tönkrement kurtanemes, ez a semmiházi nép, mely nyomába sem ért a mi emberünknek, különb feleséget akart a fiainak. Paraszthoz meg nem mehetett feleségül. Így aztán ott maradt a szegény leány, mint valami elkárhozott lélek: nem találta a helyét itt a földön. Atyja utolsó hajtása volt a nemesi fának, őt pedig mintha csak a sors szeszélye vetette volna erre a világra, nem talált egy szegletet, ahol megvonhassa magát. Szerény volt és alázatos. Szép, de lélektelen test. Annál erősebben éltek azonban az ösztönei. Páratlan anya lehetett volna belőle. Ha már férjhez nem mehetett, zárdába kellett volna küldeni: a kolostori rend és a szigorú életmód lecsillapította volna; valószínű azonban, hogy atyjának nem volt miből megfizetni az apácakelengyét, munkásapácának meg csak nem adhatta! Szerencsétlen leány! a világ, ahová a sorsa vetette, nem az ő világa volt, el kellett vesznie.

Becsületes, jó lélek volt, és tudta, mi a kötelessége; egyetlen bűne, hogy vér folyt az ereiben. A falujabeli fiatalok a világért nem mertek volna bizalmaskodva közeledni hozzá, annyira tisztelték

az atyját. És ő sem nézett a parasztlegényekre, mert érezte, hogy felettük áll; ezek szemében kisasszony volt, nem is gondoltak rá. Így hát a szegény leány egyes-egyedül éldegélt. A házban csak egy tizenhároméves fiúcska volt vele, Kermelle unokaöccse, akit az magához vett és akit a falu érdemes lelkésze tanított a maga tudományára: a latin nyelvre.

A templom volt a szegény leány egyetlen szórakozása. Lelke vallásosságra hajlott, jóllehet, csiszolatlan értelme nem tudta felfogni vallásunk misztériumait. A lelkész, ez a hivatását szerető derék pap, megadta a kendertörőnek a neki kijáró tiszteletet; amennyire breviáriuma és a lelkészteendők engedték, minden szabad idejét ott töltötte nála. Tanította a kis rokont; a leánnyal szemben azonban tartózkodó volt a magatartása, vagyis olyan, mint ahogy a breton papok a „másik nembeliekkel“ szemben, amint ők mondják, viselkedni szoktak. Köszöntötte, megkérdezte, hogy van, de sohasem beszélgetett vele, vagy ha igen, csak egészen jelentéktelen dolgokról. A boldogtalan pedig egyre szerelmesebb lett bele. A lelkész volt az egyetlen rangjabeli ember, akivel találkozott. Ehhez járult a fiatal pap vonzó egyénisége. Külséjéről bájos szemérem sugárzott, amely szomorú, lemondó, szerény arckifejezéssel párosult. Aki ránézett, érezhette, hogy van szíve és vannak érzékei, de hogy uralkodik felettük egy fenségesebb életfelfogás, vagy inkább, hogy szív és érzékek felsőbbrendű valamivé alakultak át benne. Te is tudod, milyen végtelenül megnyerő egyéniségek akadnak a jobb breton papok között. A nők még erősebben érzik ezt. A fogadalmukhoz való törhetetlen ragaszkodás, mely lényegében szintén csak hódolat a nők hatalma előtt, merésszé teszi, vonzza őket, hízeleg hiúsá-

guknak. A pap megbízható testvérükké válik, aki miattuk mondott le férfi mivoltáról, örömeiről. Ennek a tudatnak nyomán támad az az érzelem, melyben van bizalom, részvét, sajnálkozás, hála is vegyessen. Házassítatok meg a papot és tönkreteszitek társadalmunknak egyik legszükségesebb alkotó elemét, egyik legfinomabb árnyalatú sajátosságát. A nő tiltakozni fog; mert ha van valami, amihez az asszony még jobban ragaszkodik, mint ahhoz, hogy szeressék, akkor ez az, hogy komolyan vegyük a szerelmet. A nő hinni akarja, hogy félnek tőle. Midőn az egyház a szüzességet teszi szolgálóinak legelső kötelességévé, rátapint a női hiúság legtitkosabb rugójára.

Szóval, a szegény leány mélységes szerelemmel szerette a lelkészt és ez a szerelem csakhamar hatalmába kerítette egész lényét. Az az erényes és misztikus emberfajta, amelyhez tartozott, nem ismeri a minden akadályokon átgázoló indulatot, melynek jelszava: mindent, vagy semmit. Ó! ő bizony édeskevéssel beérte volna. Boldog lett volna, ha a pap tudomásul veszi, hogy ő a világon van. Nem kívánta a tekintetét, egyetlen gondolata is elég lett volna. A lelkész természetesen gyóntatója volt, mert hiszen nem volt más pap a plébánián. A katolikus gyónás szép, de veszedelmes szertartása sajátságos módon izgatta képzeletét. Hetenkint egyszer, minden szombaton, kimondhatatlanul boldoggá tette a tudat, hogy egy félórán keresztül egyedül lehet vele, mintegy szemtől szembe az Istennel, hogy láthatja, érezheti, amint Isten szerepét tölti be, magába szívhatja lehelletét, megalázkodhat szelíd szemrehányásai alatt, elmondhatja neki legbensőbb gondolatait, aggodalmait, félelmét. Korántse hidd azonban, hogy visszaélt a helyzettel. Nagyon ritka eset, hogy a vallásos asszony gyónás közben el meri árulni

szerelmi titkát. Ez, amilyen jóleső, éppen olyan veszedelmes is, mert esetleg kárhozatos érzelmek zsákmányává teszi; másrészt, az a kevés misztikum, mely ezekben az érzelmekben rejlik, sehogy sem egyeztethető össze a szentségtöréstől való irtózással. Ez a szerencsétlen leány meg amúgy is annyira félénk volt, hogy bizonyára az ajkára fagyott volna a szó. Az ő szenvedélye csendes, belülről emésztő tűzhöz hasonlított. És nem tudott kialudni, mert hiszen látta minden nap, sőt többször is napjában. Látta őt szépnek, ifjúnak, fenséges hivatásának teljesítése közben, komoly méltóságban, áhítatos tömeg közepette: Isten szolgája, és egyszersmind az ő lelkének bírója és irányítója is. Nem bírta sokáig. A boldogtalan gyermek lelke nem tudott ellenállani, elvesztette az egyensúlyát. Egyre súlyosabb rendetlenségek mutatkoztak erős szervezetében, mely nem tűrhette, hogy letérítsék a természetsabta útról. Öreg atyja szellemi gyengeségnek vélte azt, ami pedig nem volt egyéb, mint megvalósíthatatlan ábrándok pusztítása a szerelemtől túláradó szívben.

Mint a rohanó patak, mely hatalmas akadályba ütközve, letér egyenes útjáról, úgy ez a szegény leány is, nem mondhatva el szerelmét, semmiségekbe kapaszkodott: beérte azzal, ha egy pillanatra magára vonhatta figyelmét, ha elhitette magával, hogy többre tartja, mint a többieket, ha szolgálatára lehetett akármi csekélységgel. — Istennem, ki tudja — gondolta talán magában —, hiszen ő is csak ember; hátha csakugyan érez valamit ő is, és csak a hivatásával járó fegyelem tartja vissza... — De hasztalan, vaspáncélba, jégtorlaszba ütközött minden igyekezete. A lelkész hideg maradt mindvégig. Hiába volt ő annak az embernek leánya, akit a pap a legjobban tisztelt, azért nő volt ő is.

Ó! hiszen ha került volna, ha keményen bánik vele, ez már a diadalt jelentette volna és a bizonyosságot, hogy szíven találta; de ez a soha nem változó udvariasság, ez a csökönyös vakság a szerelem félreérthetetlen bizonyítékaival szemben, ez rettenetes volt. Nem korholta, nem is menekült előle, elhatározta, hogy a leány testi létezését nem veszi tudomásul és ezt az elhatározását nem ingatta meg semmiféle hatalom.

Csakhamar elviselhetetlenné kezdett válni a leány kínlódása. A visszautasítás, a kétségbeesés súlya alatt szemlátomást hervadt, szemébe tétova kifejezés költözött, de még vigyázott magára; egyelőre senki sem sejtette titkát, csak lelkén rágódott a halálos kór.

— Istenem! — gondolta sokszor, — hát egy tekintetere sem tudom magamat érdemessé tenni? nem fogja tudomásul venni, hogy élek? bármit tegyek is, csak árnyék, kísértet maradok az ő szemében, csak egy lélek a sok között? A szerelmét? nem, ez kívánságnak is sok lenne, csak lásson meg, vessen rám egyetlen pillantást! . . . olyan sokat tud, olyan közel van Istenhez, nem is gondolhatok arra, hogy magával egyenlőnek nézzen; anyává lenni általa, ó! ez szentségtörés lenne; csak annyit kívánok, hogy az övé lehessen, hogy egyszerűen Mártának szólítson, mint az első szolgáját, hogy elvégezzem körülötte az egyszerű tennivalókat, amelyekhez értek, hogy ami az övé, legyen az enyém is, a háza, a holmija, mert hiszen a magamfajta szerény, tanulatlan leány csak erre gondolhat ... ó! a mennyországban képzelném magamat!

Egész hosszú délutánokat töltött így, kis székén üldögélve mozdulatlanul, ennek a rögeszmének rabságában. Láta, azt képzelte, hogy vele

van, tesz-vesz körülötte, gazdasszonykodik a házában, a ruhája szegélyét csókolja. El akarta hessegetni ezt az esztelen ábrándozást; sápadtan, holtra fáradtan ébredt fel belőle. A környezete számára meghalt. Atyjának észre kellett volna vennie a változást; de mit tehetett az egyszerű öregember olyan betegség ellen, amelyet becsületes lelkével talán el sem tudott volna képzelni?

Így tartott ez vagy egy esztendeig. Könnyen meglehet, hogy a lelkész mitsem vett észre belőle, olyan erős megszokásává vált a mi papjainknak odafent az az elhatározás, hogy ne lássák, amit nem akarnak meglátni. Ez a csodálatos tisztaság azonban csak annál jobban felizgatta a szerencsétlen leány képzeletét. Szerelme vallásos imádatná, exaltációvá alakult át. Ezáltal kedélye látszólag lecsendesedett. Képzetele ártalmatlan játékokra csábította; elhitette magával, hogy az ő számára dolgozik, amit készít, az az övé lesz. Ébren álmodott, alvajáró módjára tett-vett, félhomályos öntudattal. Éjjel-nappal egyetlen gondolat járt a fejében: a szolgálójának képzelte magát, gondját viselte, rendben tartotta a fehéreneműjét, elvégzett helyette minden olyan alantas munkát, amellyel az, mint felsőbb lény, nem foglalkozhatott. Ezek a képzelődések lassankint testet öltöttek és olyan különös cselekedetre ragadták, amelyet csak az elmezavar magyarázhat meg, mely rövid idő óta tagadhatatlanul erőt vett rajta.

Amit most elmondok, csak úgy lehet megérteni, ha a breton jellem bizonyos vonásait ismerjük. Ez a fajta főképen a szerelmében különbözik a többiek-től. Az ő szerelme nem annyira szenvedélyes, mint inkább gyengéd, mélységes, ragaszkodó érzelem. Lelki gyönyör, amely emészt és öl. Egészen más természetű, mint a délvidéki ember tüze. A para-

dicsóm, amelyről ők álmodnak, friss, zöld virulással van tele, a tikkasztó hőséget nem ismerik ottan. Sehol sincs annyi halottja a szerelemnek; a betegség formája a lassú pusztulás. Ez a betegség igen gyakori a breton újoncok között. Az úton-útfélen szedett, vásárolt szerelem nem segít, valami epedő búskomorság vesz erőt rajtuk. A honvágy csak látszat; valójában a szerelem elválhatatlanul összenőtt a faluval, a templomuk tornyával, az esti harangszóval, a kedves tájékkal. A szenvedélyes délvidéki megöli vetélytársát, megöli a szerelmesét. Ez a másik érzelm csak annak okozza halálát, aki érzi és ezért van az, hogy a bretonok könnyen meg tudják őrizni tisztaságukat, élénk, finom képzeletükkel ábrándvilágot teremtenek maguknak, s azzal beérik. Ennek a szerelemnek igazi költészetét az Énekek énekének tavaszi dala fejezi ki leghűségesebben, ez a csodálatos, nem annyira szenvedéllyel, mint inkább gyönyörrel teli költemény: *Hiems transiit; imber abiit et recessit... Vox turturis audita est in terra nostra ... Surge, arnica mea, et venu*

IV.

Anyám így folytatta az elbeszélést: Alapjában véve minden csak illúzió, aminek legjobb bizonyága, hogy igen sokszor könnyűszerrel megcsalhatjuk a természetet, játékosan utánozva a valót, és a természet nem tudja megkülönböztetni a majmolást a valóságtól. Sohasem fogom elfelejteni Marzan-nak, a főutcán lakó asztalosnak a leányát, aki abba örült bele, hogy nem lehetett anyává; felszedett egy tuskót, rongyokba pólyálta, gyerekfőkötőt adott rá és reggeltől estig babusgatta, ringatta, szorongatta, csókolta ezt a képzelt

kis csecsemőt. Ha este bölcsőben az ágya mellé tették, nyugta volt másnap reggelig. Némelyik ösztönünk beéri a látszattal, el tudjuk altatni hazugsággal is. Így jutott a szegény Kermelle-leány odáig, hogy megvalósítsa álmát, megcselekedje azt, amiről álmodik. És miről álmodott vajjon? Arról, hogy az élete közös annak az életével, akit szeret; és természetesen nem a pap életét osztotta meg vele ilyen módon, hanem azt, amely az otthonban folyik. A szegény leányt házasesletre teremtette az Isten. Örületét talán háztartási hóbortnak kellene nevezni, mert a gazdasszonyi ösztön gátlása okozta. Álmodott mennyországában képzelte magát, amint szerelmese otthonában gazdálkodik, és minthogy már nem igen tudta elválasztani álmait a valóságtól, szinte hihetetlen dolgot művelt. Hidd meg! ezek a szegény bolondok éppen eltévelyedésükkel erősítik meg a természet szent törvényeit és azoknak elkerülhetetlen végzetét.

Idejének nagy részét fehérnemű varrásával, betűzésével töltötte. Nos, gondolatban odaszánta ezt a fehérneműt abba az otthonba, abba a közös fészekbe, ahol olyan örömet töltötte volna életét a szeretett férfi lábainál. Képzeldésében annyira jutott, hogy a lepedőket, törülközőket a lelkész nevének kezdőbetűivel jegyezte meg; megesett az is, hogy a lelkész betűje az övével fonódott össze. Nagyon ügyesen tudott bánni a tűvel. Varrótűje járt ide-oda szüntelenül; hosszú, gyönyörteljes órákat töltött el így, dédelgetett álmaiba merülve, abban a tudatban, hogy ők ketten édes egyek, így csalta meg szerelmét, így szerzett magának gyönyörűséges pillanatokat, amelyekkel aztán napokig beérhette.

Így múltak a hetek; a számtalan sok apró öltéssel egyre a szeretett férfi nevét rajzolta vagy

fűzte össze a magáéval és ez az időtöltés nagy vigasztalást hozott neki. A keze mindig vele foglalatatoskodott; keze munkája, a hímzett fehérnemű, úgy képzelte, önmagának egy darabja. Ezek a holmik ott lesznek nála, érinthetik, használni fogja őket: tehát ott lesz velük és bennük ő is. Milyen végtelen örömet szerzett neki ez a gondolat! Igaz, ő maga nem juthat a közelébe, de hát ami lehetetlen, arra kár gondolni is; amennyire csak lehet, sikerült a közelébe férkőznie. Így dédelgette szegény kis boldogságát egy éven keresztül. Magányában, szemét a munkára függesztve, más világban, az ő asszonyának képzelte magát, már amennyire ezt lehetségesnek tartotta. Varrótűje mozgásának lassú ritmusával együtt múltak az órák; elgyötört képzelete megnyugodott. És aztán, néha reménykedni is tudott: hátha végül mégis megindítja, hátha kicsordul egy könnye, ha észreveszi a számára készülő meglepetést, az ő nagy szerelmének bizonyosságát. — Ha megtudja, mennyire szeretem, talán ráeszmél, milyen szép volna az életünk kettesben. — Napokon keresztül tévelygett ebben az álomban, amely rendszerint kétségbeesett levertségben végződött.

Végül is elkészült a fehérnemű, nem hiányzott egy darab sem. Most mit csináljon? Az a gondolat fészkelődött meg benne, hogy rá kell erőszakolnia valami szívességet, kieroszakolni a háláját. Hogy úgy mondjam, tolvaj módra, ha kell, erőszakkal is, ki kell csikarnia köszönetét. Majd elmondom, mit eszelt ki. Józan ésszel nem tette volna; de hát az értelme meghibbant és már régóta csak félresiklott képzeletének sápadt lidércáncgocskái mutatták az utat agyának éjszakájában.

Karácsony ünnepe közeledett. Az éjféli mise után a lelkész vacsorával szokta vendégelni a pol-

gármestert és a városka előkelőit. A templom tözsomszédtségében volt a plébánia. A főtérrre nyíló kapun kívül volt még két kis ajtaja: az egyik a sekrestyére, a másik a kertre, a rétek felé. A Kermelle-major alig volt öt-hatszáz méternyire a plébániától. A kisfiú, aki a paphoz járt tanulni, kulcsot kapott a hátsó ajtóhoz, hogy a rövidebb úton járhasson a plébániára. A boldogtalan leány, amíg az éjféli mise tartott, megszerezte valahogy ezt a kulcsot és a plébániára osont. A plébános cselédje, hogy ott lehessen a misén, már előbb megterített. A bolond tehát sietve lekapta az abroszt, a szalvétákat és elrejtette a majorban.

Mise után természetesen rögtön észrevették a lopást. Roppant nagy riadalom támadt. Csak azon csodálkoztak, hogy csupán az abrosz és szalvéták tűntek el. A pap nem akarta elereszteni vendégeit vacsora nélkül. A legnagyobb zavarban megjelent a leány:

— No, most az egyszer meg kell engednie, tisztelendő úr, hogy mi segítsük ki a bajból. Egy negyedóra sem telik bele és itt lesz a mi asztal-nemünk.

Az öreg Kermelle is veletartott, a lelkész nem ellenkezett, mert hiszen nem is sejtette, hogy ez a leány, akit roppant korlátolt eszűnek tartott, ilyen körmönfont csalást tudjon kieszelni.

Másnap mindenki a furcsa lopáson törte a fejét. Betörésnek nyoma sem látszott. A főkapu és a kerti kis ajtó is zárva volt és mind a kettő érintetlen: hogy a Kermelle-éknek átadott kulcsot használták fel a lopásra, ez még gondolatnak is képtelen volt, nem is jutott eszébe senkinek. A sekrestyés a templomban tartózkodott a mise alatt végig. A sekrestyés felesége azonban többször is kiment; egyszer, hogy a füstölőbe parazsat hoz-

zon a plébánia tűzhelyéről; aztán egyéb teendője is akadt két-háromízben; őt fogták tehát gyanúba. Derék, jóra való asszony volt, a bűnössége sehogys sem látszott valószínűnek, de a látszat ellene szólt. Mindenki így okoskodott: — A tolvaj a sekrestyén keresztül jutott a lakásba; ezen az ajtón pedig nem mehetett be más, mint a sekrestyés felesége, és bebizonyosodott, sőt ő sem tagadja, hogy többször ki- és bejárt rajta. — Akkoriban úgy gondolkodtak, hogy minden büntettet nyomon kell követni a letartóztatásnak. Ezzel szerették bebizonyítani, milyen élesen lát és milyen gyorsan jár az igazságszolgalattás szemé, milyen biztosan ráakad a büntett nyomára. Az ártatlan asszonyt gyalog, csendőrök között kísérték be. A csillogó szuronyos, vállszijjas csendőrök bevonulása mindig erősen hatott a falusi népre. Mindenki sírt; csak a sekrestyés felesége maradt nyugodt és azzal vigasztalt mindenkit, hogy ártatlansága minden bizonynal ki fog derülni.

Csakugyan, már másod- vagy harmadnap mindenki belátta, hogy képtelen feltevésből indultak ki. Negyednapra pedig a falubeliek alig mertek egymással szóbaállni, egymással közölni gyanújukat. Mert mindnyájan egyet gondoltak, de kimondani nem merték. Ez a gondolat nyilvánvaló is, lehetetlen is volt egyszerre: hátha a kendertörő kulcsának segítségével követték el a lopást. A lelkész ki nem mozdult hazulról, nehogy beszélni legyen kénytelen a gyanúról, amely nem hagyta nyugton. Eleinte nem igen vette szemügyre az asztalneműt, melyet a majorból küldtek neki. Egyszer véletlenül a betűkre tévedt a szemé; elbámult, gondolkodóba esett, de nem tudta megfejteni a két betű titkát, mert hiszen ki tudná megfejteni egy szerencsétlen bolond furcsa álmait.

Komor gondolatai foglalkoztatták akkor is, midőn belépett hozzá a kendertörő, egyenes tarrással, de sápadtabban, mint a halál. Az aggasztján sírva mondta el, mi történt.

— Ő volt az, — mondta, — ó! a szerencsétlen! Jobban kellett volna rá vigyáznom, jobban törődnöm gondolataival; de hát búskomor természetű volt mindig, nem vettem észre semmit.

Alig ért végére mondanivalójának, már hozták is vissza a majorból az ellopott asztalneműt.

A szegény, hígvelejű leány azt remélte, hogy az első láрма elültével nyugodtan élvezheti majd szerelmes mesterkedésének eredményét. A sekrestyés feleségének letartóztatása és az azzal járó izgalom azonban elrontotta játékát. Ha erkölcsi érzése nem tompult volna el egészen, bizonyára nem nyugodott volna, míg ki nem szabadítja az ártatlan asszonyt; neki azonban eszébe sem jutott ilyesmi. Kábulathoz hasonló állapotba esett, amelyhez azonban mi köze sem volt a lelkipurdalásnak. Az bántotta főképen, hogy kísérletének nem volt meg a kívánt eredménye. A forró szerelemnek ez a csodálatos megnyilatkozása a kösziklát is megindította volna. A pap nem érzett semmit. Megparancsolta magának, hogy ne gondoljon erre a különös eseményre, és mihelyt a sekrestyés feleségének ártatlansága kiderült, éppen olyan nyugodtan aludt, mondta a misét, olvasta a breviáriumot, mint azelőtt.

Kiderült most már, milyen rettenetes ügyetlenséget követtek el a sekrestyés feleségének letartóztatásával. Enélkül agyon lehetett volna hallgatni a dolgot. Hiszen nem történt igazi lopás; de ha már ártatlan embert több napon keresztül börtönben tartottak valamiért, amire kimondták, hogy lopás, nem igen maradhatott büntetlenül az

igazi tettes. Hogy az esze nincs rendben, arról eddig senki sem tudott; sőt elmezavara, hogy úgy mondjam, belső zavar volt csupán. Ki gondolta volna, hogy Kermelle leánya bolond? Látszólag olyan volt, mint más rendes ember, a némasággal határos szótlanságát leszámítva. Könnyen ráfoghatták tehát, hogy épelméjű; de meg, az igazi magyarázat olyan furcsa volt, olyan hihetetlennek látszott, hogy senki sem mert megpróbálkozni vele. Ha tehát nem állapítják meg az elmezavart, akkor semmiképen sem menthető, hogy nem akadályozta meg a sekrestyés nejének letartóztatását. Ha csak játék volt az egész, akkor véget kellett volna vetni a játéknak, mihelyt egy harmadik személyt is bajba kevert. A boldogtalan leányt letartóztatták és Saint-Brieuc-be vitték az esküdtek elé. Egyetlen pillanatra sem tért magához öntudatlan fásultságából; mintha nem is ezen a világon élne. Álma hirtelen félbeszakadt; ábrándja, melyet eddig dédelgetett, amely a lelket tartotta benne, felborult és ezzel megszűnt az ő élete is. De betegsége nem heves kitörésekben, hanem mogorva szótlanságban nyilvánkozott meg; az orvosok csak ekkor látták tisztán, hányadán vannak vele.

Az esküdtek hamar elkészültek az esettel. Egy szó nem sok, de annyit sem tudtak kicsikarni belőle. A kendertörő megtörten állott eléjük. Oda lépett az elnök asztalához, letette kesztyűjét, nyakából a Szent Lajos-keresztet, a széles vállszalagot és így szólt:

— Uraim, önöktől függ, hogy felvehetem-e újra ezeket a jelvényeket; becsülem az önök kezében van. A leányom volt a tettes, de nem lopott. . . Beteg szegény.

A derék férfi könnyezni kezdett, a szava elcsuklott.

— Elég, elég! — hangzott mindenfelől.

Az ügyész tapintatos ember volt és anélkül, hogy hosszabban fejtegetné a szerelem lélektanának ezt a különös esetét, elejtette a vádat.

Az esküdteknek sem volt szükségük hosszú tanácskozásra. Mindnyájának könny szökött a szemébe. Midőn kimondták a felmentő ítéletet, a kendetörő felvette jelvényeit, kézenfogta a leányát, sietve távozott és az éjszaka leple alatt tért haza a majorba.

Így nyilvánosságra kerülvén minden, a lelkésznek is meg kellett tudnia az igazságot sok olyan részletre nézvést, melyeket eddig nem akart észrevenni. De megindítani ez sem tudta. Úgy tett, mintha mitsem tudna olyan dolgokról, amelyek szóbeszéd tárgyai voltak szerte a városkában. Áthelyezést nem kért, a püspök meg nem ajánlotta fel neki. De midőn az eset után először találkozott Kermelle-lel és leányával, talán mégis csak éreznie kellett némi zavart? Nem érzett biz' az. Olyankor ment a majorba, midőn tudta, hogy apa és leánya okvetlenül odahaza vannak.

— Súlyosan vétkezett, — mondta a leánynak, — nem azzal a megtévelyedéssel, melyért Isten bizonyára meg fog bocsátani, hanem mert börtönbe juttatta azt a jólelkű asszonyt. Ártatlan léteire napokig tolvajnak tartották. A község legbecsületesebb asszonyát mindenki szemeláttára csendőrök kísérték végig a városon. Jóvá kell tennie, amit ellene vétett. Vasárnap a sekrestyés felesége ott lesz a templomban, a rendes helyén, az utolsó padban, mindjárt az ajtó mellett; a *Hiszek-e-gy-nél* odamegy hozzá, kézenfogja és az első padba vezeti a maga helyére, amelyet az jobban megérdemel, mint ön.

A szegény tébolyodott gépiesen végigcsinálta, amit a lelkész parancsolt. Nem volt már ekkor

éző, gondolkozó lény. Ettől kezdve a kendertörő és leánya csaknem egészen eltűnt szem elől. A major olyan volt, mint a kripta, nem hangzott ki belőle az élet szava.

A sekrestyés felesége hamarosan meghalt. Nagyon megviselte az izgalom az egyszerű asszonyt. Az első pillanattól kezdve bízott a Gondviselésben, de mégis megrendítette a szomorú eset. Napról napra fogyott az ereje. Szent volt ez az asszony. A templom valami csodaszépet jelentett az ő érzésvilágában. Ma, itt Parisban, ahol a templommal olyan keveset törődnek, meg sem tudnák érteni az ilyesmit. Egy szombat estén érezte, hogy ütött az óra. Nagy volt az öröme. Elhívatta a papot; nagy, igen nagy kegyet akar kérni tőle: hogy a teste, koporsóba téve, hadd legyen kitéve a templomban, a szentmihálylován, a vasárnapi mise alatt. Ott lenni még egyszer, ha holtan is, a szent misén; meghallgatni azokat a vigasztaló szókat, az üdvözítő éneket; ott lenni, a szemfedél alatt, a hívők gyülekezetében, ebben a családban, melyet annyira szeretett, hallani mindent, míg őt nem látja senki, míg mindnyájan rágondolnak, érte imádkoznak, vele foglalkoznak; még egyszer lelki közösségben lenni a jámborokkal, mielőtt leszáll a földbe, ó, mily boldogság! Teljesítették a kívánságát. A lelkész épületes szavakkal búcsúztatta a sír fölé.

A kendertörő húzta még néhány esztendeig; lassú halódás volt az élete, bezárkózott, a pappal sem beszélt soha. A templomba eljárt, de nem ült a padjába. Olyan erőteljes ember volt, hogy nyolctíz évig tartott ez a komor viaskodása a halállal.

Ha sétálni akart, kiment a majort szegélyező magas hársfák alá. Egy szép napon aztán valami szokatlan dolgot látott. Háromszínű zászló lobogott

a tréguier-i templom tornyán; a júliusi forradalom meghozta gyümölcsét. Midőn meghallotta, hogy a király elhagyta az országot, jobban megértette, mint valaha, hogy itt a világ vége. A születésével járó kötelesség, melyért mindent feláldozott, elvesztette célját. Nem bánta meg, hogy szolgáljává szegődött a kötelességről alkotott, talán túlzottan magasztos eszmének; nem jutott eszébe, hogy ő is szerezhett volna vagyont, mint a többiek; azonban Istenen kívül nem tudott többé hinni semmi-
ben. A tréguier-i karlisták széltében emlegették, hogy nem tart soká az új rend, hogy a törvényes király hamarosan vissza fog térni. De ő csak mosolygott, ha ezeket a velőtlen jóslásokat hallotta. Nem is soká élte túl a forradalom győzelmét; halálos óráján mellette volt a lelkész, aki a halottak imájának ezt a szép mondatát fejtegette előtte: „Ne legyetek hasonlatosak a pogányokhoz, akik nem tudják, mi a reménység“.

Halála után leányának nem maradt semmije. Elhatározták, hogy a kórházban helyezik el; ott láttad te is. Bizonyára régen halott már és mások foglalták el fekvőhelyét a község kórházában.

I M A A Z AKROPOLISON
SZENT RENAM. — PÉTER B Á T Y Á M.
RENDSZER BÁC SI. — A K I S N O É M I.

Meglehetősen későn kezdtem emlékezni. A parancsoló kötelesség, mely már mint ifjút, kényszerítő erővel ösztökélt, hogy egyedül, magamra utalva — nem az elmélkedő türelmes nyugalmával, hanem az életért küzdő lázas türelmetlenségével — választ keressek a filozófia és a vallás legsúlyosabb kérdéseire, elfoglalt, egészen, s nem tudtam időt szakítani, hogy akár csak egy rövidke negyedórára megálljak és visszanézzek a múltba. Aztán meg belekerültem korom sodrába, melyet akkor még nem ismertem, és ezzel olyan újszerű látvány tárult elém, mintha a Saturnus vagy a Vénus társadalmi életébe nyertem volna bepillantást. Amit láttam, az véleményem szerint erkölcsi tekintetben alatta állott mindannak, amit Issy-ben és a Saint-Sulpice-ben tapasztaltam; mindemellett az a tudományos és kritikai felsőbbség, melyért például Eugène Burnouf-ot megcsodáltam, Victor Cousin társalgásának csodálatos elevensége, a roppant nagy haladás, mellyel Németország a történeti tudományoknak csaknem minden ágát előbbrevítte, meg az utazások, meg az alkotás vágya — mindez magával ragadott és nem engedte, hogy azokra az esztendőkre gondoljak, melyek messze-messze elmaradtak mögöttem. Szíriai utazásom még meszszebbre terelt a régi emlékektől. Az új benyomások

tömege, ennek az isteni világnak a mi hideg, szomorú tájainktól annyira idegen, szinte látomás-szerű képei elfoglaltak egészen. Álmaimban még sokáig egyre csak Gileád tikkadt hegyláncát láttam, Safed hegycsúcsát, amelyen megjelenik majd a Messiás, Isten kertjét, a carmeli völgyet, az aphaca-i szakadékot, melyben az Adonis-folyó ered. Csodálatos! Athénben fogott el elsőízben a vágy, hogy hátra-tekintsek, mintha friss, illatokkal terhes, messziről jött szellő lehellete csapott volna az arcomba hirtelen. Soha, semmi nem hatott rám olyan erővel, mint Athén. A tökéletesség csak egyetlen egy helyen lelhető fel, másutt sehol: ez az a hely. Ilyent, vagy ehhez hasonlót még csak képzelni sem tudtam. A pentelikoni márványba merevedett ideál tárult fel előttem. Mindeddig azt hittem, hogy a tökéletesség nem erről a világról való; egyetlen nyilvánulás volt csak, mely véleményem szerint közel jár az abszolúthoz. Régóta nem hittem már a szó szoros értelmében vett csodákban; mégis, a zsidó nép útját, amely Jézushoz és a kereszténységhez vezetett, egészen rendkívülinek láttam. Es íme most a zsidó csoda mellé odaállott képzeletemben a görög csoda, valami, ami csak egyszer esett meg, aminőt nem láttak azelőtt és nem is látnak soha többé, de hatása örökké tart, szóval a szépségnek helyi és nemzeti jelleg nélkül való örök formája. Elutazásom előtt is tudtam, hogy a görög nép teremtette meg a tudományt, a művészetet, a filozófiát, a civilizációt, de ezeknek mértékéről nem alkothattam fogalmat magamnak. Midőn “megláttam az Akropolist, egyszerre megnyilatkozott előttem az isteni, mint ahogy megelevenedett számomra az Evangélium, midőn a kaszjuni magaslatokról elsőízben tekintetem le a Jordán völgyére. Egyszerre barbárrá alacsonyodott az egész világ.

Kelet pompája, hivalkodása, képmutatása bántott. A rómaiak durva katonákká sülyedtek szememben; a legragyogóbb rómainak, Augusztusnak, Trajának fensége üres pózzá vált e büszke, öntudatos polgárok könnyedsége és egyszerű előkelősége mellett. A keltákat, germánokat, szlávokat lelkiismeretes, de kínosan civilizált szittyákhoz tudtam csak hasonlítani. A francia középkor, elegancia és szellemesség híján, üres göggel és nagyképűséggel teljes. Nagy Károly inkább valami német lovászegényhez hasonlít, lovagjaink esetlenek, Themistokles, Alkibiades bizonyára kinevette volna őket. Volt egyszer egy arisztokrata nép, egy csupa hozzáértőkből álló közönség, egy demokrácia, mely fel tudta fogni a művészetnek azokat a legfinomabb árnyalatait is, melyeket a mi raffinait élvezőink csak éppen hogy észrevesznek. Volt egy közönség, mely megértette, mi adja a Propylaion szépségét, a Parthenon szobrának fenségét. Az igazi, egyszerű nagyságnak ez a megnyilatkozása bevilágított lelkem legmélyébe. Amit eddig láttam, az mind csak valami jezsuitáskodó művészet ügyetlen erőlködésének, ostoba cifrálkodásból, szemfényvesztésből, torzításból összeszótt rokokónak tetszett.

Különösen az Akropolison rohantak meg ezek az érzések. Egy kiváló építőművész, akivel együtt utaztam, többször mondta, hogy minél maradandóbb szépségű templomot tudtak emelni egyik vagy másik istennek, annál igazabb ez az isten az ő szemében. Nos, ebből a nézőpontból ítélve, Pallas Athéné-nek nem akadhatna versenytársa. Mert valóban meglepő, hogy a szép itt nem egyéb, mint a tökéletes becsületesség, a józan ész, az istenség tisztelete. Az építmény elrejtett részei éppen olyan gonddal készültek, mint a homlokzat. Nyoma sincs annak a tessék-lássék munkának, amely

különösen a mi templomainkon olyanformán hat, mintha meg akarnók csalni az istenséget, értéke-sebbnek tüntetvén fel ajándékunkat, mint amilyen az valójában. Pirulnom kellett a komolyságnak és becsületességnek e példái előtt, midőn arra gondoltam, hányszor áldoztam kevésbé tiszta ideáloknak. A szent hegyen töltött órák az imádság órái voltak. Egész életem, mint valami hosszú gyónás, vonult el szemem előtt. És csodálatos! Bűneim vallomása közben megszerettem ezeket a bűnöket; elhatározásomnak, hogy a klasszikust tűzöm ki ideálnak, az lett a vége, hogy még inkább elsodródtam az ellenkező pólus felé. Sárgult papírlapon, melyet úti-jegyzeteim között találtam, a következőket olvasom:

Így imádkoztam az Akropolison, midőn megértettem annak tökéletes szépségét:

Ó, nemesség, egyszerű, igaz szépség istennője, akinek imádása értelmet és bölcsességet jelent, te, akinek temploma a lelkiismeret és őszinteség örök tanítója — elkésve érkezem titkaid kapujához; sok-sok megbánás terhével lelkemen, lépek oltárod elébe. Míg rádtaláltam, soká kellett taposnom a kutatás végtelen országútját. Athén szülötte már mint kisgyermek, egyetlen mosolyodból tanulta meg, amit én csak hosszadalmas fejtörés, kemény munka árán tettem magamévá.

Barbár szülőktől születtem, kékszemű istennőm, a jólelkű és erényes kimmeriek között, akik mogorva, sziklás, viharvert tenger partjain laknak. Alig ismerik ott a napot; virágaik a tengeri moszat, az algák és kagylók, melyeket elhagyott öblök mélyén szedegetnek össze. Felhők színtelenek és még örömknek is szomorú az arca; de a sziklából hideg forrásvíz fakad és leányaik szeme olyan,

mint a zöldvizű források, melyeknek hullámzó pázsittal övezett tükrében az ég nézi magát.

Őseim, ameddig csak emlékezni tudunk, hajósok voltak, járták a messzi tengert, melyet a te argonautáid nem ismertek. Gyermekkoromból olyan énekekre emlékszem, melyek a sarki utazásokról regéltek; az úszó jéghegyek, a ködös, tejszínű tenger emlékei között nőttem nagyra, hallottam szigetekről, ahol csak madarak laknak, dallal köszöntik a reggelt, az estét, és ha felrebbennek, elsötétül az ég.

Idegen vallás Palesztinából jött papjai neveltek. Ezek a papok bölcs emberek voltak és szentéletűek. Hosszú történeteket meséltek a világot teremtő Kronos-ról és fiáról, aki — mint mondják — beutazta a földet. Az ő templomaik háromszor olyan magasak, mint a tieid, ó Eurythmia, és erdőhöz hasonlatosak; de nem állnak olyan erősen; öt-hatszáz év elég, hogy rombadöntse őket; barbár fantázia alkotta őket, abban a hiszemben, hogy az általad sugallt törvények mellőzésével is alkothat maradandót, ó Ész. És én szerettem ezeket a templomokat; megtaláltam bennük az Istent. Emlékszem még az énekekre, melyeket ott énekeltek: »Üdvözlégység, tengernek csillaga e siralom-völgyében sóhajtók királynéja«, vagy ezt: „Titkos értelmű rózsa, Elefántcsonttorony, Aranyház, Hajnalcsillag ...“ Látod, istennőm, ha ezek a dalok jutnak eszembe, a szívem felenged, csaknem megtagadlak. Bocsásd meg ezt a nevetséges gyengeséget; te nem képzelheted el, mennyi bájt öntöttek e versekbe a barbár varázslók, és hogy milyen nehezemre esik a pusztaszáz követe.

Aztán meg, ha tudnád, milyen nehéz mai napság téged szolgáltni! Eltűnt minden, ami nemes. Szittyák hódították meg az egész világot. Nincs

többé szabad férfiak köztársasága; csak lassúvérű ősoktól származó királyok vannak, akiknek fenségét bizonyára megmosolyognád. Észak nehézkes fiai könnyelműnek nevezik azokat, akik téged szolgálnak . . . Egy félelmetes Panbeócia, az ostobák szövetsége ólomszemfedőt borít a világra, mely alatt meg kell fulladnunk. Úgy-e, milyen szánalmasak még azok is, akik téged tisztelnek? Emlékezz csak arra a Kaledoniaira, aki most ötven esztendeje kalapáccsal zúzta szét templomodat, hogy elvihesse Thulé-ba. így cselekszenek mindannyian . . . Jómagam például megírtam, a te kedvenc törvényeid szerint, ó Theonoé, az ifjú Isten életét, akinek gyermekkoromban szolgáltam; ezért most Evhémeros-hoz hasonlítanak; megkérdik, mi volt a célja művemnek; mert ők csak azt tudják becsülni, amiből jövedelmező üzletet csinálhatnak. Nagy ég! hát miért írjuk meg az istenek történetét? Bizonyára azért, hogy megszeretessük azt, ami bennük isteni, hogy megmutassuk, hogy ez az isteni él ma is és élni fog örökké az emberiség szívében.

Emlékszel-e még arra a napra — Dionysodoros volt az arkhon akkor — egy a szíriai görögök nyelvén beszélő csúf kis zsidó vetődött ide, bejárta csarnokaidat, anélkül, hogy lényedet megértené s egy oltárra akadt ott, amelyről szentül hitte, hogy az *Ismeretlen Istennek* építették? Nos, ez a kis zsidó maradt a győztes; ezer esztendőn keresztül bálványoknak tekintettek Téged, ó Igazság, ezer esztendőn át sivatag volt a világ, melyen egyetlen virág se nyílt. Te pedig hallgattál, Salpinx, gondolat hasonója. Bűnös volt, aki szeretni merészelt téged, rend Istennője, mennyei állandóság képe, ma pedig, midőn lelkiismeretes munka árán közel férköztünk hozzád, azzal vádolnak, hogy vétkeztünk

az emberi szellem ellen, mert kettétörtük a láncokat, amelyek már Platon-nak sem kellettek.

Cora, te vagy az ifjúság; Szűz, te vagy a tisztaság; Hygeia, te vagy az egészség; Victoria, te vagy az erő. Promachos, te őrzöd a városokat; Area, te segítesz a harcon; Pacifica, te munkálsz a békét. Legislatrix, forrása az igazságos alkotmánynak; Democratia, a te tanításaidnak az a legfőbb törvénye, hogy minden jónak forrása a nép és hogy ahol nincs nép, mely táplálékot, ihletet adjon a lángésznek, ott nincs semmi; taníts meg bennünket, hogyan találjuk meg a gyémántot a tisztátalan tömegben. Gondviselő Jupiter eszköze, munkáskezű istennő, mesterségek anyja, munka támogatója, Ergané, te, aki megnemesíted a civilizált munkást és fölébe helyezed a lusta szittyának; Bölcsesség, akit Zeus alkotott hosszú magábaszállás, mély lélekzetvétel után; te, aki szülő atyád testében lakozol és egy vagy legbenső lényével; aki társa és öntudata vagy; Zeus ereje, szikra, aki lángragyújtod és táplálsz a tüzet a hősök és a lángészű férfiak lelkében, segíts, hogy tökéletes spiritualista váljék belőlünk. Midőn Athén és Rhodos versengett, melyikük városában állítsák fel áldozati oltárodot, te Athént választottad, mert annak lakói a bölcsőbbek. Atyád mégis leküldte Plutust, arany felhőbe burkolva, Rhodosra, mert hiszen annak fiai is bemutatják hódolatukat az ő leányának. A rhodosiak meggazdagodtak; az athéniak ellenben az ész kincseit nyerték, az igazi örömet, az örök vidámságot, a szív isteni fiatalságát.

Csak az mentheti meg a világot, ha visszatér hozzád, lerázván a barbárság bilincseit. Siessünk, jöjjünk csapatostól. Az lesz a szép nap, amikor mindazok a városok, amelyek széthordták templomod romjait, Velence, Paris, London, Kopenhága, gonosz-

ságukat jóváteendő, szent zarándokmenetben hozzák vissza a náluk őrzött ereklyéket és így szólnak: „Bocsáss meg nekünk, istennő! csak biztonságba akartuk helyezni őket az éjszaka rossz szellemei elől“ és fuvola zenéje mellett építik újra falaidat, hogy megengeszteljenek az alávaló Lysandros bűnéért. Aztán elmennek Spártába, hogy megátkozzák, megrugdossák a földet, mely e gyászos eltévelyedés szerzőjét hordta, mert őt magát már nem érheti haragjuk.

Te adsz erőt, hogy elleneszegülhessek rossz tanácsadóimnak: a szkepszisnek, mely megingatta bizalmamat a népben; a szellem nyugtalanságának, mely még akkor is hajt az igazság keresésére, midőn már megtaláltam azt; csapongó képzeletemnek, mely akkor sem enged nyugtot, ha az ész már határozott. Arkhegetos, te vagy az ideál, melyet a lángész megtestesít műveiben; inkább legyenek a te házában utolsó, mint másutt az első. Igen, odaköttetem magamat templomod oszlopai árnyékába; csak a te tanításodra hallgatok ezentúl, oszlopaid tetején mozdulatlanra fogok merevedni, architrávod lesz magányos cellám. Vagy vállalkozom még nehezebbre is! a te kedvedért, ha tudok, türelmetlen leszek és elfogult. Csak téged szeretlek majd. Megtanulom a nyelvedet és elfelejtek minden mást. Igazságtalan leszek mindennel szemben, ami nem te vagy; gyermekeid legeslegutolsójának leszek a szolgája. Az általad Erechteus-nak ajándékozott föld fiait fogom dicsőíteni, nekik fogok hízelegni. Még a hibáikat is szeretni akarom; hinni akarom, ó Hippia, hogy ama lovasok ivadékai, akik ott fent, templomod márványszegélyén, örök ünnepüket ülik. Kitépek szívemből mindent, ami nem ész és tiszta művészet. Gyengeségeimet nem fogom szeretni többé, lelkem lázát nem dédelgetem. Segíts,

hogy megvalósíthassam szilárd eltökélésemet, ó Üdvötadó; segíts, mert te vagy a megmentő.

Mert valóban, nehéz akadályok tornyosulnak elébem! Régi lelki megszokásokat kell megváltoztatnom, sok-sok kedves emléket kitépni szívemből. Mindegy, megkísérlem; de hogy sikerül-e majd, nem tudom. Későn ismertelek meg, tökéletes szépség. Félek a visszaeséstől; bizonyos, hogy el-elfog majd a gyengeség. Egy — bizonyára csalóka — filozófia elhitette velem, hogy a jó és a rossz, az öröm és a fájdalom, a szép és a rút, az ész és az örület között alig látható átmenet van csak, mint a galamb nyakának vonalán. E felfogás szerint bölcs az, aki semmit sem szeret és semmit sem gyűlöl. Ha lett volna társadalom, filozófia, vagy vallás, mely magáénak mondja a tökéletes igazságot, ez a társadalom, ez a filozófia, ez a vallás legyőzte volna mind és ő uralkodna ma a földön. Világosan látjuk, tévedtek mindannyian, akik a mai napig azt hitték, hogy övék az igazság. Csak örült elbizakodottság hitetheti el velünk, hogy a jövő nem ugyanúgy ítél majd rólunk, mint ahogy mi ítéltünk a múlttól. Íme, ilyen szentségtörő gondolatok támadnak fenekestől félrevezetett elmémben. Az olyan minden tekintetben egészséges irodalom, mint a tied, mai napság csak unalmat tudna kelteni.

Mosolyogj csak együgyűségemen! Úgy bizony, unalmat. . . Hiába minden, megrontottak bennünket. Sőt tovább megyek, igazhit istennője, vallomást teszek előtted szívem legtitkosabb betegségéről. Okoskodás, józan ész már nem segít. Strymon jéghidege, Thrácia mómora tele van költészettel. Eljön az idő, midőn tanítványaidat az unalom tanítványainak fogják bélyegezni. A világ sokkal nagyobb, mint gondolnád. Ha láttad volna a sarkvidék havát és a déli égbolt titokzatos jelenéseit, akkor homlo-

kod nem lenne ilyen derűs, öröknyugalmú istennő; és arcod sokféle szépséget tükrözne vissza.

Igaz vagy te és tiszta és tökéletes; márványod szeplőtelen; de a Haia-Sophia temploma, mely ott áll Bizáncban, szintén isteni benyomást kelt, holott csak téglá és hulló vakolat. Az ég boltozatát utánozza. Romba fog dőlni; de ha a te templomod belseje elég tágas volna és nagy tömeget kellene befogadnia, romba dőlne az is.

A feledés hatalmas folyama örvény felé sodor bennünket, melynek nem tudunk nevet adni. Ó mélység, te vagy az egyetlen Isten. A népek könnyei valóságos könnyek mind; a bölcsek álmában mindig van egy szemernyi igazság. Idelent minden csak álmom és szimbólum. Az istenek is csak vándorok, akárcsak az ember, és jó is, hogy nem élnek örökké. Ne legyünk rabjává a hitnek, mely elmúlt. Ha gondosan ráborítottuk a bíbor szemfedőt, mely alatt a holt istenek pihennek, megtettük kötelességünket.

II.

Ha vizsgálom magamat, azt kell mondanom, hogy alapjában alig is változtam; a sors valahogyan már gyermekkoromban odaszegezett ahhoz a munkához, melyet egész életemen át végezni kell. Minden készen volt már bennem, midőn Parisba érkeztem; életem útja ki volt már jelölve előre, még mielőtt elhagytam volna Bretagnet. Akarva-nem-akarva, hasztalan igyekeztem lelkiismeretes igyekezettel az ellenkező irány felé, azzá kellett lennem, amivé lettem: romantikussá, aki kézzel-lábbal tiltakozik a romantizmus ellen, földöncsúszó politikát prédikáló ábrándozóvá, minden áron burzsoának látászani akaró idealistává, szóval olyasvalamivé, mint a skolasztikusok furcsa, kettő egy testben állata.

Az egyik mindegyre a másiknak pusztításával foglalkozott, mint Ktésias mesebeli szörnyetege, mely anélkül, hogy tudna róla, a saját lábait harapta le. Az ilyen emberekről mondja igen találóan Challemel-Lacour, a kitűnő megfigyelő: „Gondolkodásában férfi, érzésében nő, cselekvésében gyermek“. De nem panaszképen mondom, mert éppen ez a lélekalkat lett forrásává legelevenebb szellemi élvezeteimnek.

Fajtám, családom, szülővárosom, az a sajátos milió, melyben fejlődésem oly módon ment végbe, hogy távoltartottam magamtól minden burzsoá ambíciót és így alkalmatlanná tettem magamat mindarra, ami nem tisztán szellemi foglalkozás, idealistát csinált belőlem, akit nem érdekelt más semmi a világon. Így szerzett képességeimet bármint használom is fel, maga az alap nem változott volna. A hivatás igazi ismertetőjele az, hogy nem lehet ellene cselekedni, vagyis más szóval, hogy csak azon a pályán arathatunk sikert, amelyre teremtődünk. Akinek hivatása van, az önkénytelenül is mindent feláldoz élete művéért. Külső körülmények — amint ez gyakran megesik — talán leteríthettek volna életem természetes útjáról; de a sikerre való teljes kilátástalanság mindenben, ami nem az én sorsom, eleven tiltakozása lett volna a gúzsbakötött kötelességnek és a predesztináció győzött volna a maga módján, bebizonyítva, hogy az ő kiszemelt szolgája csakis arra a munkára alkalmas, amelyre kiválasztotta. Bármely szellemi foglalkozásban boldogultam volna. Minden olyan pályán, mely az önérdek kielégítését szolgálja, meg kellett volna buknom, ügyetlen létemre a középszer alatt maradnom.

A breton fajnak jellemző vonása mindig és mindenütt az idealizmus, az erkölcsi vagy szellemi

eszmény, amely lehet téves, de mindig önzetlen. Iparra, kereskedelemre nincs ennél alkalmatlanabb emberfajta. Mindent megkaphatsz tőle, ha a becsület-érzésre hivatkozol; ami profit, az nem méltó a nemes gondolkozású emberhez; az ő szemükben az a foglalkozás előkelő, mely nem hoz semmit, mint például a katonái, a tengerészé, a papé, az igazi nemesé, aki beéri földjeinek megszokott jövedelmével, de növelni nem igyekszik, a közhivatalnoké, a szellemi foglalkozású emberé. Ennek az okoskodásnak mélyén mindenütt ott van az a bizonyára téves felfogás, hogy vagyont csakis a többiek kizsákmányolásával, a szegények kifosztásával lehet szerezni. Ebből a világnézetből önként következik, hogy a gazdagot nem igen becsülik; sokkal többre becsülik az olyan embert, aki a közjónak szenteli magát, vagy a nemzeti szellem tolmácsává szegődik. Ezeket a derék embereket roppantul bosszantja, ha valaki azt állítja magáról, hogy vagyonszerzés közben a társadalomnak is szolgálatot tett. Midőn régente azt mondták nekik: „A király nem feledkezik meg a bretonokról“, ezzel beérték. A király őértük élvezi az életet, a gazdagsága is értük van. Szentül hitték, hogy aki nyerekedik, annak másokat kell megrövidítenie, a kapzsiságot tehát megvetették. Ez a gazdasági felfogás ma természetesen nagyon korszerűtlen; de az emberi vélekedés körforgásában talán vissza-kerülünk még hozzá egy szép napon. Addig is azonban kegyelmezzünk ama régi világból ittmaradt kis embercsoportoknak, akikben ez az ártalmatlan tévhit ébrentartotta az áldozatkészség tradícióját! Ne javítsunk a sorsukon, mert úgysem tennők őket boldogabbá; ne juttassuk őket vagyonhoz, ezzel csak odaadásukat csökkentenők; ne kény-szentsük őket iskolába, ahol esetleg elveszíthetnék

eredeti jó tulajdonságaikat anélkül, hogy megszereznék a magasabb kultúrával járó jellemvonásokat; csak annyit kérek, hogy ne vessük meg őket. Egyszerű lelkekre nincs kínosabb valami, mint a lenézés; kiöli belőlük a jóba vetett hitet, vagy pedig kétség támad bennük, vájjon a magasabb osztályok képesek-e helyes ítéletet alkotni a jó fogalmáról.

Az a lelki diszpozíció, amelyet talán erkölcsi romantizmusnak nevezhetnék, a legnagyobb mértékben kifejlődött bennem valami átöröklés révén. Már születésem előtt megvert vele valamelyik tündér. Gode, a vén boszorkány sokszor elmondta. Koraszülött voltam és olyan gyenge, hogy az első két hónap alatt nem is igen hitték, hogy életben maradok. Gode mondta anyámnak, hogy neki csalhatatlan módszere van, mellyel megtudhatja, mi sors vár rám. Fogta az egyik kis ingemet és egy reggel elment a szent mocsárhoz; ragyogó arccal tért vissza.

— Élni akar, élni akar! — kiáltotta. — Amint a vízbe dobtam, az ingecske rögtön felemelkedett.

Később is, valahányszor találkozott velem, csillogó szemmel mondta:

— Ó, csak látta volna, hogyan nekiindult a két kis ingujj!

Ettől kezdve a tündérek kedvence lettem és én is szerettem őket. Ne nevessetek ki bennünket, bretonokat. Mi nem fogunk Parthenont építeni, mert nincs hozzá márványunk; de biztos kézzel tudunk belemarkolni a szívbe és a lélekbe; úgy tudjuk vezetni a tört, mint senki más; kezünket belemártjuk az ember belsejébe és mint Macbeth boszorkányai, a végtelenség titkaival telten emeljük ki onnan. Művészetünk azért olyan mély, mert

betegségünket bűbájjá tudjuk változtatni. Ez a fajta a balgaságok örök forrását hordja a szívében. Övé a „tündérek országa“, a legszebb tájék itt a földön. Mert csak ő tudja teljesíteni a furcsánál furcsább feltételeket, melyeket Gloriande tündér követel azoktól, akik be akarnak oda lépni. Mienk a kürt, mely csak tiszta ajkon szólal meg, mienk a bűvös serleg, mely csak a hű szerető számára telik meg itallal.

A vallás az a forma, mely mögé a kelta fajok az eszményiért való szomjúságukat rejtik; de tévednek, akik azt hiszik, hogy a vallás megköti, rabságában tartja őket. Egyetlen fajnak sincs az övénél függetlenebb vallásos érzése. Csak a XII. századtól kezdve és ama támogatás következtében, melyet a franciaországi normannok nyújtottak a római Szentszéknek, sodródott bele határozottabban a breton kereszténység a katolicizmus áramlatába. És csupán némi kedvező körülményre lett volna szükség, hogy a franciaországi bretonok, mint angolországi testvéreik, protestánsokká legyenek. A XVII. században a mi francia Bretagne-unkat végre egészen meghódították a jezsuita szokások és a jámborságnak világszerte elterjedt formája. Addig azonban a vallás megtartotta egészen sajátos jellegét.

Ezt kiváltképen a szentek kultusza jellemzi. A sok jellegzetesen bretagnei sajátosság között a helyi szentek kultusza a legkülönösebb. Ha gyalog járjuk be a vidéket, mindjárt feltűnik valami. A plébániatemplomok, melyekben a vasárnapi istentiszteletet tartják, nem igen különböznek más országok templomaitól. Ellenben kint a vidéken gyakran találunk egyetlen plébánia területén tíz, sőt tizenöt kápolnát is, apró, egyajtós, egyablakos házacskákat, valami olyan szentnek szentelve, akinek még

a nevét sem hallottuk másutt a keresztény világon. Ezek a helyi szentek, akiknek száma száz és száz, mind az V. vagy a VI. századból, tehát a vándorlás idejéből származnak; többnyire valóban létezett személyek, akiket azonban a legenda csillogó mesehálóval szőtt körül. Ezeket a páratlanul naiv meséket, melyek valóságos kincsei a kelta mitológiának és népképzeletnek, sohasem foglalták írásba a maguk teljességében. A bencések és jezsuiták épületes gyűjteményei, sőt Albert Legrand-nak, a morlaixi dömés szerzetesnek együgyű, érdekes könyve is csupán kis részüket tartotta fenn. Az egyház nem támogatja, legfeljebb csak tűri ezeket a régi népies ájtatosságokat; ha tehetné, meg is szüntetné őket. Érzi, hogy egy más világnak, egy nem nagyon igazhitű világnak maradványai. Évente egyszer eljönnek misét mondani a kápolnába; a szentek uralma, akiknek állították ezeket, sokkal mélyebben gyökerezik, semhogy ki lehetne üzni őket az országból; de a plébánián nem igen beszélnek róluk. A papok engedik, hadd látogassa a nép a régi rítusnak ezeket a kis szentélyeit, hadd kérjen gyógyulást erre vagy arra a betegségre, hadd végezze furcsa szertartásait; úgy tesz, mintha nem látná. Hol rejtőzik hát a régi történeteknek ez a kincshalmaza? A nép emlékezetében. Járjátok be sorra a kápolnákat; oldjátok meg a jó emberek nyelvét és ha megnyertétek bizalmukat, félig komolyan, félig tréfálkozva, csodálatos elbeszéléseket fogtok hallani, melyekből előbb-utóbb dúsan merít majd az összehasonlító mitológia és a történelem.

Ezek az elbeszélések igen erősen hatottak képzelőtehetségem kialakulására. A kápolnák, melyekről az imént beszéltem, magányosan állnak ma is, síkon, sziklák közt, lakatlan helyeken. A bokrok

közt futkározó, sóhajtó szél sokszor megrémített. Néha örült futásnak eredtem, mintha a múlt szellemei üldöznének. Máskor, a kápolna félig bedőlt ajtaján keresztül, elnéztem a színes ablakokat, vagy az oltárt díszítő, fából faragott színes szobrocskákat. Ilyenkor vége-hossza nem volt álmodozásomnak. Az inkább druidákhoz, mint keresztényekhez hasonlító szentek vad, bosszúálló arckifejezése üldözött, mint valami rémlátás. Hiába voltak szentek, néha különös gyengeség ejtette meg őket. Toursi szent Gergely elbeszéli annak a Winnoch-nak történetét, aki Jeruzsálem felé menet Tours városát is útbajította és ruhája mindössze egy darab lekopasztott báránybőrből állott. Olyan jámbor volt, hogy ott tartották a városban és megtették papnak. Csak vad növényvel táplálkozott és a boroskelyhet olyan mozdulattal emelte szájához, mintha csupán az ajkához akarná érinteni. De minthogy bőkezű hívei gyakran hoztak neki ebből az italból, hozzászokott és bizony sokszor látták részegnek. Az ördög annyira erőt vett rajta, hogy a keze ügyébe eső késsel, kővel, bottal támadt az emberekre, akik útjába akadtak. Végre is kénytelenek voltak láncra verve a cellája falához kötni. De azért ő csak szent volt mégis. Szent Cadoc, Szent Iltud, Szent Conéry, Szent Renan vagy Ronan, mind óriásoknak tündek fel előtttem. Később, midőn megismertem Indiát, láttam, hogy ezek a szentek mind igazi rishi-k és hogy általuk közelebe férkőztem annak, aminél primitívebb vonása nincs ennek a mi árja világunknak: megismertem a természet remete urainak fogalmát, akik uralkodnak rajta önmegtartóztatás és akaraterő által. Természetesen az utoljára említett szent érdekelt legjobban, minthogy az ő nevét viseltem. Egyébként is, ő a legeredetibb az összes bretagne-i

szentek között. Kétszer-háromszor is elbeszélték nekem élete történetét és mindannyiszor furcsánál furcsább részletekkel. Cornouaille-ban lakott, a nevét (Saint-Renan) viselő kis város közelében. Inkább a föld szellemének nevezhetjük, mint szentnek. Ropant nagy volt a hatalma az elemeken. A jellemé pedig erőszakos és különösségekkel teli; sohasem lehetett tudni, mit akar, mit fog cselekedni. Tiszteletben tartották; de makacs eltökélése, hogy egyedül haladjon a maga útján, bizonyos félelmet keltett, úgyanynira, hogy midőn kunyhója földjén holtan találták, nagy volt a rémület az egész vidéken.

A legelső, aki arramenőben bepillantott az ablakon és meglátta elterülve a padlón, rémülten elrohant. Életében olyan önfejű volt és olyan kiszámíthatatlan, hogy senki sem próbálta kitalálni, mi lehetett a kívánsága a holttestére nézve. Félték, ha nem találják el, pestis veri meg őket, vagy elnyeli a föld a várost, vagy mocsárrá változik az egész vidék, vagy más olyan csapás látogatja meg a népet, amelyet, amíg élt, rájuk tudott szabadítani. A templomba vinni nem igen látszott biztonságos dolognak. Úgy vették észre néha, hogy idegenkedik a templomtól. Képes lett volna tiltakozni, valami nagy botrányt okozni. A nép vezetői mind odagyülekeztek a cellába, a földön elterülő, tagbaszakadt, feketedő test köré, midőn egyikük bölcs tanácsra nyitotta száját:

— Amíg élt, sohasem tudtuk megérteni; könnyebb lett volna a fecske röptét követni az égen, mint az ő gondolatait; hagyjuk tehát, hadd cselekedjék halálában is a maga feje szerint. Döntsünk ki néhány fatörzset; csináljunk szekeret belőlük, fogjunk eléje négy ökröt. Majd ő aztán elhajtja őket arra a helyre, melyet temetőjének választott.

Mindnyájan helyeselték. Kifaragták a gerendákat, hatalmas tölgyek törzsét kerekeknek fűrészelték és rátették a szentet a szekérre.

Az ökrök, Renan láthatatlan kezétől vezetve, egyenesen az erdő sűrűjének tartottak. Lépteik alatt rémületes ropogással elhajoltak, kitörtek a fák. Az erdő kellős közepében, ott, ahol a leghatalmasabbak a törzsek, megállott a szekér. Megértették; a szentet azon a helyen temették el és ott építették fel templomát is.

Az ilyen elbeszélések hatása alatt korán megkedveltem a mitológiát. A naiv bámulat, mellyel hallgatták, évezredekkel ragadott vissza a múltba. Elmondták nekem, hogyan gyógyították ki apámat, még mint gyermeket, súlyos lázbetegségből. Kora reggel, napkelte előtt, elvitték annak a szentnek a kápolnájába, aki a láz gyógyításához értett. Odajött a kovács is a fújtatóval, szegekkel, fogóval. Tüzet gyújtott és a vörösre tüzesített vasat a szent arcához tartotta:

— Ha nem hajtod ki a lázat ebből a gyermekből, megpatkollak, mint a lovat!

A szent tüstént szót fogadott.

A fafaragás művészete hosszú időn át virágzott Bretagneban. Bámulatos realizmus jellemzi ezeket a szobrokat; faragott kép létükre eleven életet élnek. Emlékszem egy jóra való emberre, nem is sokkal volt bolondabb, mint a többiek, aki esténként elosont hazuról, ha csak tehetett. Reggel a templomban akadtak rá, ingujjban, agyonizzadtan. Azzal töltötte az éjszakát, hogy leszedje a kereszt-ről a Krisztus-szobrokat és kihúzgálja a nyilakat a szent Sebestyének testéből.

Anyám, félig gascogne-i létére (anyai nagypám Bordeaux-ból származott), szellemesen, finoman tudta elbeszélni ezeket a réges-régi történeteket,

művészi ügyességgel siklott el a valóság és képzelet között, megéreztetve, hogy alapjában mindez csak eszméjében igaz. Mint breton, szerette, mint gascognei, megmosolyogta ezeket a meséket és ebben rejlett élete elevenségének, vidámságának titka. Jómagam pedig ettől a különös miliótól kaptam a történeti tanulmányokra való képességeimet — ha ugyan vannak ilyen képességeim. Valahogy megszoktam, hogy belelássak a föld belsejébe és fel-fogjak olyan hangokat, melyeket más ember füle meg sem hall. A kritika lényege, hogy meg tudjunk érteni a miénktől erősen különböző állapotokat. Én láttam a primitív világot. Bretagne-ban, 1830 előtt, életben volt még a legmesszibb mult. A XIV., a XV. század világa állott szemünk előtt nap-nap után a városokban. Gyakorlott szem a gall vándorlás korát (V. és VI. század) láthatta a falvakon. A keresztény réteg alól, sokszor igen áttetszően, kilátszott a pogányság. Ehhez járultak egy még régibb világnak képei, melyeket a lappok között találtam. Midőn 1870-ben Napoleon herceggel felferestem egy lapp kunyhótáborn Tromső mellett, némely asszony- és gyermektípus, egy-egy vonás, egyes szokások láttára mintha legrégebb emlékeim éledtek volna fel. Az a gondolatom támadt, hogy az ősidőkben talán volt valami keveredés a kelták ma már kiveszett törzsei és a lapphoz hasonló fajok között, amely utóbbiak itt éltek, már a kelták érkezésekor. Az én származásom etnikai képlete ez lehetne körülbelül: „Gascogne-ival kevert, lapp keresztelésű kelta“. Ez a képlet az antropológusok szerint alighanem a kretinizmus és imbecillitás netovábbját jelenti; csakhogy amit az antropológia a régi, tökéletlen fajoknál butaságnak bélyegez, az gyakran nem egyéb, mint a rajongásnak és a lelki ösztönnek csodálatos ereje.

III.

Szóval, csakugyan minden a romantizmus karjába hajtott, nem mondom, hogy a forma romantizmusába (idejekorán megértettem, hogy a forma romantizmusa tévedés; ha van kétféle érzés- és gondolkodásmód, a forma, ahogy érzéseinket és gondolatainkat kifejezzük, csak egy), hanem a lélek és a képzelet romantizmusába, a tiszta ideál felé. A régi idealista emberfajtából, ennek is a legigazibbjából származom. A Trieux partján, Goëlo vagy Avangour földjén van egy hely, melyet Lédano-nak hívnak, mert ott a Trieux kiszélesedik és lagúnát alkot, mielőtt beömlene a tengerbe. A Lédano partján van egy nagy major, a neve Keranbélec vagy Meskanbélec. Ez volt a Renan-törzs fészke; jó emberek voltak és Fragan vezetése alatt 480 táján jöttek Cardigan-ból. Ezerháromszáz esztendőn keresztül éltek itt zajtalan életüket, gyűjtögetve a gondolatok és benyomások tőkéjét, amelyet rámhagytak örökségül. Érzem, hogy az ő gondolataikkal gondolkodom és hogy bennem folytatják életüket. E derék emberek között egy sem akadt, aki pénzt akart szerezni; szegények is maradtak mindvégig. Hogy nem tudtam rossz lenni, sőt rossznak látszani sem, ezt is tőlük örököltém. Csak két foglalkozást ismertek: vagy a földet művelték, vagy dereglyén merészkedtek a Trieux torkolatának zátonyai és sziklaszigetei közé. A forradalom előtt hárman közülük felszereltek egy bárkát és Lézardrieux-ben kötöttek ki. Együtt éltek a bárkán, többnyire megvonulva a Lédano valamelyik oldalágában; kedvtelésből űzték a hajózást, ha kedvük szottyant, útra keltek. Nem voltak burzsoák, mert nem irigyeltek a nemeseket; jómódú hajósok voltak, a maguk urai.

Egyikük, az én nagyapám, nagy lépést tett előre a polgárráváálás útján: Tréguier-be költözött. A forradalom kitörésekor buzgó, de becsületes hazafinak bizonyult. Volt egy kis pénze; a vele egyforma anyagi helyzetben levők mind vásároltak a közvagyonná lett birtokokból; neki nem kellett; azt mondta, hogy ez nem becsületes szerzemény. Nem tartotta összeférhetőnek a becsülettel, hogy valaki munka nélkül nagy jövedelemre tegyen szert. Az 1814. és 1815. évek eseményei kihozták sodrából. Akkor még nem tanította Hegel, hogy mindig a győztesnek van igaza és szó, ami szó, a derék férfiú aligha tudta volna megérteni, hogy Waterloónál Franciaország győzött. E szép teóriákkal való bíbelődést meghagyta nekem, de én is kezdem utálni őket. 1815 március 19-én este meglátogatta anyámat:

— Holnap korán kelj — mondta, — és nézz fel a toronyra.

Éjszaka az történt, hogy mivel a sekrestyés nem adta oda a torony kulcsát, a támaszpillérek és tornyocskák erdőjén keresztül néhány lelkes hazafival együtt felkapaszkodott a toronyra és kitűzte a nemzetiszínű lobogót. Néhány hónappal utóbb, midőn az ellenfél zászlója lett a győztes, csaknem az eszét vesztette. Hatalmas háromszínű kokárdát tűzött és így ment ki az utcára.

— Szeretném látni, — mondotta, — ki merészelesz zagatni a mellemről ezt a kokárdát.

A városban szerette mindenki.

— Senki, kapitány úr, senki, — felelték neki és karonfogva, szép szelíden visszatessékelték a házba. Atyám is ilyen hazafias érzésű ember volt. Villaret-Joyeuse tengernagy hajóhadában szolgált és angol fogságra jutva, néhány évet töltött a gályákon. Újoncozáskor mindig ott volt az urna

közelében, hogy önkéntes katonáskodásának emlegetésével megszegyenítse a legényeket. Megvetéssel nézte, mint nyúlnak az urnába:

— Régente mi nem így csináltuk, — mondta.

És nagy fejcsóválással, vállvonogatással fejezte ki méltatlankodását az új idők hanyatlásán.

Amit ezeknél a derék tengerészeknél láttam, amit a litván és lengyel parasztokról hallottam és olvastam, abból alkottam fogalmat a mi fajtánk veleszületett erényeiről, amelyek azonban csak akkor bontakoznak ki, ha a primitív törzsrendszer kereteiben szervezik őket. Sohasem fogjuk megérteni, mennyi jóság, sőt szolgálatkészség és szelídség lakozott ez ősi kelta népben. Kihalófélben lévő típusát még láttam a bájos kis Bréhat-szigeten vagy harminc esztendővel ezelőtt és megcsodálhattam a phaeákok korához méltó, patriarkális erkölcsseit. E derék emberek önzetlensége, gyakorlati dolgokban való járatlansága felülmúlt minden képzeletet. Nemességüknek legbeszédesebb bizonyossága, hogy mihelyt üzletről vagy más efféléről volt szó, menthetetlenül megcsalták őket. Mióta a világ világ, sohasem mentek tönkre emberek nagyobb buzgalommal, több fantáziával, lelkesedéssel, jókedvvel. Futótűz volt ez, gyakorlati képtelenségekből, mulatságos ötletekből. Lehetetlen vidámabban lábbal tapodni a gyakorlati józan ész és egészséges takarékoság törvényeit.

— Mondd csak, anyám, — kérdeztem egyszer anyámtól élete alkonyán, — vájjon családunknak minden tagja, akit ismertél, annyira irtózott a jómódtól, mint azok, akiket én ismertem?

— Szegények voltak mindannyian, mint Jób, — felelte. — Hova gondolsz? Hogyan is lehetne másként? Egyikük sem született gazdagnak, egyikük sem fosztott ki és nem zsarolt meg senkit. Akkor

régen csak a papságnak és a nemességnek volt pénze. De mégis, van egy kivétel, Z, akiből milliomos lett. Ó, ez tekintélyes ember, jól megvetette a lábát, csaknem képviselő, vagy legalább is lehet belőle.

—Hogy van az, hogy Z vagyont tudott szerezni, a többiek pedig mind szegényen maradtak körülötte?

—Nem tudom . . . Vannak, akik gazdagságra születnek, másokból sohasem lesz gazdag ember. Könyök kell hozzá, meg fürgeség, hogy elsőnek vegyen mindig a tálból. Nos, ez az, amihez mi sohasem értettünk. Mihelyt arról van szó, hogy a legjobb falatot vegyük a tálból, megállít bennünket a velünk született udvariasság. Elődeid között egy sem akad, aki pénzt tudott volna keresni. Nem vettek el semmit a többiektől, nem tettek szegényebbé senkit. Nagyapád nem akarta követni a többiek példáját, nem vásárolt földet a közvagyonból. Apád is olyan volt, mint minden hajós. Hogy hajósnak, katonának született, ennek legjobb bizonyága, hogy semmi egyébhez nem értett. Midőn te megszülettél, olyan nagy volt nálunk a szomorúság, hogy ölembe vettelek és sírtam keservesen. A tengerész nem olyan ám, mint a többiek. Láttam akárhányat, akinek, midőn katonának állott, egészen csinos összeg volt a kezében. Nos, ezek furcsa mulatságot eszeltek ki. Tepsiben forróra melegítették a tallérokat, aztán kiszórták az utcára és halálra kacagták magukat, amint a csöcselék azon erőlködött, hogy felszedje őket. Így adták értésére a világnak, hogy nem a csengő hatfrankosokért mennek a halál elébe és hogy a bátorságot és a kötelességtudást nem lehet pénzen vásárolni. Hát még Péter bátyád, Istenem, mennyi gondot okozott nekem!

—Mesélj róla, — könyörögtem; — nem tudom miért, de szeretem.

—Láttad is egy ízben; a hídnál találkoztunk vele; köszöntött is, de téged akkor már nagy tiszteletben tartottak városszerte, úgyhogy nem mert megszólítani, én meg nem akartam megmondani, ki az. Végtelenül jó teremtés volt, csak az volt a baj, hogy sehogysen lehetett munkára kapadni. Örökké kóborolt, éjjeleit, nappalait kocsmában töltötte; emellett jólelkű volt és becsületes; de foglalkozást vállalni nem akart. El sem képzeled, milyen elragadó ember volt, amíg tönkre nem tette az életmód, amelyet folytatott. Szerette őt az egész környék és versenyeztek barátságáért. Hihetetlen, mennyi mesét, példaszót, kacagtató történetet tudott. A tanácsait vakon követte mindenki. Emellett tanult ember volt; nagyon sokat olvasott. A kocsmában mind köréje ültek, tapsoltak neki. Minden társas összejövetelnek ő volt a lelke, mulattatója. Valóságos irodalmi forradalmat csinált. Addig *Aymon fia* és *Renaud de Montauban* voltak a divatos olvasmányok. Mindenki ismerte ezeket a népszerű alakokat, az életüket betéve tudták; mindenkinek megvolt a kiválasztott hőse, akiért lelkesedett. Péter újabb történetekkel ismertette meg őket, melyeket a könyveiből szedett, de a nép ízléséhez alakított.

Akkoriban elég jó könyvtárunk volt. Mikor eljöttek hozzánk a missziós barátok, X. Károly idejében, a szónokuk olyan szép beszédet mondott a veszedelmes könyvek ellen, hogy mindenki elégette a háznál található könyveket. A prédikátor azt mondta, inkább többet, mint kevesebbet és hogy különben is minden könyv veszedelmessé válhatik bizonyos körülmények között. Én is úgy tettem, mint a többiek; apád azonban néhányat feldobott a nagy almáriom tetejére.

— Ezek nagyon mulatságosak, kár lenne értük. Köztük volt *Don Quijote*, *Gil Blas*, a *Sánta ördög*. Péter aztán rájuk akadt egyszer. Felolvasott belőlük a népnek, a kikötőben a matrózoknak. Egész könyvtárunk elvándorolt ilyenformán. Így járt végére szerény kis vagyonának és aztán igazi csavargó lett belőle; de azért szelíd, jólelkű maradt ezután is és még a légynek sem tudott ártani.

—Dehát miért nem adták a rokonai hajós-nak? — kérdeztem. — Ez megedzette és rendes életre szoktatta volna.

—Nem lehetett, fiam; utána ment volna az egész környék népe, annyira szerették. Ha tudnád, milyen élénk volt a fantáziája! Szegény Péter! én szerettem, hibái ellenére is; olyan aranyos tudott lenni néha! Akárhányszor egyetlen szavára halálra kacagtuk magunkat. Úgy tudott gúnyolódni, tréfálózni, váratlanul, meglepő fordulatokkal, mint senki más. Sohasem fogom elfeledni azt az estét, amikor hírül hozták, hogy holtan találták a langoat-i országúton. Kimentem, rendesen felöltöztettem. Eltemettük; jólesett a pap vigasztalása, aki olyasmit emlegetett, hogy az ilyenfajta csavargók szíve talán nincs is olyan messze az Istentől, mint gondolnók.

Szegény Péter bátyám! sokszor gondoltam rá. Ez a későnjövő megbecsülés lesz egyedüli jutalma. A metafizika paradicsoma nem neki való hely. Fantáziája, lendülete, élénk érzékisége megkülönböztette környezetétől. Apám inkább szelidségre, búskomorságra hajlott. Élemedett korú ember volt már, midőn egyik hosszú utazásáról hazatérve, nekem életet adott. Létemnek legelső világos pillanataiban éreztem a hideg tengeri ködöt, a hajnali szelet, az őrhely éjszakájának fanyar, szomorkás álmatlanságát.

IV.

Anyai nagyanyám révén sokkal rendezettebb viszonyok közt élő burzsoávilággal tartottam rokonságot. Nagyanyám rendkívül szeretetreméltó mintaképe volt a hajdani polgárasszonynak. Nagyon szép lehetett valamikor. Én csak élete utolsó éveiben ismertem; régi divatú ruhákban járt, mert özvegyiségre jutván, nem tartott többé lépést a divattal. Igen rátartós volt a származására, a polgárasszonyok főkötője sohasem került le a fejéről, megkövetelte, hogy *mademoiselle-nék* szólítsák. A nemes asszonyok nagyon becsülték. Ha Henriette nővéremet meglátták, mindig megsimogatták és sokszor elmondták neki: — Kicsikém, a te anyád ugyancsak derék asszony volt, mi nagyon szerettük; légy te is olyan, amilyen ő. — Nővérem csakugyan szerette is és követendő példának állította maga elé; mindig kacagó, élénk szellemű anyámat azonban egészen más fából faragták: anya és leánya a legtökéletesebb ellentétet alkották.

Lannion derék polgárait bámulatos lelki tisztaság, tisztességtudás és becsületesség jellemezte. Nagynénéim közül jó egynéhány maradt pártában, de azért boldogok voltak mindannyian, mert lélekben sohasem nőttek túl valami szent gyermekkoron és ez tett számukra könnyűvé mindent. Szüntelen együttlétben folyt az élet, az emberek szerették egymást; egy volt a hitük és X . . . nénémnek az volt az egyetlen szórakozása, hogy vasárnaponkint, mise után, pelyhet táncoltattak a levegőben; sorba ráfújtak, vigyázva, hogy a földre ne essen. A hatalmas kacagás, mely ezt a játékot kísérte, ellátta őket egész hétre való jókedvvel. Nagyanyám vallásossága, jó modora, a fennálló rend iránt való tisztelete úgy maradt meg emlékezetemben, mint ennek a

régi, Istenre és királyra, e két, talán pótolhatatlan pillérre épített társadalomnak legigazabb jelképe. Amint kitört a forradalom, nagyanyám azonnal megutálta és csakhamar ő lett a vezetője azoknak a jámbor nőknek, akik rejtegették a fel nem esküdt papokat. A miséket az ő szalonjában mondták. A nemesek külföldre menekültek, kötelességének tartotta tehát, hogy helyettesítse őket. Bátyáim ellenben csaknem mind lelkes hazafiak voltak. Országos gyász idején, például Dumouriez árulása alkalmával, bátyáim megnövesztették szakállukat, dúlt arccal, hatalmas fekete nyakravalóval, zilált ruhában jártakeltek. Nagyanyám ilyenkor finom gúnyolódással csipkedte őket, pedig hát elég veszedelmes volt ez a csúfolódás:

—No, mi baj, szegény Tanneguy sógor? csak nem történt valami szerencsétlenség? Amália húgomnak esett baja talán? Vagy Augustine néném asztmája fordult rosszabbra?

—Nem, kedves néném; a köztársaság forog veszedelemben.

—Ó, csak ez a baj? Micsoda megkönnyebbülés! Mondhatom, kedves sógor, nagy kő esett le a szívemről.

Így játszott a nyaktilóval két esztendőn keresztül és isteni csoda, hogy el tudta kerülni. Jámborságban társa volt egy Taupin nevű hölgy, ugyanolyan vallásos, mint ő. A papok hol nála, hol Taupinné házában rejtőztek. Y . . . bátyám, aki lelkes híve volt a forradalomnak, de alapjában igen derék ember, gyakran mondta:

— Vigyázzon, húgom, ha kénytelen lennék tudomásul venni, hogy papokat vagy arisztokratákat rejteget, feljeleneném.

Nagyanyám azt felelte, hogy ő csak olyan emberekkel tart ismeretséget, akik igaz hívei a

köztársaságnak, dehát azok az úgynevezett igaz hívek! . . .

Taupinnét csakugyan utólérte a balsors: guillotinra került. Anyám később mindig csak a legnagyobb felindulással tudta elmondani ezt az esetet. Még gyermek voltam, mikor megmutogatta a helyeket, ahol a dolog történt. A kivégzés napján nagyanyám kivitte családját a városból, hogy közelében se legyenek a gonosztettnek. Kora hajnalban a várostól félmérföldnyire, elhagyott helyen lévő szent Rókus-kápolnához mentek. Rajtuk kívül még sokan sereglettek oda. Jeladás adta tudtukra, hogy az áldozat feje lehullott és mindnyájan imába fogtak abban a pillanatban, midőn a mártír asszony lelkével az angyalok megjelentek Isten trónusa előtt.

Mindez olyan erős köteléssel fűzte egymáshoz az embereket, amilyenről ma már sejtelmünk sem lehet Nagyanyám szerette a papokat bátorságukért, odaadásukért. De fagyos hidegségükből is kapott kóstolót. Midőn a konzulátus alatt ismét jogaiba lépett a vallás, azt a papot, akit élete kockáztatásával rejtegetett, egy közeli parókiára neveztek ki lelkésznek. Nagyanyám kézenfogta anyámat, aki gyermek volt még és tikkasztó hőségben kétmérföldes gyalogutat tett meg vele. Dobogott a szíve, midőn arra gondolt, hogy látni fogja azt, aki éjszakának idején, olyan tragikus körülmények között, az ő házában szolgáltatta a misét. A papi büszkeség, vagy talán a kötelességérzet sajtáságos magatartást sugallt a lelkésznek. Alig akart ráismerni, le sem ültette és két-három szóval útnak eresztette. Se köszönet, se üdvözlés, se visszaemlékezés. Még csak egy ital vízzel sem kínálta meg. Nagyanyámat ájulás környékezte. Anyámmal együtt könnyek között tért haza Lannionba; női szívének tévedését siratta-e, vagy e mértéktelen büszkeség lázította

könnyekig, nem tudom. Anyám sem tudta meg soha, melyik volt az erősebb: a bántódás, vagy a csodálat. Talán megértette ennek a lelkésznek mély bölcsességét, aki mintha értésére akarta volna adni a maga nyers modorán: — Asszony, nincs közös közöttünk semmi, — és nem akarná elismerni, hogy köszönettel tartozik neki a jóért, amit vele tett. A nők nehezen tudják beleélni magukat az ilyen teljes absztrakcióba. Nem a művet magát, hanem annak személyesítőjét látják és nem hajlandók természetesen találni, hogy akik egymás mellett küzdöttek, ne ismerjék, ne szeressék egymást.

Vidám, nyílt, kíváncsi természetű anyám nem haragudott a forradalomra, sőt talán szerette. Nagyanyám tudta nélkül sokszor elment hazulról hazafias dalokat hallgatni. A *Távozók dala* erősen hatott rá és valahányszor az anyákról szóló verssort szavalta:

Anyák könnyeivel mit se törődjeteK . . .

mindig megindultan rezgett a hangja. Azok a hatalmas, rettenetes jelenetek elpusztíthatatlan emléket hagytak lelkében. Midőn emlékezéseinek útvesztőjébe tévedt, melyek első ifjúságának ébredésével állottak szoros összeköttetésben, midőn felidézte a sok lelkesedést, vad örömet, melyek a rémuralom jeleneivel váltakoztak, mintha egész élete újulna meg. Velem is megkedveltette a forradalmat, és szeretem még ma is, bármit mondjon is józan eszem, bármit mondjak róla én magam; és mióta látom, hogy idegen írók milyen dühös igyekezettel próbálják bizonyítani, hogy a francia forradalom nem egyéb, mint szégyen és örület, és hogy jelentősége az emberiség történetében semmi, akkor hinni kezdem, hogy ez a mi legértékesebb alkotásunk, mert különben nem irigyelnének érte ennyire.

V.

Egy különös embernek, akit hosszú ideig nem tudtunk megérteni, szintén volt némi része abban, hogy én inkább a forradalom, mint a keresztesháborúk gyermekének érzem magamat. Nagyon-nagyon öreg ember volt, élete, gondolkodása, szokásai a legkülönösebben elütöttek a vidék embereinek felfogásától. Minden áldott nap találkoztam vele, amint elnyúlt köpönyegében egy kis bolt felé tartott, hogy kis bádoggancsójába két sous-ért tejet vásároljon. Szegény volt, de azért nem mondhatom, hogy nyomorgóit volna. Nem állott szóba soha senkivel, de félénk tekintete tele volt szelídséggel. Aki, ritka kivételképen, érintkezésbe került vele, csodákat beszélt jóságos mosolyáról, páratlan okosságáról.

A nevét nem tudtam meg soha, és alig hiszem, hogy valaki is tudta. Idegenből jött közénk és nem voltak rokonai. Békességes nyugalomban folyt élete és különös életmódja csak csodálkozást keltett; de jó hosszú időbe került, míg idáig jutott. Iskolákat járt ember volt. Egy ideig volt némi érintkezése az odaválósiakkal, beszélt nekik eszméiről, de bizony édeskeveset értettek belőle. Beszélgetésében többször előfordult a *rendszer* szó, ezt furcsának találták a jó falusiak. Elnevezték *Rendszer-nek* és ez a név hamarosan rajtaragadt. Ha soká tart, rosszul végződhetett volna a dolog, a gyerekek kövel dobálták volna. Mint afféle igazi bölcs, elhallgatott tehát, nem beszélt többé senkivel, és békén hagyták. Mindennap kiment, hogy bevásárolja a kevés kis élelmiszert; estefelé pedig sétára indult valami magányos helyen. Az arca komoly volt, de nem szomorú, inkább kellemes, mint rosszindulatú. Midőn később Colerus Spinoza-

életrajzát olvastam, akkor tudtam meg, hogy gyermekkoromban az amsterdami szenthez csaló-dásig hasonló emberrel volt találkozásom. Nem háborgatta senki, sőt akadtak, akik tisztelettel tekintettek rá. Lemondása, arcának mosolya mintha nem erről a világról való volna. Nem értették, de érezték, hogy fölöttük áll és meghajoltak szellemi felsőbbbsége előtt.

Templomba nem járt és került minden olyan alkalmat, amikor vallásos meggyőződéséről kellett volna tanúságot tennie. A papok nagyon rossz szemmel nézték; nem prédikálták ki, mert nem okozott botránkozást, de titokban csak szörnyű-ködéssel ejtették ki a nevét. Különösen egy dolog volt az, ami növelte ezt az ellenséges indulatot és mintegy ördögös rettegésben tartott mindenkit, aki az öreg remete közelébe került.

Nagy könyvtára volt a tizenharmadik század íróiból. Együtt volt benne az az egész hatalmas filozófia, amely végeredményében többet tett, mint Luther és Kálvin. A tudós öreg betéve tudta az egészet, könyveit néhány fillérért kölcsönadogatta annak a két-három embernek, aki olvasni szokott és ebből a kis jövedelemből élt. A papok szemében ez volt a bűnök kútja, és szent borzalommal beszéltek róla. Szigorúan megtiltották, hogy könyveket kölcsönözzenek tőle. Rendszer bácsi kis padlás-szobája, szerintük, minden istentelenség tárháza.

Természetesen, én is megbotránkoztam a többiekkel együtt, és csak később, mikor filozófiai elveim megállapodtak kissé, csak akkor eszméltem rá, hogy gyermekkoromban egy igazi bölccsel találkoztam. Amint eszembe jutott egy-egy elejtett szava, melyeket akkor nem értettem, könnyűszerrel el tudtam képzelni, miféle gondolatok foglalkoztatták. Szerinte, Isten nem más, mint a természet

rendje, a jelenségek belső oka. Világért sem túrta ennek az ő igazságának tagadását. Szerette az emberiséget, mint az ész képviselőjét, és gyűlölte a babonát, amely megtagadja az észt. Nem volt meg benne az a költői lendület, mellyel a XIX. század ékesítette fel ezeket a hatalmas igazságokat, de azért, bizonyosan tudom, Rendszer bácsi felfelé tekintett és messzire látott. Megtalálta a helyes utat. Nem tagadta Istent, de szégyenkezett azok helyett, akik kézzelfoghatónak képzelik. Nagy megbékülésének és őszinte alázatosságának menedékéből inkább szájalommal, mint gyűlölködéssel szemlélte az ember tévedéseit. Látszott rajta, hogy a maga korát édeskevéssre becsüli. Azt hitte, hogy Voltaire és Rousseau mindörökre eltemette a babonát, és ennek újraébredésében az új nemzedék teljes elbutulásának jelét látta.

Egyszer csak, reggel, holtan akadtak rá szegényes kis szobájában, könyveinek halmaza között. 1830 után történt; a polgármester még aznap egyszerű szertartással el is temettette. A papok pedig pár garasért megvásárolták könyveit és elpusztították valamennyit. Fiókos szekrényében egyetlen írás sem akadt, amely felfedte volna életének titkát. Az egyik sarokban gondosan papirosba takart, háromszínű szalaggal átkötött, hervadt bokrétát találtak. Mindjárt szerelmi történetre gondoltak és a merészebb képzeletűek erre a vékonyka szövetre ki is hímezték az ismeretlen ember regényét; csak a háromszínű szalag tette valószínűtlenné ezt a feltevést. Anyám például egy pillanatig sem hitte, hogy ez a helyes magyarázat. Jóllehet, ösztönszerű tisztelettel tekintett mindig Rendszer bácsira, gyakran mondogatta:

— Ez az ember nem lehet más, mint kiszolgált terrorista. Néha úgy rémlik, mintha láttam

volna 1793-ban. Aztán meg modorában, észjárásában szakasztott mása M . . .-nek, aki rettegésben tartotta Lannion-t és gondoskodott, hogy folyton-folyvást legyen dolga a nyaktilónak, mindaddig, amíg Robespierre hatalmon volt.

Tizenöt-húsz évvel ezelőtt aztán a következő hírt olvastam valamelyik újságban:

A Saint-Jacques külváros egyik félreeső utcájában tegnap szinte észrevétlenül jobblétre szenderült egy aggastyán, aki, míg élt, erősen foglalkoztatta a szomszédok képzeletét. Jótékonyságáért, jóságáért tisztelte mindenki; ő azonban gondosan került mindent, ami világosságot vethetett múltjára. Asztalán néhány könyv hevert rendetlenül: Volney katekizmusa, Rousseau egy-egy hiányos kötete. Összes cók-mókja belefért egy kezításkába. A rendőr, aki felfeszítette az ajtót, a pár darabból álló szegényes holmi között egy gondosan becsomagolt, hervadt bokrétát talált, melynek papirosán ez állott: *Ezt a csokrot viseltem a Legfőbb lény ünnepén, prairial 20-án, a Köztársaság második esztendejében.*

Egyszerre világosan állott előttem minden. Kétségtelen, hogy Rendszer bácsi bokrétája is ugyanezt az emléket őrzi. Eszembe jutottak a jakobinus vallás hívei, akiket ismertem, erős meggyőződésük, végtelen ragaszkodásuk 1793 és 1794 emlékeihez, melyekhez beszélgetés közben folyton vissza-visszatértek. Ez az egyesztendős álom annyira a lelkükbe égette magát, hogy akik átestek rajta, nem tudtak többé megbarátkozni a változott viszonyokkal. Hordozták, mint egy rögeszmét, komoran, kábultan; betegségüket a vérmámor *delirium tremens-ének* nevezhetjük. Hittek, megingathatatlan hittel; az új világ, melyhez nem tudtak hozzáhangolódni, üresnek, gyerekesnek tűnt

fel szemükben. Itt maradtak egyedül, óriások korának maradékai, az emberi nem gyűlöletének terhével vállukon, természetes tehát, hogy külön kellett válniuk az élőkől. Értettem most már, miért hatott 1833-ban az Amerikából megtért Lakanal, mint valami túlvilági kísértet, midőn megjelent az erkölcsi és politikai tudományok Akadémiájának ülésén . . . Megértettem Daunou-t, aki makacsul megmaradt a mellett, hogy Cousin és Guizot a legveszedelmesebb jezsuiták. Nem is nagyon szokatlan ellentmondás következteben, a titáni küzdelemnek ezek a néha visszataszító maradékai bárányokká szelődültek. Hogy jók legyünk, ehhez nincs szükségünk logikus indokokra. A középkor legkegyetlenebb inkvizitorai, Marburgi Konrád például, egyszersmind a leggyengédebb emberek tudnak lenni. Nagy mesterünk, Victor Hugo, *Torquemada-Jäba.n* megmutatja, hogyan lehetséges embert égetni szeretetből, könyörületből.

VI.

A vallásos nevelés és a túlkorán kezdett lelkeszi tanulmányok miatt nem ismerhettem a gyenge nemmel való fiatalkori viszonyokat, de azért voltak gyerekkori kis barátnőim, akiknek egyike mély nyomot hagyott emlékezetemben. A leánykákhoz való vonzódás nagyon korán felébredt bennem. Sokkal jobban szerettem őket, mint a fiúkat. Ezek sem szerettek engem; gyengécske voltam, különösen ezért haragudtak rám. Sehogy sem ment velük a játék; *kisasszony-nak* neveztek el; a csúfolódásnak minden fajtáját végigpróbálták rajtam. Annál jobban megbarátkoztam a velem egykorú leánykákkal: csendes, jó gyerek létemre szívesen láttak maguk között. Tizenkét-tizenhárom éves lehettem. Nem is

sejtettem akkor, miért vonzódok hozzájuk. Az az öntudatlan megismerés lehetett talán legelsősorban, hogy sok minden, amit a férfi megtehet, tilos a nőnek; ezek a gyenge, csinos teremtések a maguk kis személyének kormányzása tekintetében bizonyos szabályok rabjai, amelyeknek engedelmességek is. Az én kis ismerőseim bájosan szerény leánykák voltak valamennyien. A férfi első ébredésén kívül valami kis szánalomféle is élhetett bennem, az a gondolat, hogy támogatni kell ezt a bájos önmegtagadást, tartózkodásukban szeretni és segíteni őket. Szellemi felsőbbségemet világosan láttam; de ugyanakkor éreztem, hogy a nagyon szép, vagy nagyon jó asszony önmagára nézve tökéletesen megoldja azt a problémát, melyet mi, a mi erős értelmünkkel, csak elrontani tudunk. Gyerekek, tudákosak vagyunk mellettük. Akkor csak homályosan, de már megsejtettem, hogy a szépség sokkal értékesebb adomány, mint a tehetség, a lángész, sőt akár az erény is, úgyhogy az igazán szép asszony teljes joggal lenézhet mindent, mert sikerült egyesítenie, nem egy rajta kívül álló műben, hanem önmagában, mindazt, amit a lángész keserves munkával, fárasztó töprengés árán legfeljebb csak vázolni képes halvány vonásokkal.

A kis játszótársak között akadt egy, aki, mint már említettem, egészen sajátos vonzóerővel hatott rám. Noémi volt a neve. Valóságos mintaképe volt az okosságnak és kedvességnek. Édesen álmodozó tekintetű szeme csupa jóság és értelem; a haja csodaszép szőke. Két évvel lehetett idősebb nálam és ahogy velem beszélt, abban volt valami az idősebb nővér komolyságából és a gyermekes meghittségből. Pompásan értették egymást. Midőn a kis barátnők között civódás támadt, mi ketten mindig egyformán vélekedtünk. Én igyekeztem békét

teremteni a kis harcos felek között, ő sohasem bízott e fajta kísérleteim sikerében.

— Ernő, — mondta nagy komolyan, — hasz-
talan erőlködik. Maga azt szeretné, ha minden
ember megértené egymást.

Még ma is, ha hallok a dalt: *Erdő mellett
nem jó lakni*, vagy *Esik, esik, pásztorlányka*, mindig
kis reszketésfélét érzek a szívemben... Bizonyos,
hogyha nem szorít a fatális talár, két vagy három
év múlva beleszerettem volna; de hát az okoskodás
volt a kenyerem; a teológiai érvelés foglalt el egé-
szem. A fejembe szállt a sok elvont tudomány,
elkábított és érzéketlenné, szórakozottá tett minden
egyébbel szemben.

Különben is, ezt az ébredezni kezdő vonzalmat
egy különös hibám vágta ketté és térítette el útjáról.
Ingatag természetem gyakran ellentmondó helyze-
tekbe kever, melyeknek csomóját nem vagyok képes
kettévágni. Ezt a jellemvonásomat a jelen esetben
még súlyosbította egy tulajdonságom, mely számta-
lanszor ragadott következetlenségre. A kisleányok
között volt egy, távolról sem olyan szép, mint
Noémi, jó és kedves gyermek ugyan, de nem ünne-
pelték, nem rajongták úgy körül, mint amant. Járt
utánam, talán jobban is, mint Noémi és azt sem
titkolta, hogy féltékeny. Nos, én meg képtelen
voltam fájdalmat okozni bárkinek is. Elképzeltem
talán, hogy a nem nagyon csinos nő milyen szeren-
csétlen és bizonyára titokban emészti magát, amiért
rossz sorsra született. Láttam, hogy szomorú, tehát
többet voltam vele, mint Noémivel. Ilyen ügyetlenül
nyugodtam bele, hogy kétfelé váljék első szerelmem
ösvénye, amint később megtörtént ez a kettéválás
politikai nézeteimmel is. Egyszer-egyszer észrevet-
tem, mint nevet titokban Noémi az én csacsisá-
gomon. Azért mindig kedves volt hozzám; de

volt a hangjában valami kis csúfolódás, melyet nem is titkolt és amely csak még bajosabbá tette a szememben.

Serdülő korom küzdelmei közepette lassan-lassan elfeledtem. Később gyakran elém állott a képe. Egyszer aztán megkérdeztem anyámat, mi lett belőle.

— Meghalt, — felelte, — megölte a bánat. Nem volt semmije. Mikor elvesztette szüleit, nagynénje vette magához, egy igen jóra való asszony, akinek jóhírű fogadója volt-ben. Noémi megtette, amit csak tehetett. Te csak mint gyermeket ismered, akkor is bájos volt már; mire húszéves lett, csodaszamba ment a szépsége. Haja, melyet hasztalan rejtett nehéz főkötő alá, vastag fonatokban toladott elő, mint érett búzakaralász. Mindenképen takargatni akarta szépségét. Csodálatos természet bő köpennyel borította, hosszúkás fehér kezét formátlan kesztyűbe bujtatta. Hasztalan! A templomban csoportba verődtek a fiatal emberek, hogy lássák, amint imádkozik. Mit is keres ennyi szépség ott azon a vidéken? És amilyen a szépsége, olyan volt az erkölcs is.

Nagyon elszomorított ez a történet. És azóta sokkal gyakrabban jutott eszembe, és midőn leánykát adott az Isten, Noéminek kereszteltem.

VII.

Az élet csak halad és ha eltapos valakit, épp úgy nem törődik vele, mint a jagernauthi bálvány szekere. Ez a régi-régi társadalom, melynek vázlatos képét adtam az imént, eltűnt. Bréhat nincs többé; hat évvel ezelőtt jártam ott utoljára, de nem ismertem rá. A megyei székhelyen eszükbe ötlött a bölcseknek, hogy egyik-másik ősi szokás

ellentmond nem tudom én melyik törvénynek; lázadásba kergettek, koldusbotra juttattak egy szelíd és tehetős népet. A partmenti és a szigetek közötti kis hajózás megszűnt: tönkretette a vasút és a gőzhajó. Hát az egykori énekmondók? Nagy Isten! minő állapotban láttam viszont őket! Néhány évvel ezelőtt találkoztam egy némelyikükkel Saint-Malo-ban, ahol a legalsóbbrendű munkát is vállalják, csakhogy éhen ne vesszenek. Az egyik beszélni akart velem; kiegészítő utcaseprő volt az istenadta. Breton nyelven (egy kukkot sem értett franciául) mondta el véleményét a költészet haldoklásáról, az új iskolák értéktelenségéről. Az ősi műfaj, az elégikus elbeszélés mellett tört lándzsát és mindjárt el is énekelte a legszebb ilyen éneket. XVI. Lajos haláláról szólt. Csakhamar kibuggyant szeméből a könny. Amint odaért, hogy Santerre megvereti a dobokat, nem tudta folytatni. — Ha beszélhetett volna, — mondta büszkén felemelt fővel, — fellázadt volna a nép. Szegény jó ember!

Az ilyen példákkal szemben sehogy sem tudtam megérteni a dúsgazdag Z... esetét. Ha anyámtól kértem a különös eset magyarázatát, kitérő választ adott, madagaszkári tengeri kalandokat is emlegetett, vagy egyszerűen megtagadta a feleletet. Egyszer aztán türelmetlenebbül kezdtem faggatni.

—Dehát végre is, — kérdeztem, — hogyan lehetséges, hogy a parti hajózás, amelyből még soha senki sem gazdagodott meg, öbelőle milliómost csinált?

—Istenem, milyen makacs vagy, Ernő! Mondtam már, hogy ne kérdezd. Z.... az egyetlen valamirevaló ember itt körülöttünk; szép társadalmi állása van; gazdag, mindenki becsüli és nem kérdik, hogyan szerezte a vagyonát.

—Azért csak mondd meg mégis.

—Nos, az már úgy van, nem lehet vagyont szerezni anélkül, hogy be ne piszkítsuk a kezünket. Feketékkel kereskedett.

Az a nép, amely csupa nemesemberből áll, csak a nemeseket tudja szolgálni, gondolkozásában is azokkal tart rokonságot, mainapság feltétlenül ellentétbe kerül azzal, amit egészséges gazdasági életnek nevezünk és éhen kell pusztulnia. Az érzékeny, akinek kezét megkötve tartja a becsületnek százféle parancsa, nem állhat versenybe a prózai küzdőkkel, akik viszont semmi áron sem mondanak le az élet harcában kínálkozó előnyökről. Ezt az igazságot hamarosan felfedeztem, mihelyt[^] megismertem kissé a planétát, amelyen lakunk. És ettől a perctől fogva küzdelem folyik a lelkemben, vagy inkább valami dualitás fészkelődött meg benne, amely megmagyarázza egész életfelfogásomat. Az eszményiért való rajongás megvan bennem most is. Az erénynek, a tehetségnek legkisebb szikráját sokkal, de sokkal többre becsülöm, mint a világ minden gazdagságát vagy sikerét. De minthogy helyesen tudtam megítélni a dolgokat, azt is láttam, hogy az eszménynek semmi köze a valósághoz; hogy a világ egyelőre a közönségesnek, a közép-szerűségnek az uralma alatt áll; hogy menthetlenül elveszett az az ügy, melyért a nemes lelkek szállnak síkra; hogy ami igaz irodalomban, költészetben, finom ízlésű emberek szemében, azt hazugságnak bélyegzi a befejezett tények durva népe. Az 1848-iki forradalmat követő események is megerősítették ezt a meggyőződésemet. Az történt, hogy a legszebb álmok, mihelyt a tények birodalmába helyezték át őket, gyászos kudarcra vezettek és hogy csak akkor kezdett jól menni minden, midőn az ideológia embereinek nem volt

többé beleszólása a dolgokba. Ettől fogva egészen különös szabályt alkottam magamnak: gyakorlati vélekedéseimben mindig az ellenkezőjét fogadtam el annak, amit teoretikus ésszel helyesnek tartottam, és csak azt ítéltem lehetségesnek, ami homlok-egyenest ellentmondott törekvéseimnek. A tapasztalatoknak szinte szakadatlan láncolata csakugyan bebizonyította, hogy az az ügy, amelyért lelkesedem, mindig elbukik és annak kell győznie, amelyiktől idegenkedem. Minél szánalmasabb volt valamely politikai megoldás, annál biztosabbra kellett vennem, hogy a valóság világában meg fogja állni a helyét. Valójában csak a tökéletesen ideális jellemekért tudok lelkesedni, a mártírokért, a hősökért, az ábrándozókért, a lehetetlenségek harcosaiért. Csakis ezekkel foglalkozom; ezek, hogy úgy mondjam, az én specialitásom. De azért látom, amit nem látnak a rajongók: látom, hogy ezek a nagy nekilendülések haszon nélkül valók, hogy a sok hősi örület, melyet régen istenítettek, még nagyon-nagyon soká várhat a sikerre. Az 1792-ik esztendő lelkes kilobbanása szép volt és nagyszerű, de meg nem ismétlődhetik. A jakobinizmus, amint Thiers olyan szépen bebizonyította, megmentette Franciaországot; ma pusztulását jelentené. Az 1872-iki események sem igen gyógyítottak ki pesszimizmusomból. Ebben az esztendőben megtanultam, mit ér a gonoszság, megtanultam, hogy a világ szívesen hallgatja, ha arcátlanul bevalljuk, hogy nincs bennünk sem érzélgősség, sem nagylelkűség, sem lovagiasság; tetszik neki és megtapsolja. Az önzés ellenkezője mindannak, amit szépnek és jónak tartottam eddig. Nos, ha körülnézünk, mindenütt az önzés megjutalmazását látjuk. Anglia egészen az utóbbi évekig első volt a nemzetek közt, mert első volt az önzésben. Németország megszerezte a viláгурalmat, gögö-

sen megtagadva a politikai morált, melynek olyan ékesszavú papja volt egykoron.

Íme ez magyarázza meg azt a furcsaságot, hogy, ha hazám érdekében gyakorlati tanácsokat kellett adnom néhanapján, ezek a tanácsok homlokegyenest ellenkeztek azzal, amit mint művész helyesnek tartottam. Úgy cselekedtem, amint lelkiismeretes emberhez illik. Óvatosan kerülni igyekeztem az okokat, melyekből tévedéseim származtak; ha ösztöneim jobbfelé hívtak, balra mentem; vigyáztam, hogy bele ne essem idealizmusom hálójába. Egyre attól tartok, hogy megszokott észjárásom tévútra vezet, elrejtí elöllem a dolgok egyik vagy másik oldalát. így esik, hogy bár nagyon szeretem a jót, viszont szinte vétkesen elnéző tudok lenni azok iránt, akik más szempontból szemlélik az életet és hogy bár jómagam lelkiismeretes vagyok, egyre azt kérdezem, vájjon nem a könnyelműeknek van-e igazuk.

Pedig tudok lelkesedni, jobban, mint bárki más; de azt hiszem, hogy a valóságnak nincs szüksége lelkesedésre és hogy a kereskedők, iparosok, a munkásosztály (amely a legönzőbb minden osztály között), a zsidók, a régi iskolabeli angolok, az új iskolabeli németek uralma a materializmusnak olyan korszakát hozta létre, melyben éppen olyan nehéz lenne győzelemre juttatni valami nemes gondolatot, mint ólom vagy ónharanggal utánozni a Notre Dame nagyharangjának ezüstsavát. Különös egyébként, hogy az egyiket nem tudtam kielégíteni, a másikat nem tudtam megcsalni. A burzsoá cseppet sem volt hálás engedékenységemért; jobban a lelkembe láttak, mint én magam; érezték gyengésségemet és hogy teljes jóhiszeműségem ellenére tízszer is elárultam volna őket, mert mégis csak visszavágyom első szerelmesemhez, az eszményhez. Érez-

ték, hogy a kemény szavak, melyekkel illettem, csak látszat, és első mosolyára elfog majd a gyengeség.

Isten, vagyis az eszmény országát bensőnkben kell megteremtenünk. Elmúlt az az idő, amikor kölcsönös becsülésre és szeretetre alapított kis világokat, szépen elgondolt Eldorádókat tudtunk építeni; de a helyesen felfogott, egymást megértő emberek társaságában, szépen élt élet önmagát jutalmazza. A lelkek közössége a legmagasabb rendű, az egyetlen valóság íme, ezért gondolok szeretettel a jóságos papokra, első mestereimre, a derék tengerészekre, akik csak kötelességüknek éltek, a kis Noémire, aki meghalt, mert túlságosan szép volt; nagyapámra, aki nem akart nemzeti vagyont vásárolni; Rendszer bácsira, aki boldog volt, mert volt egy rövidke illúziója. A boldogság nem egyéb, mint kitartás egy álom, egy kötelesség mellett; a megnyugvás legbiztosabb eszköze az önfeláldozás. Egy régi, Sakyamuni-nál is régibb buddha csodálatos módon jutott a *nirvaná-ba*. Láttam egyszer, amint a sólyom kis madarat üldöz.

— Kérlek, — szólt a ragadozó madárhoz, — hagyd azt a kedves kis teremtményt; inkább adok neked az én húsból annyit, amennyit az nyom.

Alig mondta ki, mérleg ereszkedett le az égből és megkezdődött az alku végrehajtása. A madárka kényelmesen elhelyezkedett a mérleg egyik serpenyőjében, a másikba pedig a szent húsból került egy jókora darab; a mérleg nyelve nem mozdult. Egyre rakták a mérlegre a húsdarabokat, már rajta volt az egész test, de a mutató csak nem mozdult. Mikor aztán a szent ember testének utolsó darabja is sorra került, végre lebillent a serpenyő, a madárka elrepült, a szent férfiú pedig belépett *nirvaná-ba*. A sólyom, mely végre is jó vásárt csinált, alaposan jóllakott a húzával.

A kis madár azokat a szépség- és ártatlanságaitokat jelképezi, melyeket ezen a mi szomorú planétánkon, bármennyire kizsákmányolták is, rejtve, titokban mindig megtalálunk. A sólyom nem más, mint a világ kerekének forgását jelentő, roppant túlsúlyban lévő önzés és durvaság. A bölcs úgy szerzi meg a szép és jó szabadságát, hogy húsát odaadja a telhetetleneknek, akik, míg az ő porhüvelyén lakmároznak, békében hagyják kedve szerint. Az égből leereszkedő mérleg a végzet: ezt nem lehet meglágyítani, nem lehet kielégíteni; de megmenekülhetünk tőle a tökéletes lemondás árán, ha odavetjük neki, ami az övé; mert ezáltal elveszti felettünk hatalmát. Ami a sólymot illeti, ez nyugton marad mindaddig, míg az erény, áldozatok árán, különb előnyökhöz juttatja, mint amilyeneket erőszakkal szerezhetne magának. Ilyenformán hasznát látja az erénynek, tehát az érdeke kívánja, hogy legyen is erény a világon; és így éri el a bölcs, anyagi énjének megtagadása által, egyetlen célját, az ideál zavartalan élvezetét.

Sokan, akik elismerik, hogy van némi ítélőképességem, csodálkoznak, miként tudtam hinni gyermek- és ifjúkoromban olyan dolgokban, melyeknek képtelen mivoltát később határozottan felismertem. Pedig nincs ennél egyszerűbb dolog a világon és nagyon valószínű, hogy ha külső esemény nem ragad ki abból a becsületes, de korlátozott környezetből, ahol gyermekségemet töltöttem, egész életemen végigkísért volna az a hit, melyet az igazság legtökéletesebb kifejezőjének véltem egykoron. Már elbeszéltem, hogyan neveltek a kisvárosi kollégiumban azok a derék papok, akik a régi módszer szerint (ez volt az igazi) tanítottak latinra, minden rendszer, sőt a nyelvtan mellőzésével is, úgy, amint a XV. és a XVI. században Erasmus és a humanisták tanulhatták ezt a nyelvet, akik pedig az ókor óta legjobban tudtak latinul. Ezek az érdemes egyházi férfiak végtelenül tiszteltreméltó emberek voltak valamennyien. Amit ma *pedagógiának* neveznek, abból édes-keveset tudtak, de mégsem tévesztették szem elől a nevelés legegységesebb szabályát, mely szerint nem szabad túlságosan megkönnyíteni azt a munkát, amelynek célja a nehézségek legyőzése. És mindenekelőtt, becsületes embereket akartak nevelni belőlünk. Jószágra, erkölcsösségre tanítottak és tanításaikat nem tudtam elválasztani a dogmáktól, melyeket hirdet-

tek. Történelmi oktatásuk annyiból állott mind-össze, hogy Rollint olvastatták velünk. Kritikáról, természettudományról, filozófiáról szó sem lehetett akkoriban. Ami pedig a XIX. századot, ennek új történelmi és irodalmi eszméit illeti, melyeknek pedig már számos ékesszavú hirdetője akadt, azokról az én derék tanítóimnak sejtelmük sem volt. Ennél tökéletesebb elszigetelődést a környező légkörtől soha életemben nem láttam. Megalkuvást nem ismerő legitimizmusuk még a lehetőségét sem tűrte meg annak, hogy borzadály nélkül ajkukra vegyék a forradalom és Napoleon nevét. A császárságról a kollégium pedellusától szereztem tudomást. Ennek fülkéje telistele volt népszerű képekkel. — Nézd meg jól ezt a Bonaparte-ot, — mondta egyszer, az egyik képre mutatva, — ez volt ám hazafi a talpán! — Az egykorú irodalomról egy árva szó sem esett. A francia irodalom Delille abbénál végződött. Chateaubriand-t ismerték; de, a naiv illúziókkal tele neokatolikusoknál helyesebb ítélettel, ezek a jó öreg papok nem bíztak benne. Ebben a Tertullianusban, aki *apologótikáját Atala-val* és *René-vel* vidítja fel, nem bízhattak. Lamartine még jobban megzavarta őket; érezték, hogy hite nem elég erős; tanúi voltak későbbi kitöréseinek. Ezek a megfigyelések mindenesetre becsületére váltak ortodox éleslátásuknak; de növendékeik számára roppant szűk látókört jelentettek. Rollin tankönyve széles látóhatárt jelent a jámbor közepszerűségnek ahhoz a kis köréhez képest, melybe ezek a kiténő tanítók kötelességszerűen elzárkóztak.

Ilyenformán, az 1836-iki forradalom másnapján, olyan nevelést kaptam, amilyenben kétszáz évvel azelőtt a legszigorúbb tanítórendek részesítették növendékeiket. Ez a hasonlóság korántsem volt ártalmára; ez az erőteljes, józan, nagyon vallásos,

de egyáltalán nem jezsuita nevelés formálta a régi Franciaország nemzedékeit, igen komoly és egyszerűsre mind nagyon keresztény emberek kerültek ki belőle. Valóban megbocsátható tehát, ha tizenkétéves koromban, hála tanítóimnak, akik az eretnokséget és az írói készséget leszámítva, tökéletes másai voltak Port-Royal tanítómestereinek, én is hittem a kereszténység igazában, akárcsak Nicole vagy Hermant bármelyik tanítványa. Az én helyzetem szakasztott olyan volt, mint a XVII. század emberének helyzete; a vallásban azok sem kételkedtek, de emellett minden egyébéről igen tiszta fogalmaik voltak. Később tanultam mindenfélét, aminek hatása alatt lemondtam a keresztény hitről; de aki nem tudja, milyen megkötöttségeket jelentenek ezek az egyszerű, erős, becsületes tanok a legjobb eszű ember számára is, az egyáltalán nem ismeri az emberi szellem történetét.

E régi nevelési rendszer alapja szigorú erkölcsiség volt, amely elválaszthatatlannak látszott a vallási gyakorlattól és amely szerint az élet kötelességeket ró reánk az igazsággal szemben. A küzdelemnek, mellyel szabadulni igyekszünk a némileg észszerűtlen eszméktől, szintén vannak előnyei. Abból azonban, hogy egy párisi fickó nevetve, félrelöki a hitet, melytől Pascal lángesze nem tudott megszabadulni, még nem következik, hogy Gavroche különb, mint Pascal. Bevallom, néha szégyenlem, hogy öt-hat esztendei szakadatlan búvárkodásra, a hébernek, a sémi nyelveknek, Geseniusnak, Ewaldnak tanulmányozására volt szükségem, hogy eljussak ugyanarra az eredményre, amelyre ez a kis kópé egy csapásra el tudott jutni. Ilyenkor úgy látom, hogy ez az Ossának Pelionra döntögetése nem egyéb, mint képtelen illúzió. Igen, de páter Hardouin azt szokta mondani, hogy nem azért

kelt fel negyven esztendőn keresztül hajnali négy órakor, hogy úgy gondolkozzék, mint akárki fia. Én sem tudom elhinni, hogy csupa *ckimaera bombinans* volt, ami ellen ennyi fáradsággal küzdöttem. Nem, nem hiszem, hogy felesleges munkát végeztem, nem hiszem, hogy teológia dolgában olyan olcsón mérik az igazságot, mint a nevetgélők képzelik. Valójában nagyon kevés embernek van joga ahhoz, hogy ne higgyen a kereszténységben. Ha tudnák, milyen erős a teológusok szötte háló, milyen nehezen lehet azt szétszakítani, mennyi tudás, milyen hatalmas felkészültség kell a szemek kibogozásához! . . . Nem egyszer láttam, hogy kiváló szellemek, akik elkésve láttak ehhez a munkához, lépén ragadtak és sehogy sem tudtak szabadulni.

Mestereim egyébként megtanítottak valamire, ami sokkal, de sokkal többet ér, mint a kritika vagy a filozófiai elméi: megtanítottak az igazság „szeretetére”, az ész megbecsülésére, az élet komolyságára. Ez az egyetlen, amiben sohasem ingadoztam. Olyan minden próbára kész erkölcsi érzéssel kerültem ki a kezük alól, hogy a párisi könnyelműség rozsdája megfoghatta, de meg nem ronthatta ezt az ékszert. Annyira egészen a jóra, igazra nevelődtem, hogy képtelen lettem volna olyan pályát választani, mely nem a lelkieknek van szentelve. Mestereim annyira alkalmatlanná tettek mindenféle hiuságos munkára, hogy kitörölhetetlen bélyeg kötelezett el a szellemi élet számára. Az én szememben ez volt az egyetlen nemes hivatás; a jövedelmező foglalkozásokat szolgainak, magamhoz méltatlannak ítéltam. Ettől a szép és egészséges életprogramtól, melyet tanárain véstek a lelkembe, sohasem tértem el. Ma már nem hiszem, hogy a kereszténység csodálatos foglalatata mind-

annak, amit az embernek tudnia kell; de ma is hiszem, hogy az élet csak frivol játék, ha nem úgy fogjuk fel, mint nagy, soha nem szűnő kötelességet. Öreg, kedves mestereim ti, akik közül talán csak egy-kettő van még életben, akiknek arca gyakran megjelenik álmaimban, nem mint szemrehányás, hanem mint édes emlék, higgyétek meg, nem is váltam annyira hűtlenné hozzátok, amint képzelitek. Tudom, hogy történelmi tanításotok hiányos volt, hogy nem tudtátok, mi az a kritika, hogy természetfilozófiátok nem jutott el odáig, ahol alaptörvénynek fogadjuk el, hogy nincs külön természetfeletti; de azért még most is a ti tanítványotok vagyok. Az életnek csak az igazért és jóért való lelkesedés ad értéket. Erről a jóról kissé korlátolt fogalmat adtátok.“ Ezt az igazat nagyon is anyagi, nagyon is konkrét valaminek tartottátok; alapjában véve igazatok volt mégis és köszönöm nektek, hogy második természetemmé oltottátok belém azt a — világi siker szempontjából gyászos, de boldogság szempontjából termékeny — elvet, hogyha szép élet célja az ideális és önzetlen törekvés.

Az egész környezet, melyben éltem, ugyanezeket az érzéseket, ugyanezt az életfelfogást sugallta. Iskolatársaim többnyire parasztyerek voltak Tréguier környékéről, izmos, egészséges, jóra való fiúk; ők is, mint általában a civilizáció alacsonyabb fokán álló emberek, férfiaszkodó modort mímelték, túlságos nagyra becsülték a testierőt és megvetették a nőket és mindent, ami valamilyen nőiesnek látszhatott. Csaknem valamennyien papnak készültek. Amit közöttük láttam, tapasztaltam, annak nyomán jól meg tudtam érteni azokat a történelmi jelenségeket, melyek az erőteljes barbárságnak a civilizációval való első érintkezé-

sekor mutatkoznak. A germánok szellemi állapotát a karolingok korában, Saxo Grammaticus vagy Hrabanus Maurus lélektani, irodalmi helyzetét tiszta szemmel ítélt meg. A latin nyelv sajátosságos hatást tett ezekre az erős egyéniségekre. Olyanok lehettek, mint valami humánus tanulmányokkal vesződő őselefánt. Mindent komolyan vettek, mint a lappok, midőn odaadják nekik olvasni a bibliát. Sallustiusról, Titus Liviusról tett megjegyzéseink bizonyára igen keveset különböztek Szent Gál vagy Szent Kolumbán latinul tanuló tanítványainak észrevételeitől. Megállapítottuk, hogy Cézár azért nem volt nagy férfi, mert nem volt erényes; a mi történetfilozófiánk naívságra, együgyűségre nézve éppen olyan lehetett, mint egy herul vagy gepida történetfilozófiája.

Ennek az önmagára utalt, felügyelet nélkül növekedő ifjúságnak erkölcsseihez szó nem férhetett. A tréguier-i kollégiumban nem igen voltak bennlakók akkoriban. A nem odavalósi diákok családknál laktak; szüleik hetenként egyszer, a hetivásár napján, behozták számukra az egy hétre való kis élelmiszert. Emlékszem, a szomszédságunkban is lakott egy családnál néhány tanuló társam. A ház dolgos, derék asszonya meghalt. Az ura addig is hóbortos ember volt, de a felesége halála után még azt a kis eszét is almaborba fojtotta. A házat a kis cseléd, egy végtelenül komoly, jó leányka mentette meg. A diákok elhatározták, hogy segítségére lesznek; és a háztartás csakugyan ment szépen a maga útján, mitsem törődve a részeges gazdával. Pajtásaim mindig a legnagyobb megbecsüléssel emlegették a kis szolgálóleányt, aki valóban mintaképe lehetett volna az erénynek és emellett nagyon kedves, szelidarcú teremtés volt.

Tény, hogy amit a papi erkölcscről mondanak, az én tapasztalataim szerint nem felel meg a valóságnak. Tizenhárom esztendő töltem papok keze alatt, de botránynak soha még árnyékát sem láttam; én csak jó papokat ismertem. A gyónás némely vidéken talán visszaélésekre vezet. Én azonban nyomát sem láttam ilyesminek. Az a kopott könyv, melyben lelkipraktikáimat végeztem, maga volt az ártatlanság. Egyetlenegy vétke volt, amely kíváncsivá és nyugtalaná tette. Attól tartottam, hogy hátha már öntudatlanul elkövettem. Egy szép napon végre összeszedtem minden bátorságomat és megmutattam gyóntatómnak a szakaszt, mely annyira nyugtalanított. Ez volt az: „Kufárkodás a beneficiumok adományozásánál“. Megkérdeztem gyóntatómat, mit jelent ez, vájjon elkövettem-e ezt a vétket. A derék ember megnyugtatóan, hogy ennek a bűnnek elkövetésére nem lehet alkalmam.

Mestereim két feltétlen igazságot oltottak belém: az egyik, hogy aki önmagát becsüli, csakis ideális célért munkálkodhatik, a többi mind másodrendű, alantas, sőt szégyenletes, *ignominia saeculi*; a másik, hogy a kereszténység nem egyéb, mint minden eszmény foglalata. Ezeknek szükségszerű következményeképpen kellett felfedeznem magamban a papi hivatást. Nem töprengés, okoskodás, lelki ösztönzés adta ezt a gondolatot, hanem mintegy magától értetődött. Profán életpálya lehetőségének még a gondolata sem jutott eszembe. Teljes komolysággal és engedelmességgel elfogadván mestereim elveit, velük együtt én is alacsonyabb rendűnek, alantasnak, lealázónak tartottam minden polgári, vagy jövedelmező foglalkozást, amely csak olyanoknak való, akiknek nem megy a tanulás; természetesen tehát, hogy én is az akartam lenni, ami ők.

Életem mintaképeül őket választottam és az volt az ábrándom, hogy belőlem is tanár lesz majd a tréguier-i kollégiumban és élek én is szegényen, de anyagi gondok nélkül, becsületben, tiszteletben, mint ők. Nem mintha nem lettek volna bennem már akkor is azok az ösztönök, amelyek később letérítettek erről a nyugalmas útról; de ekkor még szunnyadtak. Származásom szinte két, sőt négy embert csinált belőlem. Amint már mondtam, anyám családjába baszk és bordeaux-i vér is keveredett. Anélkül, hogy tudtam volna róla, bennem is a gascogne-i szüntelenül csúfot üzött a bretonból és csúfolódva fíntorgatta rá az arcát A családom maga is kétfelé húzott. Atyámra, apai nagyatyámra igazán nem lehetett ráfogni, hogy klerikális érzésűek. Anyai nagyanyám ellenben a középpontja volt egy olyan társaságnak, melyben a királyhűség elválaszthatatlan volt a vallásosságtól. Nemrégiben, sárgult papirosokat rakosgatva, ráakadtam egy levelére, mely ugyancsak meglepett.

Tréguier, 1831 március 19.

Két hónapja, mióta Natalie közölte velem, hogy Ön Tréglamus-ba utazik, ma jutok hozzá először, hogy elmondjam, mennyire átérzem szomorú helyzetét, kedves jó Barátnőm. Szenvedése a szívemre hat és ha mégsem írtam, valóban súlyos körülmények akadályoztak. Unokaöcsémnek, elhunyt nővérem fiának halála mély gyászba borított bennünket. Néhány nappal azután a szegény kis Ernest betegedett meg, idősebb leányom gyermeke, Henriette fivére, az a kis fiú, akihez Ön mindig olyan jó volt és aki szintén nem feledte el Önt. Negyven napon keresztül lebegett élet és halál között és ma, betegségének ötvenötödik napján, gyógyulása még mindig nem halad. Nappal csak megvan valahogy, de az éjszakát annál rosszabbak: hánykolódik, lázas, félrebeszél este tíztől reggeli öt, hat óráig nap-nap után. Ennyi elég is a magam védelmére: ismerem az elnéző, jó szívét, meg fog bocsátani. Bárcsak ott lehetnék Önnél és viszonzhatnám a gondoskodását, melyben annyi barátsággal, buzgalommal, jósággal részesített! Az fáj legjobban, hogy nem lehetek a segítségére.

március 20.

Kedves kis betegemhez hívtak, azért voltam kénytelen abbahagyni az Önnel való beszélgetést. Most folytatom és arra kérem, kedves, jó Barátnőm, hogy egész bizalmával bizzon Istenben; ő szomorúságot okoz, de meg is vigasztal a jutalom reménységével, mely aránytalanul nagyobb, mint szenvedéseink. Legyünk erősek; szenvedéseink, fájdalmaink végesek, de a jutalom örökkétartó.

A jó Natalie elmondta, milyen alázatosan, türelmesen, megadással viseli a legkínzóbb fájdalmakat. Ő, e nemes érzelmekről valóban Önre ismerek! Hallom, a legnagyobb fájdalomban egyetlen jajszót sem ejt. Kedves Barátnőm, mennyire kedvessé válik Isten előtt a türelem és az ő szent akaratában való megnyugvás által! Isten bánatot okoz Önnek, mert azokat sújtja, akiket szeret És van-e nagyobb boldogság, mint ha Isten szeret bennünket? Elküldöm Önnek a „*Lélek a Kálvárián*“ című könyvet; nagy vigasztalást fog találni benne, az érettünk szenvedő, érettünk meghalt Isten példáján. D -né bizonyára szívesen megteszi, hogy ha Ön nem tud olvasni, felolvasson Önnek belőle naponta egy-egy fejezetet. Mondja meg neki is, hogy őszintén ragaszkodom hozzá; nagyon kérem, írjon önmagáról és Önről; türelmetlenül várom e híreket. És, ha nem leszek alkalmatlan, én is állandóan írni fogok Önnek. Isten vele, kedves, jó Barátnőm; az Isten árássa el kegyelmével és jóságával! Türelem, bátorság, ezt kívánja őszinte, odaadó barátnője.

Mai gyónásom alatt Önre gondoltam. Henriette leányom és Ernest, aki elég jól töltötte az éjszakát, valamint Klára is üdvözlését küldi. Gyakran emlegetjük Önt beszélgetés közben. Kérem, adjon hírt magáról! Ha végigolvasta a „*Lélek a Kálvárián*“ kötetét, küldje vissza, én pedig odaadom a „*Vigasztalás szellemé*“-t.

Sem a levél, sem a könyv nem ment el. Anyámnak kellett volna elvinni, de közben értesítést kapott, hogy Guyon-né meghalt és így a levelet megtartotta. A vigasztalások, melyek benne foglaltatnak, itt-ott bizony gyengének látszhatnak. De adhatunk-e különbet egy rákbetegségben haldoklónak? Bizonyára érnek annyit, mint a laudanum.

Az a kis világ, amelyben én éltem, tulajdonképen nem vett tudomást a forradalomról. A nép vallásos érzése mitsem változott; az egyházközségek újból megalakultak; az egykori apácákból tanítónők lettek, akik ugyanúgy oktatták a leányokat, mint azelőtt. Nővérem első tanítónője is egy Orsolya-apáca volt, aki nagyon szerette és könyv nélkül megtanította a templomban énekelt zsoltárokra. Két-három év alatt elfogyott a tudománya és őszintén meg is mondta anyámnak: — Tőlem már nincs mit tanulnia; amit én tudok, azt tudja ő is, jobban mint én.— Ezen a világtól távoleső vidéken régi tiszteletreméltó komolyságában éledt fel a katolicizmus, leráztván magáról — szerencséjére — a világi, ideig-óráig tartó béklyókat, melyeket a régi rendszer reakényszerített.

Azt hiszem, a lelkemben mutatkozó látszólagos ellentmondások származásom sokféleségéből erednek. Lelkemnek kettős arca van: néha egyik felem nevet, a másik meg sír. Íme, ez a magyarázata vidámságomnak. Minthogy két ember lakik bennem, az egyik mindig meg van elégedve. Míg egyfelől csak arra gondoltam, hogy falusi lelkész, vagy szemináriumi tanár lesz belőlem, másik éneket ábrándok foglalkoztatták. Az istenisztelet alatt előfogott az álmodozás; tekintetem elkalandozott a templom boltívein; tudom is én, mi mindent olvastam le onnan; azok a híres, nagy férfiak jártak az eszemben, akikről a könyveim beszéltek. Egyszer (hatéves lehettem) unokafivéremmel és pajtásaimmal játszottam; azzal mulattunk, hogy találgattuk, melyikünkől mi legyen.

—Hát te mi leszel? — kérdezte unokafivérem.

—Én, — feleltem, — én könyvcsináló leszek.

—Úgy, hát könyvkereskedő akarsz lenni?

—Ó nem, én könyveket akarok írni.

Hogy ezek az ébredező hajlamok kifejlődhesenek, időre és kedvező körülményekre volt szükségük. Környezetemből leginkább a tehetséges emberek hiányoztak. Erényes tanítómestereimből hiányzott minden vonzóerő. Megingathatatlan erkölcsi erejükkel éppen ellenkezői voltak a délvidékieknek, például a nápolyinak, akinek számára csupa ragyogás, csupa csengés-bongás a világ. Elméjükben nem adott hangot a gondolatok csendülő találkozása. Agyuk olyan lehetett, mint bohóc-sipka csörgők nélkül; akárhogy rázod, csak nem csörög az. A tehetség lényegét alkotó ama törekvés, hogy tetszetős formában fejezzük ki a gondolatot, az ő szemükben hiú tetszelgésnek számított, olyasvalaminek, mint az asszonyi ékesség, amelyet egyenesen bűnnek bélyegeztek. Ez a túlzott lemondás, ez az önkéntes megtagadása mindannak, ami az embernek tetszik, ez az *Abrenuntio tibi, Satana* megölője az irodalomnak. Istenem! nem is lehetetlen talán, hogy az irodalom magában foglalja a bűnt. Ha a gascogne-i készség, melyet anyám oltott belém és amely a nehéz kérdéseket egyszerűen egy mosollyal szokta megoldani, nem ébredt volna fel álmából, talán biztosabb volna az üdvösségem. Mindenesetre, ha Bretagne-ban maradok, sohasem ismertem volna meg azt a világnak tetsző, dédelgetett, hiúságos művészetet, mely a szavak és gondolatok szépen csengő összefűzésében áll. Bretagne-ban úgy írtam volna, mint Rollin. Parisban, alighogy megmutattam a lelkemben lévő kis harangjátékot, mindjárt megtetszett az és én — talán szerencsétlenségemre — bátorítást kaptam, hogy csak folytassam.

Később elmondom még, mely körülmények hozták létre ezt a változást, amelynek során alapjában véve következetes maradtam önmagamhoz. Az a komoly felfogás, melyet a hitről és a köte-

lességről hordoztam magamban, az okozta, hogy a hit elvesztésével le kellett dobnom az álarcot, mellyel pedig sokan megbarátkoznak. De a hajlam gyökeret vert, azon nem tudtam változtatni. Pap lettem, nem hivatásos pap, de lélekben az. Minden hibámnak ez a kútforrása; a hibáim papi hibák. Mestereim arra tanítottak, hogy megvessem a tudatlant és belémoltották azt a felfogást, hogy a teremtés alja az olyan ember, aki nem érez magában nemes hivatást. Így ösztönszerűen igaztalan voltam mindig a polgári rend iránt. Ezzel szemben azonban szerettem a népet, a szegényt. Én voltam az egyetlen a magam századában, aki meg tudtam érteni Jézust és Assisi Szent Ferencet. Attól lehetett tartani, hogy még utóbb olyan Lamennais-féle demokrata válik majd belőlem. Igen ám, csakhogy Lamennais hitet cserélt hitért; csak öregségére jutott el a bírálathoz és a hideg mérlegeléshez, míg az a folyamat, amely engem szakított el a kereszténységtől, egyszerűs mind alkalmatlanná tett mindenféle gyakorlati lelkesedésre. Éppen a megismerés filozófiája volt az, amely, midőn a skolasztika ellen lázadtam, gyökerestől megváltozott bennem.

Nagyobb baj volt az, hogy fiatalkoromban nem igen volt részem szórakozásban és minthogy a sors jókora adag iróniával és vidámsággal áldott meg, abban a korban, midőn belátjuk minden dolognak hiúságos voltát, szükségképen végtelenül elnéző voltam olyan gyengeségekkel szemben, melyekért önmagamnak sohasem kellett szemrehányást tennem; úgyannyira, hogy mások, akik aligha tekinthettek vissza olyan ártatlan múltra, mint az enyém, akárhányszor megbotránkoztak puhaságomon. Legelsősorban a politika az, amihez a puritánok nem értenek; én pedig éppen ebben az eszmekörben vagyok leginkább megelégedve magammal, jóllehet egész

sereg ember kárhóztatja engedékenységemet. Nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy «talán» mégis az erkölcstelennek van igaza és ő gyakorolja az élet igazi filozófiáját. Ez adja némely meglepetésnek, némely túlzott bámulatomnak magyarázatát. Sainte-Beuve, Théophile Gautier talán mértéken felül megnyerték tetszésemet. Erkölcstelenséget mímeltek, amelytől nem vettem észre filozófiájuk zürzavarát. Nem akartam farizeusnak látszani, meggyőződésemmé vált az az egyébként evangéliumi gondolat, hogy aki feddhetetlen életű, az jogosan lehet elnéző, arra gondoltam, hogy hátha nem is igaz minden, amit a filozófia tanárai mondanak és akkor én vagyok a csaló — mindezek a meggondolások az ingadozás látszatát kölcsönözték erkölcsi felfogásomnak. Pedig hát valójában kiáll az minden próbát. Ezek a kis engedmények csupán arra valók, hogy elégtételt vegyek magamnak, amiért olyan hűségesen ragaszkodom a közös szabályhoz. Ugyanígy politikában is azért teszek reakciós kijelentéseket, hogy ne foghassák rám a liberalizmust. Miért is mutatkozzam hiszékenyebbnek, mint amilyen vagyok? Politikai nézeteimből hasznot húzni rettetes volna még gondolatnak is; különösen attól félek, hogy a magam szemében is hamis bankók terjesztőjének talállok látszani. Ebben a tekintetben sokkal inkább mesteremnek vallom Jézust, mint ahogy hiszik, azt a Jézust, aki ha csak szerét ejthette, pellengérré állította, megcsúfolta az álszenteskedést és aki a tékozló fiú példájában igazi alapjára, a szív jóságára állítja a morált, holott látszólag halomra dönti annak alapjait.

Ugyanerre az okra vezethető vissza egy másik gyengém is: bizonyos bátortalanság gondolataim írott kifejezésében, ami csaknem semmivé tett némely tekintetben. A pap minden szavát szent

hívásához szabja; amit mond, abban szükségképpen sok a megszokott közhely. Ebben a tekintetben pap maradtam én is, ami annál furcsább, mert sem magamnak, sem a nézeteimnek nincs belőle haszna. Írásaimban tökéletesen őszinte voltam mindenkor. Csakis azt mondtam, amit gondolok, és — ami sokkal ritkább és nehezebb — kimondtam mindazt, amit gondolok. Mégis, beszélgetésben, levelezésben néha különös gyengeség fog el. Félreteszem ezt a szokásomat, és — azt a néhány embert leszámítva, akikkel szellemi rokonságot érzek — mindenkinek azt mondom, amivel előreláthatóan örömet szerzek neki. El sem képzelhető, milyen semminek érzem magamat a nagyvilági emberek előtt. Nekifohászok, de csakhamar belezavarodom, beleragadok, beletévedek a velőtlen ségek szövevényébe. Talán valami elfogultság-féle az, ami túlzott, papos udvariasságra készített, ezért igyekszem mindenáron eltalálni, mi az, amit társam a legörömostebb hallana. Ha valakinek a társaságában vagyok, figyelmem arra fordítom, hogy túlzott szerénységgel kitaláljam gondolatait és őt megelőzve, készen tálaljam fel neki azokat. Ennek alapja az a feltevés, hogy a legtöbb ember ragaszkodik a maga gondolataihoz, és megbántjuk, ha mást mondunk neki, mint amit ő gondol. Csak olyanok előtt nyilatkozom szabadon, akiket nem köt semmiféle felfogás, és a jóindulatú egyetemes irónia alapján állanak. Ami a levelezésemet illeti, szégyen volna rám, ha halálom után ki találnák adni. Levelet írni tortúra számomra. Megértem, ha valaki virtuóz képességeit tíz, vagy akár húszezer néző előtt mutogatja, de egy ember előtt! . . . Mielőtt írni kezdek, habozom, töröm a fejemet, négyoldalas firkához vázlatot készítek; gyakran el is alszom. Csak rá kell pillantani ezekre a nehéz-

kesen fogalmazott, unalomtól csúrt-csavart levelekre, és mindjárt meglátszik, hogy félálom bágyadságában születtek. Ha átolvasom, amit írtam, látom, hogy az írásmű bizony nagyon gyenge és hogy egész sereg olyan dolgot állítok, amiben egyáltalán nem vagyok bizonyos. De azért — kétségbeesetten — borítékba teszem a levelet, azzal az érzéssel, hogy valami nagyon szánalmas dolgot adok postára.

Egyszóval, minden mai hibámban megtalálom a tréguier-i kis papnövendék hibáit. *A priori* papnak születtem, mint ahogy más katonának, hivatalnoknak születik. Hivatottságomnak egyetlen bizonyossága az volt, hogy jól tanultam. Miért is tanulnék meg olyan jól latinul, ha nem az Egyháznak? Egy parasztember, a vaskos szótárain láttára, azt mondta egyszer: — Ezek bizonyosan olyan könyvek, amelyekből az tanul, aki pap akar lenni. — Csakugyan, a kollégiumban minden valamirevaló diák papnak készült. A papot egy sorban említették a nemesekkel. — Ha nemessel találkozol, — oktattak, — köszöntened kell, mert a királyt képviseli; ha pappal találkozol, köszöntséd, mert az Istent képviseli. — Pappá képeztetni valakit, ez volt a legszebb jótékonyosság; a vén kisasszony, akinek volt kis pénze, úgy vélte legjobban elhelyezni vagyonszármányát, ha valami szegény, szorgalmas parasztfiút taníttatott a kollégiumban. Az ilyen pap lett aztán a dicsősége, a gyermeke, a büszkesége. Nyomon követte pályáján és féltékeny gonddal vigyázott erkölcsseire.

A papi pálya tehát iskolai szorgalmamnak volt a következménye. E mellett, gyenge testalkatú létemre, szívesebben üldögéltem, mint tornáztam. Volt egy voltairianus nagybátyám, egy végtelenül jó ember, aki ezt rossz szemmel nézte.

Órásmester volt és engem szemelt ki mestersége folytatójának. Iskolai sikereim kétségbeejtették, mert érezte, hogy ez a sok latin titokban az ő terveit aknázza alá és én oszlopa leszek annak az Egyháznak, amelyet ő bizony nem szeretett. Minden alkalommal megismételte előttem kedvenc kiszólását: „Latinnal megrakott számár!“ Később, midőn megjelentek első írásaim, kész volt a diadala. Néha haragszom is magamra, amiért én is hozzájárultam ahhoz, hogy Homais legyőzze a papot. De hát Istenem! Homais-nak van igaza. Nélküle mindnyájunkat megégettek volna elevenen. De, ismétlem, aki keserves kereséssel kereste az igazságot, annak rosszul esik beismerni, hogy az igazi bölcsek azok, akik könnyelműek, akiknek eszük ágában sincs, hogy elolvassák szent Ágostont vagy aquinói szent Tamást. Bizony rosszul esik elgondolni, hogy Gavroche és Homais csak úgy egyszerre, fáradság nélkül megszerezte az élet filozófiájának kulcsát.

Ifjú hazámfia, Quellien, az eredeti eleveneségű breton költő, az egyetlen, aki mai napság mítoszokat tudott költeni, az én sorsomnak ilyenent fordulását igen szellemes legendával érzékítette meg. Szerinte, halálom után a lelkem fehér sirály alakjában a Tréguier felett uralkodó, villámsújtotta Szent Mihály-templom romjai körül fog lakozni. A madár minden éjjel panaszos sikongással megjelenik majd a zárt ablakoknál, ajtóknál és igyekszik bejutni a szentélybe, de nem ismeri a titkos bejárást; és az én boldogtalan lelkem ott fog sóhajtozni azon a magaslaton, soha nem szűnő panasszal, mindörökké. — Pap lelke, misét szeretne mondani, — mondja egy arrajáró paraszt. — De nem talál ministránsfiút, — mondja a másik. — Csakugyan, ez vagyok én: félbemaradt pap, Quellien jól látta, hogy az én

templomomból örökké hiányozni fog a ministránsfiú. Az életem olyan, mint egy megbabonázott mise, egy örökös *Introibo ad altare Dei*, de nincs, aki felelje: „*Ad Deum qui laetificat juventutem meam*“. Az én misémen nem lesz ministránsfiú. És mint-hogy nem lesz, magam mondom majd kórus helyett a választ; dehát ez mégsem az igazi.

Így tehát minden a breton lelkész szerény életpályájára predesztinált. És nagyon jó pap lett volna belőlem, elnéző, atyai, segítségre kész, feddhetlen erkölcsű. Olyan lettem volna papnak, mint amilyen családapa vált belőlem: szeretett volna a kis nyájam, papi tekintélyem érvényesítése közben nem váltam volna terhére senkinek. Egyik-másik hibám erénynek számított volna. Egyik-másik tévedésemről, amelyet vallok, azt mondták volna: ez az ember tudja, mivel tartozik hivatásának. Kiirtottam volna néhány szemölcsöt, amelyek ellen világi létemre nem tettem komolyan semmit, de amelyeknek kiirtása csupán tőlem függött volna.

Íme, ez lett volna pályafutásom: huszonkét-éves koromban a tréguier-i kollégium tanára; ötven évvel kanonok, talán püspöki helynök Saint-Brieuc-ben, nagyon lelkiismeretes, közbecsülésben álló férfiú, jó és megbízható lelki vezető. Nem lévén lelkes barátja az új dogmáknak, én is elmondtam volna, mint annyi sok derék pap, a vatikáni zsinat után: *Posui custodiam ori meo*. A jezsuitáktól való idegenkedésemnek úgy adtam volna kifejezést, hogy egyszerűen nem beszélek róluk; mérsékelt gallikanizmusom szépen megbújhatott volna a kánonjog alapos ismeretének takarója alatt.

Váratlan külső körülmény azonban mindezt megváltoztatta. Az isten hátamögötti vidék legeldugottabb kis városából egyszerre, előkészület

nélkül, belesodródtam a legelevenebb párisi környezetbe. Kitárult előttem a világ; kibontakozott második énem; a gascogne-i föléje kerekedett a bretonnak; megszűnt a *custodia oris mei*; búcsút mondtam a lakatnak, amelyet máskülönben a számra tettem volna! Lelkem mélyén azért az maradtam, aki voltam. De, szent Ég! Mekkora különbség képességeim felhasználásában! Sírboltban éltem eddig, füstölgő lámpa világánál; most fogom megpillantani a napot, a világozságot.

II.

1838. április közepén a Saint-Florentin-utcai palotájában betegen fekvő Talleyrand, érezvén halála közeledtét, még egy utolsó hazugság-tartozást akart leróni az emberi előítéletekkel szemben, és elhatározta, hogy a tessék-lássék kedvéért kibékül azzal az Egyházzal, melynek igazságát, miután megismerte, szégyenletes istentelenségnek ítélte. Erre a kényes feladatra sehogysem lett volna alkalmas a régi gallikán iskolának valamelyik komoly papja, aki még utóbb megbánást, jóvátételt, penitenciát talált volna emlegetni, sem pedig az új iskolának egyik vagy másik túlbuzgó fiatal lelkésze, mert ez meg bizonyára felkeltette volna az aggastyán ellenszenvét; világias, irodalmi műveltségű, minél kevésbbé filozófus, semmit sem teológus papra volt szükség, akinek megvan a történelmi osztályokkal az a születési és társadalmi kapcsolata, amely nélkül az Evangélium nem igen nyer be bocsáttatást azokba a körökbe, amelyek számára nem készült. Dupanloup abbé, aki a Mária-ünnepi lelkigyakorlatokon már sikert aratott az előtt a közönség előtt, mely követelöbb a formás mondatok,

mint a teológiai tartalom tekintetében, éppen rátermett erre a szerepre: ártatlan képpel közvetíteni egy megalkuvást, amely meghatottságra könnyen hajló lelkek számára az isteni kegyelem épületes példajaként hasson. Összeköttetése Dino hercegével és különösen ennek leányával, akinek vallásos nevelését irányította, tökéletes egyetértése de Quélenel, az arisztokrata pártfogók, akik mindjárt pályája legelején körülvették és úgy vezették be a Faubourg Saint-Germain-be, mint aki odatartozik, — mindezek a körülmények őt jelölték ki az inkább nagyvilági tapintatot, mint teológiát kívánó feladatra, melyben nemcsak az embereket, hanem az Istent is el kellett ámítani.

Azt állítják, hogy Talleyrand az első pillanatban valami habozásfélét vett észre az ő térítőjén és meglepődve mondta:

— Íme egy fiatal pap, aki nem érti a mesterségét.

Ha valóban ezt mondta, ugyancsak tévedett. Ez a fiatal pap nagyobb művésze volt a hivatásának, mint bárki más. Az aggastyán, aki határozottan eltökélte, hogy csak az utolsó órában fogja keresztülhúzni eddigi életét, minden könyörgésre makacsul azt felelte:

— Ne még!

Ritka ügyesség kellett hozzá, hogy elvégezzék a *Sto ad ostium et pulso-t* Egy ájulás, az agónia váratlan meggyorsulása mindent elronthatott. Egy véletlenül elejtett, nem eléggé óvatos szó, és elhangzik a *nem*, amely halomra dönti az annyi körültekintéssel előkészített művet. Május 17-ének, a vén bűnös halála napjának reggelén még nem volt semmiféle eredmény. Óriási volt az aggodalom. Tudjuk, hogy a katolikusok milyen nagy fontosságot tulajdonítanak a halál pillanatának. Ha van

csak egy szemernyi jutalom vagy büntetés a másvilágon, akkor természetesen ennek a jutalomnak vagy büntetésnek az erényben vagy bűnben töltött egész élethez kell igazodni. A katolikusok nem így értelmezik a dolgot. A szép halál megvált mindent. Az üdvösség az utolsó óra véletlenétől függ. Az idő múlt; határozni kellett. Dupanloup abbé a szomszéd szobában tartózkodott. A beteghez beküldték azt a bájos gyermeket, akit ez mindig mosollyal fogadott. Ő, csodája az isteni kegyelemnek! *Igen* volt a válasz; a pap belépett; néhány percig tartott az egész és Isten bizonyára meg volt elégedve; megkapta, ami neki jár. A Mária-ünnep fiatal szónoka papírlappal a kezében jött ki, amelyen rajta volt a haldokló teljes, ünnepélyes névaláírása: *Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord, Bénévent hercege.*

Nagy lett az öröm, ha nem is a mennyben, de a faubourg Saint-Germain-ban és a faubourg Saint-Honoré-ban. A győzelmet természetesen első sorban a női bájnak tulajdonították, amely kedveskedésével rá tudta venni az aggastyánt, hogy megtagadja egész forradalmár múltját, de elismerték a fiatal pap érdemeit is, aki, bármit mondjanak is, fölényes ügyességgel jó végre tudta vezetni az ügyet, melynek sikere egy hajszálon múlt. Dupanloup ettől a naptól fogva egyike lett Franciaország legelső papjainak. Paris leggazdagabb és legbefolyásosabb körei versenyezve kínáltak neki mindent, amit csak akart: állást, tisztességet, befolyást, pénzt. Ő a pénzt fogadta el. Ne higyjétek, hogy önző számításból tette; Dupanlounál önzetlenebb ember nem volt még a világon; kedvenc és leggyakrabban használt idézete egy bibliai mondat volt, melyet kétszeresen szeretett, azért is, mert a bibliában áll és azért, mert véletlenül úgy végző-

dik, mint valami latin verssor, és amely így hangzik: *Da mihi animas, cetera tolle tibi*. Hatalmas, egységes terv érlelődött meg tehát elméjében: a klasszikus és a vallásos tanítást a vallási propaganda szolgálatába állítani, és hozzá is fogott azzal a szenvedélyes hévvel, amely minden munkáját jellemezte.

A Saint-Nicolas du Chardonnet szeminárium, az ugyanilyen nevű templom szomszédságában, a rue Saint-Victor és a rue de Pontoise között, a forradalom óta a párisi egyházmegye kispapképző szemináriumává csökkent. Eredetileg nem ez volt a rendeltetése. A nagy egyházi reformmozgalomban, amely betölti a francia XVII. század első felét és amelyhez Paulai Vince, Olier, Bérulle, Eudes atya nevei fűződnek, Saint-Nicolas du Chardonnet olyanféle szerepet játszott, ha nem is olyan fontosat, mint Saint-Sulpice. A plébánia körül, mely a középkori párisi diákok által olyan jól ismert tüskebozótos réttől kapta a nevét, előkelő városrész épült, ahol főként magasrangú hivatalnokok laktak. Mint ahogy Olier a Saint-Sulpice szemináriumot, úgy alapította Adrien de Bourdoise Saint-Nicolas du Chardonnet papjainak rendjét és a rendházból papnevelőt csinált, amely a forradalom kitöréséig működött. Saint-Nicolas du Chardonnet azonban nem követte Saint-Sulpice példáját és nem alapított leányintézeteket Franciaország különböző vidékein. És a nikolaiták társasága nem is kelt életre a forradalom után, mint Saint-Sulpice; a rue Saint-Victorbéli épület üresen állott egy ideig, aztán a Konkordátum esztendejében odaadták a párisi egyházmegyének, kispapképző szeminárium céljára. 1837-ig ez az intézet nem igen tett szert hírnévre. A tudományos, világi klerikalizmus fényes újjászületése 1830 és

1840 közre esik. Ez évtized első harmadában Saint-Nicolas jelentéktelen vallási intézmény maradt; a tanítás gyenge, a növendékek száma távolról sem fedezte az egyházmegye szükségletét. Pedig eléggé kiváló pap állott az élén, Frère abbé, mély tudású és a katolikus misztikában nagyon járatos teológus. Arra azonban semmiképen sem volt alkalmas, hogy középiskolai tanulmányaikkal foglalkozó ifjak tudásvágyát felébressze és ösztökélje. Az ő vezetése alatt Saint-Nicolas egészen egyházi iskola maradt, kevés számú növendékkel, kizárólag papképzést tartva szem előtt, szóval határozottan szeminárium, a papi pályára készülők számára, és teljesen elhanyagolva a világi tudományokat.

Valóban a lángész sugallta Quélen érseknek azt az ötletet, hogy az intézet élére Dupanloup-t állítsa, Az arisztokrata főpap nem becsülte sokra Frère abbé tisztán vallásos irányítását; szerette a vallásosságot, de a világias, jól nevelt, szkolasztikus barbárság és misztikus zsargon nélkül való vallásosságot, azt, amely nélkül előkelő társadalom el sem képzelhető; ez volt valójában az ő igazi vallása. Ha Hugues vagy Richard de Saint-Victor mint pedáns, nehézkes tudósok jelentkeztek volna nála, bizonyára igen kevésbe vette volna őket. Dupanloup abbét módfelett szerette. Ez akkor legitimista volt és ultramontán. Az elkövetkező évek túlzásai megfordították a szerepeket; így érthető csak, hogy később gallikánnak, orleanistának tarthatták. Quélen szellemi gyermekének tekintette, aki osztja kicsinylő, előítéletes nézeteit. Bizonyára születésének titkát is ismerte. A családokkal, melyek atyailag örködtek a fiatal pap felett, jól nevelt embert faragtak belőle és bevezették a maguk szigorúan zárt világába, a nemes érsek jó ismeretségben volt, sőt ezeken túl a világ nem is létezett számára. Én

láttam Quélen érseket; típusa lehetett az ancien régime tökéletes főpapjának. Emlékszem szépségére (valósággal női szépség volt), előkelő alakjára, elragadóan kellemes mozdulataira. Szellemi képzettsége nem volt több, mint a kitűnő nevelésű világfié. A vallást szerinte nem lehet elválasztani a jó modortól és a klasszikus tanulmányok adta viszonylagos józan értelemtől. És ugyanilyen volt Dupanloup abbé szellemi mértéke is. A ragyogó képzeletet, mely Lacordaire és Montalembert egyik-másik művének örök értéket biztosít, vagy Lamennais mélységes szenvedélyét hasztalan keressük nála; a célja, a vége, a határköve mindennek a jó nevelés és a humanizmus; a helyesnek legfőbb kritériuma pedig a jól nevelt előkelő osztályok kegye. Ennél is, annál is tökéletesen hiányzott minden teológia. Beérték azzal, hogy messziről tiszteljék. Ezeknek a kiváló férfiaknak teológiai tudása bizony gyenge volt nagyon. A hitük eleven volt és őszinte; de magától értetődő hit volt, nem igen foglalkozott a dogmákkal, melyeket hinni kell. Megéreztek, milyen sovány sikerre számíthatna a skolasztika a nagyvilági és eléggé szabados közönség előtt, mely egyedül érdekelte őket. Ez volt az a gondolatmenet, mely Quélen érsek által, Dupanloup gondjaira bízta Frère abbé és Adrien de Bourdoise szigorú, az ismeretlenség homályában megvonuló házát. A párisi kispapok szemináriuma mindeddig, a konkordátum rendelkezése értelmében, nem volt egyéb, mint a párisi papok nevelőintézete, amely azonban nem tudta teljesíteni hivatását és nem térhetett el törvényszabta céljától. Egészen más valami volt az, amire az új főnök törekedett, akit az érsek választása a fiatal papnövendékek tanulmányainak irányítására kiszemelt. Mindent át akart alakítani, az épületek-

től kezdve, melyeknek csupán a falait kímélte meg a kalapács, a tanítási tervig, amelyet fenekestül felforgatott. Ezzel két lényeges pontban foglalhatók össze. Elsősorban belátta, hogy egy kizárólag egyházi szeminárium nem számíthat sikerre Parisban és nem tud elegendő számú papot szolgáltatni az egyházmegyének. Az az ötlete támadt, hogy Franciaország nyugati részéből és szülőföldjéről, Savoie-ból Parisba hívja a reményteljes növendékeket, akikre figyelmessé teszik. Azután azt akarta, hogy az ő intézete mintaiskola legyen olyan értelemben, amint ő képzei, nem pedig aszkétikus, klerikális típusú szeminárium. Azt állította ugyanis — és talán kissé kényes kérdés volt ez — hogy a papnövendékeknek ugyanolyan nevelés jár, mint a legelső francia családok gyermekeinek. A Saint-Florentin-utcai nehéz feladat sikere divatba hozta legitimista körökben; az orleánisták körében szerzett ismeretségei a közönségnek egy másik csoportját biztosították számára, amelyet szintén nem szabadott elvetnie. Figyelmesen leste a divat és a nyilvánosság folytonos változásait és nem hanyagolt el semmit, aminek a pillanat kedvezett. Világfelfogása rendkívül arisztokratikus volt; de három arisztokráciát ismert: a nemességet, az egyházat és az irodalmat. Az ő célja: liberális nevelés, mely éppen úgy megfelel a papoknak, mint a faubourg Saint-Germain ifjainak: a keresztény jámborság és a klasszikus irodalmak alapjaira épített nevelési rendszer. A tudományok tanítását csaknem teljesen száműzte; sejtelve sem volt róluk.

A Saint-Victor-utcai régi ház ilyenformán néhány esztendőre gyülekezőhelye lett a történelmi és az ismert neveknek; amelyik ifjú oda bejuthatott, nagy szerencsének tekinthette. A gazdag

családok nagy összegeket fizettek ezért a szerencséért és az így gyűlt pénzt a vagyontalan, de kitűnően tanuló ifjak neveltetésére fordították. Itt nyilvánult meg Dupanloup abbé feltétlen hite a klasszikus tanulmányokban. Ezek a tanulmányok szerinte alkotórészei a vallásnak. Úgy vélekedett, hogy az egyházi pályára és a legmagasabb társadalmi állásokra készülő ifjakat egyforma nevelés illeti meg. Vergilius éppen úgy hozzátartozik a pap szellemi műveltségéhez, mint a biblia. A kiváló képességű papnövendékeknek előkelő ifjakkal való keveredése és a teljesen egyenlő életmód, úgy remélte, választékosabb modorra és szokásokra fogja szoktatni az ő tanítványait, mint a kizárólag szegény vagy paraszti sorból kikerült ifjaktól népes szemináriumok. És valóban csodákat művelt e tekintetben. A két, látszólag összebékíthetetlen elem dacára, az intézetben tökéletes volt az egység. Az a tudat, hogy a tehetség elhomályosít mindent, csírájában fojtott meg minden szakadást és alig telt el az első hét, a vidékről odaszakadt legszegényebb, félszeg, szégyenlős fiú, ha jó dolgozatot vagy ügyesen faragott latin verseket készített, irigység tárgya volt a milliomos csemete szemében, aki pedig anélkül, hogy sejténé, megfizette amannak a tandíját is.

Ebben az esztendőben, 1838-ban, én nyertem el az osztályom valamennyi díját a tréguier-i kollégiumban. Az iskolai értesítő kezébe került valakinek, akinek az volt a feladata, hogy a lelkes kapitány kis hadseregébe katonákat toborozzon. Sorsom pillanat alatt eldőlt. — Hadd jöjjön, — mondta a gyorsan határozó rendfőnök. Tizenöt éves múltam akkor; a fontolgotásra nem maradt időnk. Éppen vakáción voltam valamelyik barátomnál, egy Tréguier közelében levő kis faluban;

szeptember 4-ikén délután küldönc jött értem. Úgy emlékszem rá, mintha csak tegnap történt volna. Körülbelül egy mérföldnyi utat kellett tennünk mezőkön keresztül. Az esti *Angelus* áhítatos harangszava, amint egyik torony a másiknak adta, nyugalommal, édes melankóliával öntötte el a levegőt, és mintha jelképe lett volna az életnek, melyet elhagyni készültem örökre. Másnap Parisba utaztam; és hetedikén már annyira új dolgok közepette találtam magamat, mintha Tahitiból vagy Timbuktuból kerültem volna hirtelen Parisba.

III.

Bizony mondom, egy buddhista láma vagy muzulmán fakír, ha egy szempillantás alatt Ázsiából a boulevard ra kerül, nem lehetett volna annyira meglepetve, mint én, midőn hirtelen idepottyantam az új környezetbe, mely annyira különbözött jó öreg bretagne-i papjaim világától; ezek a tiszteletreméltó alakok szinte fába, gránitba merevedtek egészen és azokhoz az osirisi kolosszusokhoz hasonlítottak, melyeket Egyiptomban bámultam meg később, hosszú fasorok mentén, fenséges n3'ugal-mukban. Parisba jönnöm annyit jelentett, mint egyik vallásból áttérni a másikba. Az én bretagne-i kereszténységem éppen olyan kevésbé hasonlított az itt talált valláshoz, mint ócska vászon vagy deszka a finom csalán szövethez. Ez nem is volt ugyanaz a vallás. Öreg papjaim, nehézkes román talárjukban, mágusoknak tetszetek, akik bírják az öröklét varázsigéjét; amit most láttam, az selymes-hímes vallás volt, ámbraillatos, szallagdíszes áhítat, aprógyertyás, virágcserepes jámborság, kisasszonyok teológiája, könnyed, meghatározhatatlan stílusú,

tarka, mint Lebel imakönyvének színes bekötési táblája.

Ez volt életem legválságosabb fordulója. A breton, míg fiatal, nehezen ültethető át idegen talajba. Az erkölcsi idegenkedés, súlyosbítva az életmód és szokások gyökeres megváltoztatásával, kínzó honvágy rohamában jelentkezett. Az internátus halálos beteggé tett. Ha a szabad és boldog életre gondoltam, melyet eddig anyámmal együtt töltöttem, majd meghasadt a szívem. És nemcsak én szenvedtem ezeket a kínokat. Dupanloup abbé nem számolt rendszerének következményeivel, parancsolt, mint egy generális, nem törődve a fiatal újoncok sorából kihullott halottakkal és betegekkel. Egymásnak panasztunk el bánatunkat. Legjobb barátom, egy coutance-i fiú, ha jól emlékszem, akit ugyanúgy rendeltek ide, mint engem és nagyon jó érzésűnek ismertem, magábavonult, semmiről sem akart tudni, meghalt. Savoie szülőttei még kevésbé tudtak megszokni. Egyikük, egy nálamnál idősebb fiú, bevallotta nekem, hogy minden este méregeti, milyen magasan lehet a harmadik emeleten levő hálóterem ablaka a Saint-Victor-utca kövezetétől. Én is megbetegedtem; minden jel arra vallott, hogy végem van. A bennem lakozó breton a búskomorság végtelen mezőin tévelygett. Az utolsó estharangszó, melyet hallgattam, amint végigszállott a kedves halmok felett, az utolsó nap-sugár, mely szemem láttára tűnt el a csendes hazai tájék szélén, hegyes nyílveesszőként hasított bele emlékezetembe.

A tudomány szabályai szerint meg kellett volna hálnom; talán helyesebben is tettem volna. Két barátom, akik a következő évben velem együtt jöttek el Bretagne-ból, nem átalították ily módon bizonyosságát adni hűségüknek: nem tudták meg-

szokni ezt az új világot, hát itthagyták. Sokszor elgondolom, hogy bennem meghalt a breton; a gascogne-inak, sajnós, alapos oka volt, hogy életben maradjon. Sőt tudatára ébredt annak is, hogy ez az új világ nagyon érdekes és érdemes ragaszkodni hozzá.

Tulajdonképen ugyanaz volt a megmentőm, aki erre a kegyetlen próbára tett. Két dologért tartozom hálával Dupanloup abbénak: hogy Parisba hozott és hogy nem engedett meghalni, amint ideérkeztem. Életet sugárzott ez az ember; és engem magával ragadott. Természetesen, kezdetben édes-keveset törődött velem. A párisi egyház legdivatosabb papja, akinek vállát egy kétszáz növendéket ellátó intézet, sőt ez intézet megalapításának gondja terhelte, hogyan is törődhetett volna a legjelentéktelenebb fiú személyes ügyével, bajával. Egy sajátságos körülmény hozott aztán össze bennünket. Az én lelkem sebét az anyámra való emlékezés okozta. Minthogy mindig egyedül éltem oldala mellett, nem tudtam elszakadni az édes életnek képeitől, melyben éveken át volt részem. Vele együtt voltam boldog, vele együtt voltam szegény. Még ennek a szegénységnek is ezer apró részlete, melyeket még meghatóbbá tett a távollét, belemarkolt a szívembe. Mindig őreá gondoltam éjjelente; nem jött álom a szememre. Egyetlen vigasztalásom volt, ha gyengéd érzéssel teli, vágytól könnyes leveleket írhattam neki. Leveleinket a papi iskolák szokása szerint, elolvasták felügyelőink. És a mi felügyelőnket meglepte a mélységes szeretet hangja, melyet ezekből a gyermeki sorokból kiértzett. Egyik levelemet megmutatta Dupanloup abbénak, aki ugyancsak elcsodálkozott.

Dupanloup abbé jellemének legszebb vonása volt az anyja iránti szeretet. Jóllehet, születése

okozta életében a legnagyobb nehézségeket, anyját valóságos imádattal szerette. Az öreg hölgy ottlakott mellette; mi nem láttuk soha. de tudtuk, hogy mindennap vele tölti idejének egy részét. Gyakran mondta, hogy az ember annyit ér, amennyire meg tudja becsülni anyját. E tekintetben szép tanításokkal látott el bennünket, amelyeket egyébként én már azelőtt is követtem, mint például, hogy sohase tegezzük anyánkat és hogy hozzáintézett leveleink végén ott legyen mindig a *tisztelet* szó is. Ezáltal szinte a lelki közösség szikrája gyulladt ki kettőnk között. Leveletem egy pénteki napon mutatták meg neki. Ez ünnepélyes nap volt az intézetben. Este az ő jelenlétében olvasták fel, kiki milyen előmenetelt tett, milyen osztályzatokat kapott a hét folyamán. Ez alkalommal az én fogalmazási dolgozatom nem sikerült: az ötödik vagy a hatodik helyre kerültem. — Óh, — jegyezte meg, — ha olyan levelet kellett volna fogalmazni, mint amilyent ma reggel olvastam, Ernest Renan csinálta volna a legjobb dolgozatot. Ettől kezdve észrevett. Léteztem számára, ő pedig az lett nekem, ami mindannyiunknak, az élet princípiuma, valami istenhez hasonló lény. Az új kultusz kiszorította a régit és első mestereimre vonatkozó érzelmeim erősen meggyengültek.

Csak akik a virágzás esztendeiben, 1838 és 1844 között ismerték a Saint-Nicolas du Chardonnet szemináriumot, csak ezek tudják elképzelni, milyen intenzív élet uralkodott itt. És ennek az életnek egyetlen forrása, egyetlen princípiuma volt: Dupanloup. ő maga volt az intézet. Az iskola rendje, szokásai, igazgatása, szellemi és anyagi vezetése, ez mind ő volt. Akadt az intézetben sok-sok hiba: ő helyrehozott mindent. Mint író, mint szónok, másodrangú volt csak; de mint

nevelőnek nem akadt párja. Saint-Nicolas régi rendjében, mint minden szemináriumi nevelési rendben, helyt foglalt az *áhítatos olvasmány-nak* nevezett gyakorlat. Minden este egy félórát szenteltek valami aszkétikus könyv olvasásának. Dupanloup egyszerűen önmagát tette Szent Climacus és *A pusztai egyházatyák élete* helyébe. Ezt a félórát magának foglalta le. Mindennap közvetlen érintkezésbe lépett növendékeinek összességével, olyan közvetlen beszélgetés útján, melynek fesztelenségét és természetességét Chrysostomos Szent Jánosnak az antiochiai Palaia-ban tartott tanításaihoz lehetett hasonlítani. A ház belső életének minden részlete, az apát vagy a növendékek minden személyes élménye gyors, eleven eszmecserére adott alkalmat. Még szebb, még egyénibb volt a péntek esti összejövetel. Mindenki várva-várta ezt a napot. Az észrevételek, melyekkel az apát az osztályzatok felolvasását kísérte, az életet vagy a halált jelentették. Az intézetben nem ismerték a büntetést; a jegyek felolvasása és az apát megjegyzései helyettesítettek jutalmat, büntetést, lelkesítettek, ösztönöztek munkára.

Kétségtelen, hogy voltak ennek a rendszernek árnyoldalai is. Növendékei imádták Dupanloup abbét, de munkatársainak nem volt mindig kellemes feljebbvalója. Hallottam, hogy később egyházmegyéjében ugyanígy alakultak a dolgok: a hívei jobban szerették, mint a papjai. Igaz, hogy agyonnyomott mindenkit, aki a közelébe került. Bennünket azonban még erőszakossága is vonzott; mert éreztük, hogy életének egyetlen célja mi vagyunk. A képességek felébresztésében nem akadt párja; minden egyes növendékéből ki tudta csalni a maximumát annak, amit az adhatott. Kétszáz növendékének mindegyike külön helyet foglalt el

agyában; mindegyik számára ő volt a mindig jelenlevő ösztönző erő, az élet és a munka értelme. Hitt a tehetségben és ezt tette a hit alapjává. Gyakran mondta, kiki annyit ér, amennyire csodálni képes a tehetséget. Az ő csodálatát nem mindig világította meg a tudás; de nagy lelki melegség és a szépért őszintén rajongó szív volt a forrása. Ő volt a katolikus iskola Villemain-je. A világiak között Villemaint szerette leginkább, őt értette meg legjobban. Valahányszor találkozott vele, mindig a legmelegebb rokonszenv hangján számolt be nekünk beszélgetésükről.

Nevelési rendszerének hiányai azonosak voltak szellemének, gondolkodásmódjának hiányaival. Nem volt eléggé racionális, tudományos szellem. Úgy látszott, mintha mind a kétszáz növendéke költőnek, írónak, szónoknak készülne. A tehetség nélkül való tudást kevésre becsülte. Ez különösen akkor vált feltűnővé, ha Saint-Nicolas növendékei átléptek a Saint Sulpice szemináriumba, ahol a tehetségnek nem volt értéke, hanem csak a szkolasztikát, a tanultságot becsülték. Midőn barbár latin nyelven logikát, fizikát kellett tanulni, ezek a költészettel teleitatott lelkek nem akartak engedelmeskedni és visszautasították a túlságosan durva táplálékot. Nem is igen volt becsületük Saint-Sulpice-ben.

Dupanloup nevét sohasem említették; nem tartották teológusnak. Ha Saint-Nicolas valamelyik volt növendéke véletlenül mégis kiejtette az iskola nevét, mindig volt kéznél egy-egy öreg tanár, aki rámondta:

— No igen, Bourdoise abbé idejében ... — ami annyit jelentett, hogy ez az intézet csak a XVII. századból fennmaradt emlékei révén tarthat számot a hírnévre.

Ha egynémely tekintetben gyenge volt is a tanítás a Saint-Nicolas szemináriumban, másrészt igen magas színvonalú, erősen irodalmi oktatásban volt ott részünk. A klerikális nevelésnek nagy előnye az egyetemi tanulmányok felett a teljes szabadság mindenben, ami nem vonatkozik a vallásra. Az irodalom szabad megvitatás tárgya, a klasszikái dogma súlya nem érzik annyira. Ez az oka annak, hogy Lamartine, aki kizárólag klerikális nevelés szülöttje, sokkal intelligensebb, mint akik az egyetemről kerültek ki; mikor aztán a filozófiai emancipáció is elkövetkezik, ez minden iránt fogékonnyá teszi az elméket. Gimnáziumi tanulmányaimat elvégeztem anélkül, hogy Voltaire-nek egyetlen sorát olvastam volna; a *Szent-Pétervári esték-et* azonban betéve tudtam. Ez a stílus, melynek fogyatkozásai csak később tűntek fel nekem, rendkívül érdekelt. A romantizmus vitái behatoltak a szemináriumba; másról sem beszéltünk, mint Lamartine-ról, Victor Hugo-ról. Az apát is megtette megjegyzéseit és egy éven keresztül egyébről sem folyt a szó az esti olvasmányokon. Vezetőink megvonták ugyan a szükséges határokat, de az engedmények túlléptek a korlátokon. Így ismertem meg a század irodalmi csatáit. Később a gondolkodás szabadsága is eljutott hozzám, a teológia Solvuntur objecta-ja révén. A régi egyházi nevelés őszinte jóhiszeműsége abban mutatkozott meg, hogy nem igyekezett lekicsinyelni az ellenvetések erejét; minthogy az ellenvetésekre adott feleletek gyengék voltak nagyon, az értelmes ember ott szedhette az igazságát, ahol találta.

A történelem tanítása volt a másik, igen elevenen ható szellemi erő. Richard abbé a modern iskola szellemében, kitűnően tanította ezt a tárgyat. Nem tudom, miért kellett abbagynia a tanítást

éppen az én évfolyamom kellős közepén; utódja, aki egyébként sokat dolgozott, beírta azzal, hogy régi jegyzeteket olvasott fel, melyeket modern művekből vett részletekkel frissített fel. Nos, e modern művek között, melyeknek hangja néha ugyancsak elütött a jegyzetek ósdi megszokottságától, akadt egy, amely sajátos hatást tett rám. Mihelyt kezébe vette a tanár, mihelyt olvasni kezdte, abba kellett hagynom a jegyezgetést; harmóniája megragadott és valósággal mámorossá tett. Michelet volt az, a *Franciaország története* V. és VI. fejezetének csodálatos részletei. Így hatolt be hozzám a kor lelke, egy repedező vakolatú fal minden kis hasadékán keresztül. Kiforrott erkölcsi diszpozíciókkal, de mint teljesen tudatlan fiú, kerültem Parisba. Itt kellett felfedeznem mindent. Csodálkozva hallottam, hogy a világiak között is akadnak komoly és tudós férfiak; láttam, hogy más is van, mint az ó-kor és az Egyház és főként, hogy van jelenkori irodalom, mellyel érdemes foglalkozni. XVI. Lajos halála nem jelentette többé számomra a világ végét. Eszmékre, érzésekre bukkantam, melyek sem az ó-korban, sem a XVII. században nem találtak kifejezésre.

A bennem rejtőző csira tehát megtermékenyült. Ez a természetemnek sok tekintetben ellenszenves nevelés lett a csodaszer, mely életrekelt, kipattant mindent. A nevelésben ugyanis nem a tanítás anyaga a fontos, hanem az érdeklődés felkeltése. Vallásos hitem komolysága megrendült, midőn láttam, hogy egy néven neveznek egymástól annyira különböző dolgokat, de ugyanakkor lelkem mohón itta az új italt. Most tárult fel előttem a világ. A Saint-Nicolas szeminárium azzal kérkedett ugyan, hogy falai közé nem hatol be a külvilág zaja, mindemellett ebben az időben páratlanul fényes,

nagyvilági iskola volt. Ajtón, ablakon csak úgy ömlött beléje Paris, Paris mindenestől, csak a romlottság maradt kívül, Paris minden kicsinyessége és nagysága, merészsége és piperéje, forradalmi ereje és petyhüdt elpuhultsága. Egykori mestereim sokkal jobban értettek a matematikához és a latinhoz, mint az újak; de sötét, levegőtlen katakombákban éltek. Itt szabadon keringett a század levegője. Ha kisétáltunk Gentilly-be, vagy az esti pihenőórák alatt, vége-hossza nem volt a vitakozásnak. Utána, éjszaka, nem tudtam elaludni. Hugóval, Lamartine-nal volt tele a fejem. Megértettem, mi az a dicsőség, amit öntudatlanul kerestem a tréguier-i templom boltívein. Nem telt el sok idő és máris egy eddig ismeretlen dologra eszméltem. Értelmet tudtam adni ezeknek a szavaknak: tehetség, kiválóság, hírnév. A szerény ideál számára, melyet egykori mestereim oltottak belém, elvesztem; tengerre merészkedtem, mely megérezte a század minden viharát, minden áramlatát. Meg volt írva, hogy ezek a viharok és áramlatok olyan partok felé sodorják hajómat, melyeken egykori barátaim borzadállyal látnák megérkezésemet.

A társaimmal való versenyben meglehetősen egyenlőtlen eredményeket értem el. Nagy Sándorról írott dolgozatom, ha jól emlékszem, aranykönyvbe került és ha megvolna, ki is adnám. A tisztán retorikai fogalmazást azonban roppant unalmasnak találtam; nem voltam képes elfogadható szónoklatot szerkeszteni. Valamelyik évzáró ünnepélyen eljátszottuk a clermonti zsinatot; a zsinati szónoklatokra pályázatot írtak ki. Remete Péter és II. Orbán szerepében siralmasan megbuktam; Bouillon Gottfried-emből a bírálók szerint hiányzott minden katonás szellem. Valamivel jobbnak ítélték saphoi és adonisi sorokban írott csatadalo-

mat. Refrain-je, *Stemite Turcos* röviden és velősen oldotta meg a keleti kérdést és a verset elfogadták nyilvános szaválásra. Ezek a gyerekeségek nem fértek össze komolysággal. Középkori történeteket kellett elbeszelnünk, melyek mindig valami épületes csodával végződtek; én csúfosan visszaéltem a bélpoklosok gyógyításával. Néha eszembe jutottak egykori, elég alapos matematikai tanulmányaim. Említettem is iskolatársaimnak, akik nagyokat kacagtak rajta. Ezeket a tanulmányokat valami egészen alantas dolognak tartották az irodalmi gyakorlatokhoz mérve, melyeket mint az emberi szellem legvégső célját tüntettek fel előttük. Gondolkodó képességem csak később, a filozófiai tanulmányoknál nyilatkozott meg Issyben. Tanulótársaim nagyon meglepődtek, midőn első ízben hallottak latinul érvelni. Ekkor látták, hogy más fajtából való vagyok és haladni fogok, midőn ők már megálltak. A retorikában azonban nem vergődtem hírnévre. Egyéni gondolatok nélkül írni valamiről, a legüresebb szellemi játéknak tartom azóta.

Az eszmei tartalom, mely ennek a tanítási rendszernek alapjául szolgált, gyenge volt; de nagyszerű volt a formája, és nemes érzés vezérelt, ragadott magával mindent. Mondottam, hogy az intézetben nem ismerték a büntetést, helyesebben szólva csak egy büntetést ismertek, az eltávolítást. És aki nem követett el valami súlyosabb vétket, arra nézve az eltávolításban nem is volt semmi bántó; az okát nem mondották. „Ön igen kiváló fiatalember; a gondolkodásmódja azonban nem felel meg nekünk; váljunk el barátságban; mit tehetek önért?” Körülbelül ilyenformán búcsúztatta az apát az elbocsátott növendéket. És olyan nagy kiváltságnak tartották, hogy valaki ebben a kitűnő

nevelésben részesülhetett, hogy ettől az atyai hangon tett kijelentéstől úgy rettegtek, mint a halál-büntetéstől.

Ebben rejlik egyik oka az egyházi iskolák fölényének az állami intézetek felett; a rendszer nagyon liberális, mert senki sem követelheti, hogy felvegyék; a kényszer elválaszt. Az állami intézetekben van valami katonai, hideg, nyers és ráadásul a gyengeségnek egy igen nyomós oka, mert a növendék, aki túlesett a felvételi vizsgán, ezzel jogot szerzett, melytől senki sem foszthatja meg. Ami engem illet, alig tudok elképzelni magasabb iskolát, melynek igazgatója nem mondhatja meg, további magyarázat nélkül, az oda nem való növendéknek: „Önből hiányzik a hivatottság erre a pályára; emellett ön igen derék ember lehet; más pályán inkább lehet kilátása sikerre. Isten önnel.“ A legcsekélyebb büntetés is a félelemdiktálta szolgálai engedelmesség elvét foglalja magában. Ami engem illet, nem hiszem, hogy életem bármely szakában engedelmeskedtem; igen, szótfogadtam, alávetettem magamat egy szellemi elvnek, de soha sem anyagi erőnek, melynek a büntetéstől való félelem adott tekintélyt. Anyámtól parancsot nem hallottam soha. Köztem és papi talárt viselő tanáraink között szabad és önkéntelen, kényszer nélküli volt a viszony. Aki ismerte ezt a *rationabile ohsequium-ot*, az nem fog mást túrni soha. A parancs megaláztatást jelent; aki engedelmeskedett, az *capitis minor*, és élete legnemesebb mivoltának gyökere szennyeződött be. Az egyházi engedelmeség nem *lealázó*; mert önkéntes és megvan a válás lehetősége. Abban az arisztokratikus társadalomban, melynek utópiáját megálmodtam, csak egy büntetés lesz, a halál, azaz talán inkább az elismert intéző hatalomnak szelíd feddő szava, amelyet

azonban a becsületére érzékeny ember nem élhet túl. Nem tudtam volna katona lenni; vagy meg kellett volna szöknöm, vagy öngyilkossá lennem. Attól tartok, hogy az új katonai intézmények, melyek sem kivételről, sem egyenlő értékről nem akarnak tudni, borzasztó sülyedés okozóivá lesznek. Mindenkit engedelmességre kényszeríteni annyi, mint megölni a lángészt és a tehetséget. Aki éveket töltött fegyverhordozásban a németek módjára, az meghalt a magasabb rendű alkotás számára. Németországban, mióta egészen a katonai életre adta magát, nem volnának már többé tehetségek, ha nem laktának ott zsidók is, akikkel szemben annyira hálátlan.

Az a nemzedék, mely tizenöt-húsz esztendő volt ebben a virágzási korban, melyről mesélek és amely igen rövid ideig tartott, ma ötvenöt-hatvan esztendő. Beváltotta-e vajjon azokat a határtalan reményeket, melyeket a mi nagy tanítónk lánglelke fűzött hozzá? Semmi esetre sem; ha ezek a remények valóra válnak, az egész világ képe megváltozott volna, már pedig nyomát sem látjuk efféle változásnak. Dupanloup abbé nem szerette eléggé a maga századát és nem alkalmazkodott hozzá annyira, hogy a kor áramlatába közvetlenül beleilleszkedő egyéneket tudott volna formálni. Midőn magam elé képzelem az esti olvasási gyakorlatokat, melyeken a mester olyan bőséggel ontotta szellemének kincseit, a földszinti termet, melynek padjaiban kétszáz gyermekarc szorongott, mozdulatlanul, tiszteletteljes figyelemmel és midőn megkérdem, merre vetődött szerte-szét ez a kétszáz lélek, melyet egykor olyan erősen tartott össze egyetlen ember vonzóereje, bizony nem egy eltévesztett életpálya, nem egy különös eset ötlük szemembe. Természetesen, találok köztük püspököket, érsekeket,

kiváló egyházi férfiakat és mindannyiuk aránylag felvilágosult és mérsékelt gondolkodású. Találok diplomátákat, tanácsosokat, magasállású férfiakat, akik talán még fényesebb pályát futottak volna meg, ha sikerül a május 16-iki kísérlet. De íme néhány sajtóságos eset. A püspökségre szánt jámbor iskolatársak között szemembe tűnik egy, aki olyan hozzáértéssel köszörüli a kését érseke ellen, hogy dőfése egyenesen a szívéen találja azt ...még elég élénken emlékszem Verger-re; elmondhatom róla, amit Sacchetti mondott arról a kis ilórenci leányról, akit szentté avattak: *Fu mia vicina, andava come le altre*. Ez a nevelési rendszer nagy veszedelmeket rejtett magában; hevített, felizgatott, könnyen örülésre vezethetett (Verger is örült volt, bármit mondjanak is).

Még meglepőbb példája a *Spiritus ubi vult spirat-nak* H. de *** esete. Midőn Saint-Nicolas-ba kerültem, ő volt bámulatom kiválasztott tárgya. Csodálatos tehetség volt: valamennyi iskolatársát messze felülmúlta. Komoly és valóban emelkedett vallásossága magasröptű léleknek volt a gyümölcse. A mi fogalmaink szerint H. de * * * maga volt a tökéletesség; az egyházi iskolák szokása szerint, melyekben a kiváló növendékek résztvesznek a tanárok munkájában, a legfontosabb feladatokkal bízták meg. Vallásos érzése csorbítatlanul megmaradt, évek multával, a Saint Sulpice szeminárium-ban is. Különösen a nagy ünnepeken, órákat töltött a kápolnában, könnyek között. Egy nyári estéere emlékszem, melyet Gentilly árnyas lombjai alatt töltöttünk (Gentilly-ben gazdasága volt a szemináriumnak); néhány idősebb növendék köré gyülekeztünk és az a tanárunk volt közöttünk, aki legjobban értett a keresztény áhitat nyelvén. Az eszmecserében, amelyet figyelemmel hallgattunk, volt

valami *komolyság* és elmélyedés. A kereszténység alapvető örök problémájáról folyt a szó, az isteni kiválasztásról, a remegő aggodalomról, melyben az üdvösség gondolata tartja a lelkeket az utolsó pillanatig. A szent pap erről a rettenetes kétségről beszélt: nem, senki, teremtett lélek sem tudhatja bizonyosan, hogy az ég legnagyobb kedvezései után nem hagyja-e cserben az isteni kegyelem. — Talán egyetlen egy embert ismertem, akit kiválasztottnak nevezhetnék! — mondta. — Csend követte szavait; habozni látszott: — Ez a valaki H. de * * *, — tette hozzá; — ha van, aki bizonyos lehet az üdvösségében, bizonyára ő az. Nos, nem, egyáltalán nem bizonyos, hogy H. de *** nem kerül-e a kiteszítettek közé.

Néhány évvel később találkoztam ismét H. de ***-val. Ez alatt az idő alatt mélyreható bibliai tanulmányokkal foglalkozott; nem sikerült megtudnom, hogy teljesen el vált-e a kereszténységtől; az egyházi öltönyt azonban levetette és nagy ellensége volt a klerikális szellemnek. Később szélsőséges politikai eszmék szolgálatába szegődött; az élénk szenvedély, jellemének ez az alaptermészete, a demokrácia felé hajtotta; az igazságról álmodozott és komor, ingerült hangon beszélt róla; Amerika járt az eszében és talán ott is tartózkodik. Néhány évvel ezelőtt volt iskolatársaink egyike említette, hogy a kommün halálraítéltejei között látott *egy* nevet, mely hasonlított az övéhez. Én azt hiszem, hogy tévedett. De egészen bizonyos, hogy a szegény H. de *** életének volt valami nagy hajótörése. A szenvedély magasrendű képességeket tett tönkre benne. Messzire felülmúlta összes iskolatársaimat, akikkel vallási tanulmányaim esztendői alatt találkoztam. De hiányzott belőle a bölcsesség, mely a politikai józanság fő feltétele.

Mindenki, aki úgy fogja fel a dolgokat, mint ő, húszszor is fejére idézte volna a halálbüntetést. A magunkfajta idealisták csak a legnagyobb óvatossággal közeledhetnek ehhez a tűzhöz. Majdnem bizonyos, hogy otthagynók vagy a fejünket, vagy a szárnyainkat. Mindenesetre az egyháznak hátatfordító papot erősen kísérti a demokrácia; ebben találja fel újra a feltétlen bizonyosságot, amelyet elhagyott, eszmetársakat, barátokat; valójában nem tesz egyebet, mint felekezetet változtat. Ez lett Lamennais sorsa is. Loyson abbé nagy bölcsességről tett tanúságot, midőn ellentállott ezeknek a csábításoknak és nem hallgatott a hízélgésre, mellyel a haladás pártja mindig megkörménykezi azokat, akik lerázzák a hivatalos kötelékeket.

Három esztendőn keresztül hatott rám ez a mély befolyás, amely lényemnek teljes átalakulását eredményezte. Dupanloup abbé valósággal kicserélt. A tokjába keményen beszorított szegény falusi fiúból nyílt és élénk értelmet csiholt ki. Hiánya is volt ennek a nevelésnek és amíg tartott, mindig maradt egy hézag az agyamban. Hiányzott belőle a pozitív tudomány, az igazság kritikai kutatásának eszméje. Ez a felületes humanizmus három esztendőn keresztül tétlenségre kárhóztatta bennem az okoskodást és egyszersmind megölte hitem eredeti tisztaságát. Keresztény hitem erősen megfogyatkozott; de még nem volt a lelkemben semmi, amit kétkedésnek lehetett volna nevezni. Minden évben, a szünidőre, hazamentem Bretagneba. A nyugtalanító töprengések ellenére itt rátaláltam régi magamra, úgy, amint első tanítóim keze alól kikerültem.

A retorikai osztály elvégzése után szabályszerűen az issy-i iskolába kerültem, amely a Saint-Sulpice szeminárium vidéki intézete. Kikerültem tehát

Dupanloup abbé vezetése alól, hogy átlépjek egy a Saint-Nicolas-val homlokegyenest ellenkező szellemi fegyelem rendszerébe. Saint-Sulpice mindenekelőtt megtanított, hogy gyerekes játéknak tekintsem mindazt, amit Dupanloup a legértékesebbnek tartott. Egészen egyszerű dolog ez. Ha a kereszténység kinyilatkoztatás dolga, akkor a keresztény ember legfontosabb foglalkozása ennek a kinyilatkoztatásnak, vagyis a teológiának tanulmányozása. A teológia és a biblia tanulmányozása csakhamar elfoglalt egészen és megtanított a keresztény hit igazi okaira, és egyszersmind a keresztény hittől való elszakadás igazi okaira is. Négy esztendőn keresztül vívtam a rettenetes küzdelmet, mindaddig, míg ez a szó: „Nem igaz!“ melyet sokáig mint valami ördögi kísértést utasítottam vissza, legyőzhetetlen makacssággal hangzott fel újra és újra lelkemben. Erről a következő fejezetekben fogok beszélni. Amennyire tudom, pontos képét fogom megrajzolni Saint-Sulpice egészen sajátos jellegű intézetének, amely erőbben elszigetelte magát a jelentől, mintha háromezer mérföldes csend övezné körül. Végül igyekszem majd megmutatni, hogy a kereszténység legkomolyabb szellemű, közvetlen tanulmányozása miként fosztott meg a hittől és tette lehetetlenné, hogy őszinte pap váljak belőlem, másrészt pedig, miként ébresztette fel tiszteletemet és riasztott ezáltal vissza attól, hogy a legtisztéletreméltóbb hitből gyűlöletes komédiát űzzek.

I.

A Saint-Nicolas du Chardonnet szemináriumnak nem volt filozófiai osztálya, mert a teológiai tanulmányok beosztása szerint a filozófiát csak a felsőfokú szemináriumokban tanították. Bevégezvén tehát a klasszikai tanulmányokat Dupanloup abbé kiválóan vezetett intézetében, évfolyambeli társaimmal együtt a szorosabban vett egyházi oktatással foglalkozó felső szemináriumba léptem. A párisi egyházmegye felső szemináriuma a Saint-Sulpice intézet, melynek két iskolája van, a párisi és az issy-i. Ez utóbbi a két évig tartó filozófiai tanfolyamnak van szentelve. A két intézet valójában csak egyet alkot. Az egyik folytatása a másiknak és bizonyos tekintetben egészen egybeolvadnak; mindkét intézet tanárai egy kongregációból kerülnek ki. A Saint-Sulpice szeminárium oly nagy befolyással volt reám és olyan döntő szerepet játszott életem irányításában, hogy szükségesnek látom, hogy röviden vázoljam történetét, ismeressem elveit és szellemét, és megmutassam, miként lett ez a szellem egész értelmi és erkölcsi fejlődésem alapvető törvényévé.

Saint-Sulpice alapítása olyan ember műve, akinek neve nem vergődött nagy hírré; mert a hírnév nem igen fut azok után, akiknek hitvallása a dicsőség elől való menekülés és akiknek uralkodó jellemvonása a szerénység. Jean-Jacques Olier családja

számos használható munkást adott az államnak, ő maga kortársa és munkatársa volt olyan férfiaknak mint: Vincent de Paul, Bérulle, Adrien de Bourdoise, Eudes atya, Charles de Gondren, akik mind kongregációkat alapítottak, melyeknek célja az egyházi nevelés reformja volt és amelyeknek jelentős szerep jutott a XVII. század előkészítésében. IV. Henrik korában és XIII. Lajos uralkodásának elején a papi erkölcs hihetetlen hanyatlást mutat. A liga fanatizmusa az erkölcsök javítása helyett, éppen ellenkezőleg, azoknak meglazulását segítette elő. Mindent megengedtek maguknak, mert az igaz ügy szolgálatában mordályt viseltek és muskétát hordoztak. IV. Henrik korának gall vidámsága sehogy sem kedvezett a miszticizmusnak. Volt azért jó oldala is ennek az őszinte rabelais-i jókedvnek, mely a kor felfogása szerint szépen megfért a papi állapottal. Salesi Szent Ferenc barátjának, Pierre Camus-nak mulatságos és szellemes jámborságot sok tekintetben többre becsüljük annál a merev, szertartásos modornál, mely később szabályává lett a francia papságnak és a világtól elvonatkozott, a világgal harcban álló fekete sereget csinált belőle. Bizonyos azonban, hogy 1640 körül a papképzés nem tartott lépést a rend és mérséklet szellemével, amely egyre határozottabban alakult ki ebben a században. Mindenki a reformot sürgette. Salesi Szent Ferenc bevallotta, hogy ez a törekvése nem sikerült. Bourdoise-nak mondta: — Tizenhét évig dolgoztam, hogy csak három papot képezzek, akik segítségemre legyenek egyházmegyém papságának átalakításában, és mindössze egy és felet tudtam kiképezni. — Ekkor lépnek fel azok a komoly jámborságú, megfontolt férfiak, akiknek nevét az imént említettem. Egy új típusú, a régi kolostori szabályoktól eltérő és némileg a jezsuitákat

utánzó kongregáció segítségével megteremtik a szemináriumot, vagyis azt a szigorúan zárt iskolát, ahol a fiatal papnövendékek nevelkednek. Rendkívül mélyreható átalakulás ez. A kontemplatív élet e nagy mestereinek iskolájából kerül ki az az egészen sajátos jellegű, roppant fegyelmezett, rendezett életű, ízig-vérig nemzeti, igen képzett papság, mely benépesíti a XVII. század második felét, az egész XVIII-ikat, és utolsó képviselői körülbelül negyven évvel ezelőtt tűntek el. Az ortodox vallásosság eme törekvéseivel párhuzamosan lép fel Port· Royal, amely a biztos okfejtés és az írói készség tekintetében messze felülmúlja Saint· Sulpice, Saint-Lazare, a Keresztény Tudomány, sőt az Oratórium iskoláit is, de híjjával van a leglényegesebb katolikus erénynek, az engedelmességnek. Port-Royalnak, akárcsak a protestantizmusnak, nem volt szerencséje. Nem nyerte meg a többség tetszését, mindvégig ellenzéknek számított. Aki felkelti hazája ellenszenvét, gyakran megneheztel hazájára. Százszorosan jaj az üldözöttek! mert a reá mért szenvedésen felül erkölcsi mivoltában éri az üldözés; és az üldözés majdnem mindig tévútra vezeti az észet és tönkreteszi a szív jóságát.

A katolikus reformátorok e csoportjában Olier egészen külön helyet foglal el. Miszticizmusa nem olyan, mint a többieké; *A lelki élet keresztény kátéja*, melyet ma már csak a Saint-Sulpice-ben olvasnak, a legrendkívülibb könyv, tele költészettel és Louis de Léon és Spinoza között ingadozó komor filozófiával. Olier szerint a keresztény életnek ideálja az, amit ő „halálos állapotának nevez.

Mi az a halálos állapot? Az az állapot ez, melyben a szív mélye nem ismer semmiféle felgerjedést és jóllehet a világ ott csillogtatja előtte szépségeit, kitüntetéseit, kincseit, mégis úgy van, mintha csak halottnak kínálná fel őket, akit meg nem

indít, akiben nem kelnek vágyak és aki érzéketlen marad mindennel szemben, ami elébe tárul. Külső hatásra megmozdulhat a halott teste; de ez a megmozdulás csak külső; nem a lélekből indul ki, amelyben nincs sem élet, sem hév, sem erő. Így a lélekre, mely belül halott, hathatnak ugyan a külső jelenségek és előidézhetnek rázkódtatásokat, de belül halott marad mindennel szemben, ami elébe kerül.

De ezzel még nem mondott eleget. Olier a halálos állapotnál még magasabbra értékeli a koporsói állapotot.

A halál az élet, a test formájában jelenik meg; a halott még mindig mint Ádámnak része ismerszik meg; néha meg is mozdítják; látása esetleg lehet még kellemes; ellenben akit eltemettek, arról nem beszélnek többé, az eltávozott az emberek sorából; bűzös és borzalmat keltő; nem nyújthat semmi kellemeset! beletapoassák a temető gödrébe, és ezen senki sem csodálkozik, annyira természetesnek tartják, hogy megsemmisült és hogy nem tartozik már az emberek közé.

Calvin sötét képzeleti valósággal optimizmusnak nevezhetőkhöz a borzalmas lidércnyomáshoz képest, mellyel az eredendő bűn nehezedik a mi elmélkedőnk lelkére.

—Tudtok-e még valamit mondani, amivel meggyőzettek, hogy a test nem mérő bűn? — Bűn az egészen, hajlik, rohan a bűn felé, nem válogatva benne; ugyanannyira, hogy ha a Szent Lélek nem tartaná vissza a lelkünket és nem állana mellette kegyelmének segítségével, ezt is magukkal ragadnák a test hajlamai, melyek mind a bűn felé ragadják.

—Istenem! mi hát a test? — A bűn alkotása, a bűn princípiuma.

— Ha így van, akkor hát minden pillanatban vétkeznünk kellene? — Vétkeznénk is, ha nem tartana vissza Isten irgalma ...

—Szóval hálával tartozunk Istennek, amiért nem követjük el a világ minden vétkét? — Igen ... a szentek többnyire érzik ezt, mert olyan erővel vonzódnak a test a bűn felé, hogy csak az Isten tudja megállítani zuhanásában.

—Mégis szeretném, ha egyebet is tudna róla mondani. — Azt mondhatom még, hogy nem lehet elképzelni bünt, tökéletlenséget, rendtelenséget, hogy nincs megtévelyedés és kisiklás,

—Ami ne volna benne a testben, úgyannyira, hogy a test bármikor képes elkövetni minden könnyelműséget, örületet, vagy ostobaságot.

—Ugyan! Tehát Isten segítsége nélkül örült volnék és futóbolondként járnék úton és emberek között? — Ez még semmi, és csak a polgári tisztességre vonatkozik; tudd meg azonban, hogy Isten kegyelme, szellemének ereje nélkül nincs az a mocsok, aljasság, alávalóság, részegeskedés, káromlás, egyszóval nincs az a bűn, amelybe bele nem esnénk.

—Azt mondd tehát, hogy a test csupa romlottság? — Láthatod, hogy az.

—Most már nem csodálkozom, ha azt mondd, hogy gyűlölnünk kell a testünket, borzadnunk kell önmagunktól, és hogy az ember mai állapotában nem érdemel mást, mint átkot és üldözést; nem, nem csodálkozom rajta. Való igaz, hogy nincs az a rossz, amit meg ne érdemelne a teste miatt. — Igazad van; mindaz a gyűlölet, átok és üldözés, mely a gonoszra hullik, kijár a testnek is és minden mozdulásának.

—Nincs tehát az a bántalom, amelyet el nem kell viselnünk és amelyet meg nem érdemelnénk? — Nincs.

—Nem szabad tehát rossz néven vennünk a megvetést, a szidalmat, a rágalmakat? — Nem Úgy kell cselekednünk, mint az a szent, akit vesztőhelyre vittek olyan bűnért, melyet el sem követett, de még sem akart védekezni, mert azt mondta magában, hogy elkövette volna nemcsak ezt a bűnt, de még sokkal nagyobbakat is, ha Isten nem áll mellette és nem tartja vissza.

—Igazság szerint tehát az embereknek, az angyaloknak, sőt magának Istennek is üldöznie kellene bennünket szüntelenül? — Igen, ez volna az igazság.

—Hogyan! Hát a bűnösnek olyan szegénynek, olyan minténtől megfosztottnak kellene lennie, mint amilyen az ördög? — Úgy bizony; sőt többet mondok: a bűnöst meg kellene fosztani minden testi és lelki képességtől és elvenni tele Isten minden adományát.

Olier, a keresztényi alázat hőse helyesen vél cselekedni, midőn gyalázza, sírba rántja az emberi nemet. Voltak víziói, lelki kielégülései, melyekről sajátkezűleg írt feljegyzéseket készített gyóntatója számára. Ez a füzet ma is meg van Saint-Sulpiceben. Időnkint ilyen megjegyzéseket ékel feljegyzéseibe: „Gyakran elveszítem bátorságomat, látva,

milyen vakmerőségeket írok le. Félek, hogy hasztalanul rablom velük az én drága gyóntatom idejét. Sajnálom az órákat, melyeket olvasásukra veszteget és azt hiszem, rám kellene parancsolnia, hogy hagyjak fel ezeknek a túrhetetlen balgaságoknak és vakmerőségeknek papírra vetésével“.

De Olier-ben, mint a legtöbb misztikusban, a különös álmodozó mellett ott volt a hatalmas szervező is. Fiatalon indult el az egyházi életpályán és családjának befolyása következtében lelkésze lett a Saint-Sulpice plébániának, amely abban az időben a Saint-Germain des Prés-apátságához tartozott. Gyengéd és érzékeny vallásossága megütközött sok olyan jelenségen, amely eddig ártatlannak látszott, azon például, hogy a templom temetőkápolnijában csapszék ütött tanyát, ahová a kántorok inni jártak. Magához hasonló, jámbor, buzgó, hivatásához ragaszkodó papokról álmodott. Mások is, szent férfiak, munkálkodtak ugyanezen eszme szolgálatában; de Olier egészen eredeti módon fogott hozzá. Adrien de Bourdoise volt az egyetlen, aki az egyház reformját ugyanúgy értelmezte, mint ő. E két alapító egészen új gondolatot valósított meg: a világi papok szellemi és erkölcsi emelésére olyan intézeteket alapítottak, melyeket nem zártak el a világtól és amelyekben a lelkészi teendőket kiegészítették a papnövendékek képzésének munkájával.

Olier és Bourdoise, mint reformátorok és mint kongregációk vezetői is, megmaradtak lelkészek, az egyik a Saint-Sulpice, a másik a Saint-Nicolas du Chardonnet plébánián. A plébánia szülte tehát a szemináriumot. Ezek a szent férfiak klastromba gyűjtötték papjaikat, s ezekből a rendházakból azután papi iskola lett, olyan internátusféle, melyben jámborságra nevelték az egyházi hivatásra készülő ifjakat. Az ilyen intézetek alapítását nagyon

megkönnyítette és veszélytelenné tette az a körülmény, hogy nem voltak saját tanáraik. Teológiát csak a Sorbonne-on tanítottak és Saint-Sulpice vagy Saint-Nicolas ifjú teológus növendékei is ide jártak az előadásokra. Az oktatás ilyen módon megmaradt nemzetinek és egységesnek. A szeminárium zárkózottsága csak az erkölcs és az áhítatos gyakorlatok tekintetében érvényesült. Olyan volt tehát ez a rendszer, mint a mai internátusok, melyek növendékeiket a gimnáziumba küldik. Parisban csak egy teológiai tanfolyam volt, az egyetem teológiai fakultásán. Magában a szemináriumban a tanítás csak az ismétlésre és az előadásokra szorítkozott. Igaz ugyan, hogy ez rövidesen csak látszólagos állapot lett. Saint-Sulpice egykori növendékeitől hallottam, hogy a XVIII. század vége felé alig jártak el a Sorbonne-ra; általában az volt a felfogás, hogy ott nem sok újat lehet tanulni; szóval a szemináriumi előadás egészen háttérbe szorította a hivatalos tanfolyamot. Ez a szervezet, amint látjuk, sokban emlékeztet a Tanárképző intézetre és ennek a Sorbonne-hoz való viszonyára. A konkordátumtól kezdve a szemináriumi tanítás kizárólag belső oktatás lett. Napoleon nem gondolt a teológiai fakultás monopóliumának helyreállítására. Ehhez a római Kúriától kellett volna kanonikus intézkedést kérni, amihez csepp kedve sem volt a császári kormánynak. Émery pedig egyáltalán nem tartotta szükségesnek, hogy eszébe juttassa a dolgot. Nem szívesen emlékezett vissza a régi rendszerre; sokkal helyesebbnek vélte, ha papnövendékei mindvégig a keze alatt maradnak. Így változtak át az *intra muros*-előadások tanfolyamokká. Minthogy azonban Saint-Sulpice-ben semmi sem változik, a régi elnevezések megmaradtak. A szemináriumban nincsenek *tanárok*; a kongregáció

minden egyes tagját egyformán a *vezető (directeur)* címe illeti meg.

Az Olier által alapított társaság egészen a forradalomig megőrizte a szerénység és a gyakorlati erény tiszteletreméltó jellegét. A teológiában nem igen jutott szerephez. Nem tudott olyan függetlenségre és olyan magas színvonalra emelkedni, mint Port-Royal. Molinistább volt a kelleténél és nem kerülhette el azokat a kicsinyes aljasságokat, melyek szinte természetes következményei az ortodox gondolkodásmód megrögzött eszméinek és amelyekkel erényeiért kell megfizetnie. Mindemellett Saint-Simon-nak sincs egészen igaza, ha haragszik ezekre a jámbor papokra. Az Egyház nagy hadseregében ők voltak a kiképző altisztek, akik-től éppen ezért nem lehetett tábornoki képességeket követelni. A társaság, számos vidéki intézete által, döntő hatással volt a francia papság nevelésére; Kanada felett bizonyos vallási fennhatóságot sikerült biztosítani, amely szépen megfér a régi jogokat féltékenyen őrző angol uralommal és fennáll ma is.

A forradalom hatástalanul múlt el Saint-Sulpice fölött. Egyike azoknak a józan- és erősakaratu szellemeknek, amilyenekből mindig akadt néhány a testületben, régi alapjain újra felállította az intézetet. Émery, ez a nagy tanultságú pap és mérsékelt gallikánus meg tudta szerezni Napóleon feltétlen bizalmát és így megkapta tőle a szükséges felhatalmazást. Bizonyára nagyot nézett volna, ha valaki azt találja neki mondani, hogy ez a felhatalmazás a polgári hatalommal való gyáva megalkuvást és némileg szentségtörést jelent. Szóval mindent helyre állítottak ugyanúgy, mint a forradalom előtt; a régi sarkán fordult minden ajtó, és minthogy Olier-től a forradalomig sem változott semmi, Parisnak volt

egy pontja, ahol tovább folytatódott a XVII. század, a legcsekélyebb változtatás nélkül.

Saint-Sulpice tehát, egy egészen új társadalom kellős közepén, maradt az, ami volt, mérsékelt, a polgári hatalom tisztelője, a politikai küzdelmek érdeklődés nélküli szemlélője.¹ Emery bölcs intézkedései következtében rendben volt a dolga a törvénnyel, és nem vett tudomást arról, ami a nagy világban történik. 1830 után, rövid időre, mutatkozott mégis némi izgalom. A kor szenvedélyes vitái néha áthatoltak az intézet falain; különösen Mauguin beszédjeinek volt meg az a tulajdonsága (bizony már nem igen emlékszem, miért), hogy izgalomba hozta az ifjakat. Egyszer az egyik növénydék felolvasott Duclaux apátnak egy parlamenti tudósítást, amelyet rettenetesen szenvedélyesnek ítélt. Az öreg pap, félig a Nirvánába merülve, alig hallgatott oda. A végén felébredt és megszorítva a fiatalember kezét, így szólt: — Látszik, barátom, hogy ezek az emberek nem imádkoznak. — A multkorjában eszembe ötlött ez a szó, bizonyos beszédekkel kapcsolatosan. Mennyi mindent magyaráz meg az a tény, hogy Clemenceau valószínűleg nem imádkozik.

Ezeket az öreg, tökéletes bölcseket semmi sem hozta ki sodrúkból. A világot kintornának nézték, amely ugyanazokat a nótákat ismétli. Egyszer valami lármát hallottunk a Saint-Sulpice-tér felől.

—Menjünk a kápolnába, hogy ott haljunk meg együtt, — kiáltott a könnyen hevülő, derék N. ***

—Semmi szükség rá, — felelte a nyugodtabb természetű, a túlbuzgóság ellen jobban felvértezett M ***; és folytattuk sétánkat az udvar oszlopos folyosói alatt.

¹ Emlékeim az 1842—1845 évekre vonatkoznak. Azt hiszem, azóta is minden maradt a régiiben.

Az akkori idők nehéz vallási viszonyai között Saint-Sulpice papjai megőrizték bölcs, semleges magatartásukat és csak akkor hevültek fel kissé, midőn a püspöki hatalmat fenyegette veszedelem. Lamennais mérget hamarosan felismerték és visszautasították. Cseppet sem jutott rokonszenvesebb fogadtatás Lacordaire és Montalembert teológiai romantizmusának. Ez iskolának dogmatikai tudatlansága és csekély érvelési készsége megbotránkoztatta őket. A katolikus hírlapírást mindig veszedelmesnek látták. E józan tanítók szemében az ultramontanizmus eleinte csupán kényelmes módja volt a fellebbezésnek a közelebb eső és nehezebben árnítható hatalomtól a távolabb lévő, többnyire rosszul informált hatalomhoz. A régiek, akik a forradalom előtt még a Sorbonne-on végezték tanulmányaikat, hangosan követelték az 1682-iki négy pontot. Bossuet-re esküdtek mindenben. Boyer, a legtiszteltebb tanárok egyike, római utazása alkalmával nagy vitát folytatott XVI. Gergellyel, a gallikán javaslatokról. Állítása szerint a pápa semmit sem tudott válaszolni érveire. Igaz, hogy lerontotta kissé győzelmének értékét, midőn bevallotta, hogy Rómában senki sem vette komolyan és hogy a Vatikánban sokat kacagtak az *uomo antediluviano-n*: így nevezték őt tudniillik a pápa környezetében. Okosabban tették volna, ha meghallgatják. 1840 körül mindez megváltozott. A forradalom előtti öregek meghaltak; a fiatalok csaknem valamennyien áttértek a pápai csalhatatlanság tételére; de még mindig mély szakadék választotta el ezeket a frissen sült ultramontánokat a szkolasztika és a gallikán egyház bátor ellenfeleitől, akik Lamennais iskolájából kerültek ki. Saint-Sulpice sohasem tartotta biztonságosnak, hogy ennyire megfeledkezzék a bevett szabályokról.

Tagadhatatlan, hogy része volt mindebben a tehetség iránti ellenszenvnek, valamint a szkolasztikus megszokásnak is, mely régi argumentumait féltette az alkalmatlan újítóktól. Viszont azonban ez óvatos tanítók eljárása biztos gyakorlati érzékre vallott. Belátták, minő veszedelem rejlik abban, ha valaki királypártibb a királynál és tudták, hogy egyik túlzásból könnyű az átmenet a másikba. Mások, náluknál kevésbé önzetlen emberek, bizonyára hangosan hirdették volna diadalukat azon a napon, amikor e csillogó paradoxonok mestere, Lamennais, aki őket csaknem eretnekséggel és a Szentszék iránti közönnyel vádolta, maga is eretnökké lett és a római egyházat lelkek sírjának, tévedések anyjának nevezte. Aki öreg, az maradjon meg öregnek; mint ilyen, tiszteletreméltó; nincs visszataszítóbb látvány, mint ha az aggastyán titkolja korát és a fiatalok divatját utánozza.

A dolgoknak ez az őszinte bevallása okozza, hogy Saint-Sulpice vallás tekintetében valami egészen becsületeset képvisel. Saint-Sulpice-ben az írás dogmáitól való legcsekélyebb eltérés sem volt megengedve; itt az egyházatyák, a zsinatok és a doktorok voltak a kereszténység forrása. Jézus Krisztus isteni mivoltát itt nem bizonyították Mohammeddel, vagy a marengói csatával. Ezek a teológiai ügyeskedések, melyek nagyképpen, ékes szóval előadva tetszést arattak a Notre-Dame-ban, nem számíthattak sikerre ezeknél a komoly keresztényeknél. Ők nem hitték, hogy a dogmának enyhítésre, álöltözetre van szüksége, hogy az ifjú Franciaország divatjával kell tartania. Kritikai érzékük cserbenhagyta őket, midőn azt képzelték, hogy a teológusok keresztény vallása Jézus és az apostolok vallása volt; de viszont nem találtak fel a világfiaik számára egy az ő gondolatkörükhöz alkalmazott, javított

vallást sem. Éppen ezért a kereszténység komoly tanulmányozása (hogy ne mondjam: reformja) inkább indulhat ki Saint-Sulpiceből, mint abból az irányból, amelyet Lacordaire, vagy Gratry, vagy éppen Dupanloup jelent, akinél minden enyhítve, hamisítva, letompítva jelentkezik, aki nem a tridenti és a vatikáni zsinatból eredő kereszténységet nyújtja, hanem egy csontrendszerétől, vázától, szóval lényegétől megfosztott kereszténységet. Az efajta prédikációk által előidézett megtéréseknek sem a vallás, sem az emberi szellem nem látja hasznát. Azt hiszik, hogy keresztényeket neveltek: holott csak tévútra került ész, félbemaradt politikus az eredmény. Jaj a bizonytalannak! Inkább a tévedést, mint ezt. Igen helyesen mondja Bacon: „A tévedésből talán kibújhat az igazság, de a zűrzavarból soha“.

Így tehát a nagyképű pátosz közepette, mely napjainkban előzőnlötte a keresztény apologétika berkeit, meg tudta őrizni különállását az alapos tudásnak egy iskolája, mely került a lármát és megvetette a külső sikert. Saint-Sulpice rendjének jellemző vonása volt mindenkor a szerénység. Ezért nem foglalkozik az irodalommal; ezért zárja ki falai közül: tudni sem akar róla. Saint-Sulpice-ben szabály az, hogy írni csak a névtelenség fátyla alatt szabad és akkor is a legszintelenebb, a leg-halkabb stílusban. Csodás tisztán látják a tehetség hiúságos voltát és árnyoldalait és ha akad közöttük, megtagadják. Ez a szó jellemzi őket legjobban: középszerűség; de ez a középszerűség szándékos és rendszer van benne. Szándékosan csinálják úgy, hogy középszerűek legyenek. „A halál és az üresség frigye“, így jellemezte Michelet a jezsuiták és Saint-Sulpice egyesülését. Igaz, igaz; csakhogy Michelet nem látta elég tisztán, hogy az ürességet itt önmagáért szeretik. És ebben az esetben megindítóvá

válik; kerülük a gondolkodást, mert hátha rosszul találnak gondolkodni. E jámbor tanítók szemében az irodalmi tévedés a legveszedelmesebb fajtája a tévedéseknek, éppen ezért értenek ők olyan kitűnően az írás igazi művészetéhez. Csak Saint-Sulpice-ben írnak úgy, mint Port-Royal-ban, azaz a formáknak azzal a tökéletes elhanyagolásával, mely az őszinteség bizonyítéka. Ezek a kiváló tanítók egy pillanatra sem gondoltak arra, hogy növendékeik között esetleg író vagy szónok is akadhat. Elvük, melyet a legnagyobb nyomatékkal prédikáltak, az volt, hogy ne beszéljünk magunkról és ha valami mondanivalónk van, azt mondjuk el egyszerűen, mintegy eltitkolva magunkat.

Kedves, jó mesterek, ti könnyen beszélhettek így, hiszen mitsem tudatok a világról, amely tudatlanságotok egyébként igazán becsületetekre válik. De ha tudnátok, hogy a világ mennyire nem kedvez a szerénységnek, akkor belátnátok, hogy az irodalom csak igen nagy bajjal tudna hozzátörődni a ti elveitekhez. Mi történt volna, ha Chateaubriand szerénynek születik? Igazatok volt, ha szigorúan ítéletek meg egy folyton résen álló teológia sarlatán fogásait, mely világi eszközökkel igyekezett tapasztalatokat aratni. De Istenem! vájjon ki beszél ma a ti teológiátokról? Ennek csak egy hibája van, az, hogy meghalt. Irodalmi elvetek Chrysipposz retorikájához hasonlít, melyről Cicero megmondotta, hogy azért kiváló, mert megtanulhatunk belőle hallgatni. Mihelyt beszélni, írni kezdünk, szükségképpen a sikert keressük. A fődolog, hogy ne hozzunk áldozatot a siker kedvéért és ez az, amire a ti komolyságotok, egyenességetek, becsületességetek tökéletesen megtanított.

Így lett Saint-Sulpice, ahol lenézük az irodalmat, kitűnő stílus iskolává; mert a stílus alapvető sza-

bálya, hogy kizárólag a megrögzítendő gondolatra kell irányítani figyelmünket, vagyis hogy az íráshoz gondolat kell. És ez bizony sokkal többet ért, mint Dupanloup retorikája, vagy a neo-katolikus iskola szóvirágai. Saint-Sulpice csak a dolgok lényegével törődik. Csak a teológia fontos és ha a tanulmányok irányításában erőtlennek mutatkozik, ez azért van, mert a katolicizmus egésze, különösen pedig a francia katolicizmus igen kevésbé törekszik a nagy munkákra. Mégis Saint-Sulpice-nek köszönhetjük a teológus Carrière-t, akinek hatalmas műve helyenkint jelentékeny elmélyülést mutat; a tudományban Gosselin-t és Faillon-t, e lelkiismeretes kutatókat; a filológiában Garnier-t és különösen Le Hir-t, akiken kívül a francia katolikus iskola nem is adott több kiváló mestert a szentírási kritika mezéjén.

De nem is ez a terület az, ahol ezek a jámbor nevelők dicséretet várnak. Saint-Sulpice mindenekelőtt az erény iskolája. Legfőképen az erény teszi Saint-Sulpice iskoláját archaikus valamivé, kétszázéves kövületté. Számos kijelentésem csodálkozásra készíti a külvilág embereit, mert ők nem látták, amit én. Én láttam Saint-Sulpice-ben — igaz, hogy szűk látókörrel társulva — a csodáit annak, amire a mi fajtánk jóság, szerénység, egyéni önmegtagadás tekintetében képes. Saint-Sulpice-ben annyi erény van egy halomban, hogy egy egész világot el lehetne vele kormányozni és ezért lettem olyan nagyigényű másokkal szemben. Csak egyetlen emberrel találkoztam, akit hozzájuk lehet hasonlítani: Damiron volt az. Akik ismerték Damiront, tudják, milyen a sulpiciánus. A többiek nem fogják megtudni soha, hogy a hallgatás, a komolyság, a tisztelet ez ősrégi iskolái mennyi kincset rejtegetnek az emberi jóság megtartására.

Ilyen volt az a ház, ahol életem döntő időszakának négy esztendejét töltöttem. Mintegy elememben voltam. Míg tanulótársaim nagyrésze, akiket elgyengített Dupanloup kissé ízetlen humanizmusa, sehogysem tudott beleharapni a szkolasztikába, addig én az első pillanatban kedvemet leltem e keserű kéregben; olyan szenvedéllyel rágódtam rajta, mint mókus a dión. Bretagnei régi tanítóimat láttam viszont e komoly, derék papokban, akiknek lelke tele volt meggyőződéssel és a jó gondolatával. Saint Nicolas du Chardonnet és felületes retorikája olybá tűnt fel, mint egy kétes értékű zárójel. Búcsút mondtam a szavaknak és a lényeghez tértem. Végre elértem azt, hogy alapjaiban tanulmányozhatom, legapróbb részleteire bonthatom azt a keresztény hitet, melyet soha nem tartottam mélyebb meggyőződéssel minden igazságok középpontjának, mint ebben az időben.

II.

Amint már említettem, a teológia bevezetéséül szolgáló kétéves filozófiai tanfolyamot nem Parisban, hanem az issy-i vidéki intézetben végzik. Ez az intézet a hasonló nevű faluban van, néhány kőhajításnyira Vaugirard utolsó házaitól. Az iskola épületei hatalmas park mélyén állnak és közöttük csak a íőépület mutatósabb, amely finom és előkelő stílusával lepi meg a hozzáértőt. Ez az épület Marguerite de Valois-nak, IV. Henrik első feleségének volt a nyári tartózkodási helye, 1606-tól, egészen a haláláig, 1615-ig. Ez az értelmes és könnyelmű hercegnő, akihez mi se legyünk szigorúbbak, mint az, aki legtöbb joggal lehetett volna, idevonta maga köré korának minden kiváló szellemét és Michel Bouteroue *Issy-i kis Olympos-a* eleven

képét adja ennek az udvarnak, melyből nem hiányzott sem a vidámság, sem a szellem.

Dicső munkát készítek itt,
 Midőn lefestem én a szép,
 Csodálatos vidéket itt,
 Az Issy-i Olymposét.
 Kihez beszél e pár sorom,
 — Nincs ily virág semerre sem —
 O, bár nagy hercegasszonyom
 Fogadná őket szívesen.

A régi költők sorba, mind
 Daphné babérligetjeit
 Dicsérik fennen, valamint
 Szép Cypris árnyas erdeit,
 És Tempé üdítő s vidor
 Fasorjait s a bokrokat,
 Kik megjelentenek, mikor
 Kiszáriták a lápokat.

Dicsérő szókat zengenek,
 Touraine-ben, hogy pompás a lég,
 Chenonceaux egy királynőnek
 Kéj-kertjeül szolgálta rég.
 Dicsérik drága Tivolit,
 Hol szél fuvalma s vízfolyás
 Akárkit is elandalít,
 Oly szép e dallam, oly csodás.

De túlhaladja mindezét
 Szépsége, bája Issy-nek,
 Betöltené Parnass helyét,
 Lakát Phébus nővéreinek.
 Forrása sok és bővizű,
 Talán száz helyről is fakad,
 Pázsítja földjét öntözi,
 Meg az örökzöld bokrokat.

Gyümölcsöskert bejáratán
 Halastó díszlik ott elül,
 S a jólismert ösvény után
 A tágas tóval egyesül.

A sok kis ér is épp olyan,
 Ha tó ölébe veszni mén,
 Miként a széles nagy folyam,
 Ha eltűnik tenger ölén.

Egy másik tó is int hívón,
 Ha eljutunk a domb fölé,
 Menjünk csak át a kis hídon,
 Pihenni árnyas rét ölén.
 Maradjunk ott, a szép helyen,
 Ahol gyönyör tanyáz csupán,
 Hol béke s enyhülés terem,
 S nyugság a fáradás után.

(Bársony Dezső fordítása.)

Margot királyné halála után eladták a kastélyt; több párisi család kezén ment keresztül, s ezek körülbelül 1655-ig laktak benne. A házat, melyet eleddig mi sem jelölt ki jámbor hivatására, Olier szentelte meg, aki benne töltötte élete utolsó éveit. Utódja, Bretonvilliers, Saint-Sulpice társaságának ajándékozta és így lett belőle a párisi iskola fiók-intézete. A királyné kis kastélyán mit sem változtattak; hosszú oldalszárnyakat építettek hozzá és kissé átfestették a képeket. A Vénuszokból Szüzek, az Ámorokból angyalok lettek; a spanyol jelmondatokkal tarkított allegorikus képek, melyek a többi falmezőt takarták, nem botránkoztattak meg senkit. Az egyik díszes terem profán falfestményeit mintegy ötven évvel ezelőtt mázolták be; valószínűleg egyszerű lemosás is elég volna, hogy minden előkerüljön. A Bouteroue által megénekelten parkon semmit sem változtattak; csupán áhítatra szánt néhány kis épülettel és szent szobrokkal egészítették ki. Egy föliratos, két mellszoborral díszített kis kunyhó volt az a hely, ahol Bossuet, Fénelon, Tronson és Noailles tartották hosszú megbeszéléseiket a quietizmusról és megállapodtak az ájtatos

élet harmincnégy pontjában, melyeket „Issy-i szakaszokénak neveztek. Távolabb hatalmas fasor mélyén, a rend kis temetője közelében látható a lorettó-i Santa-Casa utáinzata, melyet Saint-Sulpice kegyes papjai kedvenc helyükül választottak és a nekik kedves allegóriákkal ékesítettek. Mintha ma is látnám a misztikus rózsát, az elefáncsont tornyot, az aranykaput, melyek előtt hosszú délelőttöket töltöttem, félig ébren, félig álomban. *Hortus conclusus, fons signatus*, melyeket igen érthetően magyaráztak a miniatürszerű falfestmények, álmódásra készítették; szűz képzeletem azonban megmaradt a homályos áhítat édes hangulatában. Istenem! Issy szép, misztikus parkját alighanem elpusztította a háború és kommün. A tréguier-i székesegyház után ez volt gondolkozásunk második bölcsője.

Órákat töltöttem e varázsos fasorok alatt, kőpadon ülve, olvasásba merülve. Itt szerettem meg (talán reuma szerzése közben) Észak-Franciaország nedves őszi tájait. Ha később megszerettem Hermost és az Antilibanon aranyos lejtőit, ezt bizonyára az a polarizációhoz hasonló valami okozta, amely, mint a szerelem törvénye, a velünk ellentétesnek keresésére hajt bennünket. Első ideálom egy hideg, jansenista, XVII. századbeli fasor, októberben, hűvös levegőjével, hulló levelek átható illatával. Ha Seine-et-Oise, vagy Seine-et-Marne régi francia épületeit és nyesett fasorait látom, képzeletem rögtön látja az erényes könyveket is, melyeket valaha e fák alatt olvastak. Sajnálom azokat, akik nem érezték ezt a melankóliát és nem tudják, mennyi sok sóhajnak kellett megelőzni szívünk mai örömeit.

Saint-Sulpice tanárai és tanítványai között szabad és komoly jellegű viszony áll fenn. Bizonyos, hogy nincs a világon intézet, ahol a növendék nagyobb szabadságot élvezne. Saint-Sulpice-ben

akár három esztendőt is eltölthet a tanuló anélkül, hogy komolyabb érintkezése volna tanáraival. Feltételezik, hogy az intézet rendszere önmagától is megteszi hatását. A tanárok ugyanúgy élnek, mint a növendékek és alig foglalkoznak velük. Aki dolgozni akar, az jobb helyet keresve sem találhat. Akit nem csábít a munka, az hódolhat a semmittevésnek és az igazat megvallva, sokan élnek ezzel az engedelemmel. Kikérdezés, vizsga alig van; a versenyt nem ismerik és károsnak tartanak. Ha meggondoljuk, hogy a növendékek tizennyolc—huszonnégyéves fiúk, talán túlzottnak ítéljük ezt a tartózkodást. A tanuláshoz mindenesetre árt. De ha gondolkozunk rajta, úgy találjuk, hogy a szabadságnak ez a mindenek felett való tisztelete, fiatal embereknek, akiket már megszentelt a papi hivatásra való elszánás, felnőttekként való kezelése az egyetlen megfelelő megoldása annak a nehéz feladatnak, melyet a keresztény felfogás szerint legmagasabb rendű szolgálatra szánt ifjak nevelése jelent. Sőt azt hiszem, hogy nagyszerűen lehetne alkalmazni ezt a rendszert a közoktatás más területein is és hogy különösen a tanárképzőintézet vehetne példát némely tekintetben ettől a szellemtől.

Midőn Issybe kerültem, Gosselin volt az intézet vezetője. Finomabb modorú, kellemesebb embert sohasem láttam. Családja ahhoz a régi polgári osztályhoz tartozott, amely, ha nem is csatlakozik a jansenistákhoz, megtanulta tőlük a valláshoz való végtelen ragaszkodást. Anyját, aki még élt és akihez alighanem nagyon hasonlított, megható tisztelettel vette körül. Szívesen emlegette, hogyan kapta anyjától az első udvariassági leckét 1799 körül. Gyermekkorában megszokta a „polgártárs“ megszólítást, annál is inkább, mert olyan szokás volt ez akkoriban, amellyel nem igen lehetett dacolni

veszedelem nélkül. Mikor a forradalom után újra megkezdődött a katolikus istentisztelet, anyja templomba vitte. Kettőjükön és a papon kívül alig volt valaki a templomban. — Menj oda és ajánlkozz ministránsnak, — mondta Gosseliné. A gyermek az oltárhoz lépett és pirulva dadogta: — Kérem, polgártárs, engedje meg, hogy segédkezzem a misénél. — Csitt! — figyelmeztette anyja, — a papokat nem szabad polgártársnak szólítani. — Nem tudok elképzelni kedvesebb közvetlenséget, vonzóbb szelidséget. Csak éppen hogy lélekzett és mégis, hála a gondos vigyázatnak és józan életmódnak, magas kort ért. Sovány, finom, csinos arca, vékony teste, mely csaknem elveszett palástjának redői között, raffinait tisztaságszeretete, melyet még a gyermekkori nevelésből hozott magával, beesett halántéka, mely kellemesen rajzolódott ki a lobogó kis selyemsapka alatt, előkelő külsőt kölcsönzött neki.

Gosselin inkább tudós volt, mint teológus. Ortodoxiójának keretén belül, melynek jogosultságát komolyan sohasem vitatta, biztos ítélőképességgel rendelkezett; egykedvősége határtalan. *Fénelonról, mint íróról*, szóló műve igen értékes. *A pápai hatalom és a középkori uralkodók* című értekezése szorgalmas kutatás eredménye. Voigt és Hurter írásai ez időtájt mutatták meg a katolikus világnak, milyen nagy hatalom volt a XI. és XII. század római főpapjainak a kezében. Ez a hatalom éppen elég gondot okozott a gallikánoknak; mert, valljuk meg, VII. Gergely és III. Innocent nem igen alkalmazkodtak az 1682-iki határozatokhoz. Gosselin egy a középkorban elfogadott közjogi elv segítségével vélte megoldani mindama nehézségeket, melyeket e nagyszerű történelmi múlt okoz a mérsékelt teológusoknak. Carrière mosolygott kicsit ezen az önbizalmon és tudós rendtársának kísérletét az öreg-

asszony igyekezetéhez hasonlította, aki a tűt, melybe fonalat akar fűzni, a lámpa és pápaszeme között tartja mereven. A fonal olyan közel halad el a tű foka mellett, hogy már felkiált: — Megvan! — Sajnos, nem sikerült; csak éppen egy atomnyit hibázott; előlről kell kezdeni.

Érzésemre, valamint egy jámbor és tudós breton papnak, Quélen helynökének, Tresvaux abbénak tanácsára hallgatva, Gosselin-t választottam vezetőmnek. Emléke drága nekem még ma is. El sem lehet képzelni, mennyi jóindulat és szíves készség lakott benne, mennyire tiszteletben tartotta lelkiismeretem szabadságát. Tökéletes szabadságot élvezhettem vezetése alatt. Becsületes gondolkodásomat, tiszta erkölceimet, egyenességemet látva, nem is gondolt arra, hogy kételyeim támadhatnak olyan dolgok felől, amelyek tekintetében neki magának nem voltak kételyei. A sok fiatal pap, aki kezei közül kikerült, eltompította kissé ítélőképességét; általános kategóriák szerint járt el és rövidesen elmondom majd, hogy másvalaki, aki nem is volt vezetőm, mennyivel tisztábban olvasott a lelkemben, mint ő, vagy akár jómagam.

Volt az intézetben két tanár, akik tökéletes ellentétei voltak Gosselinnek: Gottofrey, aki a filozófiát és Pinault, aki a matematikát és a fizikát tanította. Gottofrey, a fiatal, talán huszonhat-huszonnyolc éves pap, ha jól tudom, csak félig volt francia származás. Arca elragadóan rózsás, mint egy angol misszé, szép nagy szeméből szomorú ártatlanság sugárzott. A misztikus ortodoxia öngyilkosának nálánál rendkívülibb példáját el sem lehet képzelni. Ha kedve lett volna hozzá, bizonyára tökéletes világfi válhatott volna belőle. Nem ismertem senkit, aki alkalmasabb lett volna arra, hogy boldoguljanak érte a nők. A szeretet mérhetetlen kincseit

hordozta magában. Maga is érezte, milyen felséges ajándékkal tüntette ki a sors; aztán, mintegy megdühödve, azt gondolta ki, hogy meg kell semmisítenie önmagát. Szinte úgy látszott, hogy a Sátán művének véli azokat az adományokat, melyekkel Isten olyan bőkezűen halmozta el. Szédület fogta el; dühre ingerelte a maga szépsége; gyöngyházszelence volt, melyben kis gonosz szellem lakik, aki egyre erőlködik, hogy összetördelje a belső gyöngyhéjját. A kereszténység hőskorában bizonyára a mártírhálált kereste volna. Mártíromság híjján olyan sikeresen udvarolt a halálnak, hogy ez a hideg mennyasszony, az ő egyetlen szerelmese, végül is elfogadta férjének. Kivándorolt Kanadába. 1847-ben, a Montrealban pusztító tífusz szép alkalmat kínált szomjának enyhítésére. Szinte őrjöngő buzgalommal ápolta a betegeket és meghalt.

Sohasem tudtam szabadulni attól a gondolattól, hogy Gottofrey életének volt egy titkos regénye, valami hősies szerelmi tévedés. Talán túlsókat várt tőle; és látván, hogy véges valami, összezúzta, mint egy pogány isten szobrát. Annyi bizonyos, hogy nem tartozott azok közé, „akik szeretni tudnak, de szerelemből meghalni nem“. Hol az égben képzelem, Correggio paradicsomának rózsástestű angyalseregében; hol meg a nőt látom, akit örült szerelemre tudott volna gerjeszteni, amint ostorozza őt az idők végéig. Az volt a nagy tévedése, hogy nyugtalan ferfitermeszetének zaklatásaiért az éssen állt bosszút, amely pedig ártatlan volt a dologban. Tertullianus szántszándékos képtelenségeinek hódolt és örömét lelte Szent Pál örületében. Filozófiát adott elő, de ennél keserűbb árulást nem követtek el a filozófián; minden szavából e tudomány megvetése érzett ki; előadása a gúnynak szüntelen sorozata, amelyben valósággal a tehetségig fejlesztette a

ridegséget. Gosselin, aki komolyan vette a szkolasztikát, csendben ellensúlyozni igyekezett az ő túlzásait. A fanatizmus néha nagyon éleslátóvá tesz. Gottofrey észrevett, érdeklődni kezdett irántam; és meglátta azt, amit Gosselin atyai optimizmusa nem vett észre. Ő gyújtott, villámcsapásként, világosságot lelkiismeretemben, amint ezt el fogom mondani és durva kézzel ő szaggatta le a kötelékeket, melyekkel magam elől is rejteni igyekeztem ekkor már gyökeréig beteg hitem sebeit.

Pinault nagyon hasonlított Littréhez, úgy céltudatos lelkesedésében, mint eredeti magatartásában. Ha Littré katolikus nevelésben részesül, exaltait misztikus vált volna belőle; ha Pinault nem a katolicizmusban nevelkedik, forradalmárrá, pozitivistává kellett volna fejlődnie. A megalkuvást nem ismerő jellemekben szükségszerűen megtalálható ez a kettéválás. Legelső sorban Pinault külseje döbentett meg bennünket. Köszvénytől agyongyötört testén együtt volt minden, ami csak embert élékteleníthet. Roppant csúfsága mellett vonásai sajátos erélyt árultak el; ő azonban nem részesült olyan nevelésben, mint Gosselin; a tisztaságot annyira elhanyagolta, hogy valósággal undort keltett. Az előadásokon viseltes kabátjával és palástja ujjával törölte a táblát, asztalt, szóval ezeket használta törülő helyett; vattás sapkája, mely öreg koponyájának beteg idegeit védte, olyan volt a fején, mint egy mocskos turbán. Emellett ékesszóló, szenvedélyes, különös, néha ironikus, szellemes, éles tudott lenni. Irodalmi készültséggel nem igen rendelkezett, de az előadása néha tele volt váratlan fordulatokkal. Minden szavából hatalmas egyéniség érzett, melyet legyűrt ugyan a hit, de az egyház szabályai nem tudták megfékezni. Szent volt, kicsit pap is, de sulpiciánus egy cseppet sem. Vétett a társaság

legelső szabálya ellen, amely azt kívánja, hogy lemondjon mindenről, amit tehetségnek, eredetiségnek neveznek és beletörje magát a közös középszer fegyelmébe.

Pinault eleinte egyetemi tanára volt a matematika tudományának. Hogyan egyeztette össze ezeket a tanulmányokat, melyek a mi felfogásunk szerint kizárják a természetfeletiben való hitet, a buzgó katolicizmussal? Valószínűleg ugyanúgy, mint ahogy Cauchy elsőrangú matematikus és vallásának engedelmes híve volt egyszerre; ugyanúgy, amint az Akadémia tagjai között mai napság is igen sok hívő találkozik. A kereszténység, mint egy természetfeletti tény, jelentkezik. Éppen a történettudományok segítségével lehet megállapítani (mégpedig szerintem egész határozottsággal), hogy ez a tény nem volt természetfeletti, sőt, hogy sohasem is voltak természetfeletti tények. Nem *a priori* okoskodások eredményeképpen tagadjuk a csodát; hanem kritikai és történelmi következtetés útján. Könnyűszerrel bebonyóljuk, hogy a XIX. században nem történnek csodák és hogy a csodás események, melyekről mint mai napság történelekről beszélnek, vagy csaláson, vagy hiszékenységen alapulnak. A XVIII., XVII., XVI. században történt állítólagos csodákról szóló bizonyítékok, vagy azok, amelyek középkori csodákat említenek, még sokkal gyengébbek és ugyanezt mondhatjuk a korábbi századokról; mert minél hosszabb idő választ el bennünket, annál nehezebb a bizonyítás. Hogy ezt jól megérthessük, járatosnak kell lennünk a szövegkritikában és a történelem módszereiben; már pedig a matematika nem tanít ilyesmire. Hányszor találkoztunk ma is kiváló matematikussal, aki olyan tévedésbe esik, melyet a legegyszerűbb történettudományi ismeretek segítségével könnyen kikerülhetett volna.

Pinault-t erős hite a papi pályára terelte. Teológiát nem igen tanult; csak éppen a minimumot kívánták tőle és azoknak a tudományoknak tanításával bízták meg, melyek az egyházi tanulmányok keretében szükséges részei a két évig tartó filozófiai tanfolyamnak. Teológiai tudatlanságával, lángoló misztikus képzeletével a párisi Saint Sulpiceben bizonyára furcsa helyzetben lett volna. Issyben azonban, a fiatalok között, akik még nem végeztek szövegtanulmányokat, igen hamar jelentékeny befolyásra tett szert. Ő lett a vezére a rajongó áhítatra hajlóknak, akiket elneveztünk „misztikusokénak. Ő volt vezetőjük mindenben; valósággal külön kis pártot alkottak, úgyszólván külön iskolát, melyből kizárták a profánokat és amely féltve őrizte a maga fenséges titkait. Hatalmas segítséget nyert ez a tábor az intézet világi kapusában, akit mindnyájan Hanique apónak szólítottunk. A realisták mindig bámulnak, ha elmondom nekik, hogy látnom adatott egy olyan embertípust, amilyennel ők, nem ismervén eléggé a világot, útjaikon sohasem találkoztak; ezt a nagyszerű portást értem, aki eljutott a transcendens gondolkodás legnagyobb magaslatára. Szerény portásfülkéjében Hanique csaknem olyan fontos személy volt, mint Pinault. A szent életre törekvők tanácsot kértek tőle, bámulták. Egyszerűségét szembeállították a tudósok rideg lelkületével; mint példára hivatkoztak rá annak bizonyosságául, hogy Isten nem kér cserébe semmit az ő adományaiért.

Ilyenformán az intézetben két határozottan elkülönített párt keletkezett. A misztikusok olyan rendkívüli lelki feszültségben éltek, hogy néhányan meghaltak közülük. Ez azonban csak fokozta a többiek rajongását. Gosselin sokkal tapintatosabb volt, semhogy zászlót bontson zászló ellen. Tagadni

azonban semmiképpen sem lehetett, hogy ennek az egyházi Saint-Cyr-nek ifjú hadserege két pártra oszlott: a misztikusokéra, akik Pinault tanár és Hanique portás lelki vezetése alatt állottak és a „szelíd fiúk“ pártjára (így neveztük el magunkat, elég tapintatos szerénységgel), akik Gosselin sima, egyszerű, egyenes, *csak* keresztény elveire hallgattak. A tanárokon alig látszott meg ez a szakadás. A bölcs Gosselin pedig, mint minden túlzásnak, minden külöködésnek és újításnak ellensége, homlokát ráncolta némely furcsaság láttára. A szünetek alatt jókedvű, profán eszmecsérét kezdett, mintegy szándékos ellentétképpen Pinault mindig fennszárnyaló elmefuttatásainak. Hanique apót bizony édeskevéssre becsülte és nem vette szívesen, ha jelenlétében bámulattal beszéltek róla. Lehet, hogy a hierarchikus tekintély szempontjából volt kifogása az ellen, hogy a portást nagy doktornak tegyék meg. Néhány könyvről, melyek kedvenc olvasmányai voltak a misztikusoknak, így például Marie d'Agreda művéről, nyíltan kimondta lesújtó véleményét és megtiltotta olvasásukat.

Pinault előadása a legfurcsább valami volt a világon. Nem csinált titkot abból, hogy lenézi a tudományokat, melyeket tanít, meg általában az emberi észet is. Néha csaknem elaludt előadás közben. Híveinek tökéletesen elvette a kedvét e tudományok tanulásától. És az a legkülönösebb, hogy a tudományos gondolkodásnak csíráit nem tudta kiirtani agyából. Időről időre meglepő felvillanásai voltak. Voltak előadásai a természettudományokról, amelyek alapjai egész filozófiai gondolkodásomnak. Igen sokat köszönhetek neki; de a lelkemben lévő tanulási ösztön, melynek hatása alatt remélhetően holtomig mindig tanulni fogok, nem engedte, hogy táborába szegődjem. Viszont,

ő szeretett, de nem igyekezett megnyerni hívének. Lángoló apostoli lelke nem tudott megbarátkozni békés modorommal, kutatásvágyammal. Egy ízben meglátott a parkban, ahol kőpadon ülve, emlékszem még, Clarke értekezését olvastam *Isten létéről*. Szokásom szerint, bő gallérba burkolózva ültem.

—Ó! a drága kincs, — mondta, odalépve hozzám;

—Istenem, milyen csinos így bebugyolálva. Ilyen lesz mindig . . . Tanulni fog, tanulni egyre; majd ha a szorongó lelkeket kell gyógyítania, akkor is tanulni fog. Jól beburkolózik a köpönyegébe és azt fogja mondani a hozzájövőknek: „Ó! hagyjatok, hagyjatok!” — Látta, hogy elevenemre tapintott. Zavarba hozott, de nem térített meg. Látva, hogy nem felelek, megszorította a kezemet. — Kis Gosselin lesz belőle, — mondta egy árnyalatnyi gúnnyal: aztán otthagytott, én pedig folytattam az olvasást.

Kétségtelen, hogy Pinault felülmúlta Gosselint energia és vakmerő elfogultság tekintetében. Igazi Diogenes módjára, üres konvenciónak ítelt sok mindent, amit kitűnő vezetőm hittételnek fogadott el. Engem azonban egy pillanatra sem tudott megingatni. Én mindig hittem az emberi észben. Gosselin pedig, aki bízott a szkolasztikában, bátorítólag ébresztgette racionalizmusomat. Egy másik tanár, Manier, aki szintén filozófiát adott elő, még inkább bátorított ezen az úton. Manier mintaképe volt a becsületnek, felfogása közel járt a modern egyetemi iskola felfogásához, amelyet a papság erősen kárhoztatott akkoriban. Különösen a skót filozófiát kedvelte és Thomas Reid munkáit adta a kezembe. Az ő befolyása csillapítóan hatott gondolkodásomra. Az ő és Gosselin tekintélye segített, hogy távol tudjam magamtól tartani Pinault túlzásait. Lelkiismeretem nyugodt volt; sőt végül hinni kezdtem, hogy a szkolasztikának és az észnek a miszti-

kusok által nyíltan vallott megvetése eretnekizű, még pedig éppen azé az eretnekségé, amely az ortodox sulpiciánusok szemében a legveszedelmesebb; a Lamennais-féle *fideizmus-ra*. gondolok.

így hát nyugodt lélekkel hódoltam tanulókedvemnek. A legteljesebb magányban éltem. Két év alatt egyetlenegyszer voltam Parisban, jóllehet, könnyen osztogatták a kimaradási engedélyt. A játékokban nem vettem részt; a pihenőórákat a kert padjain töltöttem, a hideg ellen háromszoros ruharetéggel védekeztem. Tanárain, akik okosabbak voltak, mint én, figyelmeztettek, hogy ez a mozdulatlanság az én koromban mennyire árt az egészségnek. Még szinte növésben voltam; a hátam meggörbült. De szenvedélyem volt az erősebb. Annál nyugodtabban bíztam rá magamat, mert helyesnek tartottam. Valóságos düh volt ez; dehát gondolhattam-e, hogy a gondolkodás heve, melynek dicséretét zengte Malebranche és sok-sok kiváló és szent férfiú, elítélendő és végül is olyan útra fog vezetni, amelytől feltétlenül visszariadtam volna, ha előre látom a végét.

A szemináriumbeli filozófiai oktatás tárgya a szkolasztika volt latin nyelven; ez azonban nem tévesztendő össze a XIII. század barbár, gyermekes szkolasztikájával, hanem Descartes-féle szkolasztikának nevezhetnék; ezt az enyhített cartesianismust fogadta el általában a XVIII. századbéli egyházi oktatás, tanításait pedig a *Lyon-i filozófiá-nak* nevezett három kötetes mű foglalta magában. A mű elnevezése onnan ered, hogy ez a három kötet része volt annak a kézikönyvsorozatnak, mely Montazet-nek, Lyon jansenista érsekének rendeletére készült vagy száz évvel ezelőtt és felölelte az egyházi tudományok egész anyagát. A mű teológiai része, mely tele van eretnekséggel, ma már a fele-

désé; a filozófiai rész azonban, igen tiszteletreméltó racionalizmusával, 1840 körül még alapjául szolgált a szemináriumi oktatásnak, nagy megbotránkozására a neo-katolikus iskolának, mely veszedelmesnek és ostobának tartotta ezt a könyvet. Meg kell adni, hogy elég helyesen világított rá a problémákra, szillogizmusokra alapított dialektikája pedig kitűnő szellemi gimnasztikát nyújtott. Világos gondolkodásomat, különösen pedig a felosztás művészetében való ügyességemet (igen fontos művészet, egyik főfeltétele az írásművészetnek) a szkolasztikai gyakorlatoknak, főképen a geometriának köszönhetem, mely kifejezetten a szillogisztikus módszer alkalmazásán alapszik. Manier ezeket az elavult tantételeket a skót iskola lélektani elemzéseivel frissítette fel. Thomas Reid szorgalmas tanulmányozása felkeltette idegenkedését a metafizika, feltétlen bizalmát a józan ész iránt. *Posuit in visceribus hominis sapientiam*, ez volt a kedvenc textusa; nem gondolta meg, hogy, ha az igazat és a jót a magunk szíve mélyén találhatjuk meg, akkor alapjaiban kell megdőlnie Olier katekizmusának. Ekkor kezdték megismerni a német filozófiát; amit meg tudtam érteni belőle, az sajátságos vonzóerővel hatott rám. Manier figyelmeztetett, hogy ez a filozófia igen gyorsan változik és hogyha ítéletet akarunk formálni róla, be kell várnunk, míg kifejlődik. „Skócia megbékít — mondta — és a kereszténységhez vezet“ és rámutatott a jó Thomas Reidre, aki filozófus volt, de emellett a szent Evangélium szolgálója is. Hosszú időn át Reid volt az eszményképem; vágyaim netovábbja az volt, hogy csendes, munkás, kötelességét teljesítő pap legyen belőlem, de mentsenek fel az isteni szolgálattal járó munka alól, hogy tudományos kutatásaimnak élhessek. Az így értelmezett filozófiai munka összeférhetlensége a

keresztény hittel ekkor még nem meredt elém azzal a világozással, amely csakhamar lehetetlenné tette számomra a habozást a kereszténység elhagyása és a legszégyenteljesebb következetlenség között.

A modern filozófia termékei, különösen Cousin és Jouffroy művei nem igen juthattak be a szemináriumba. Pedig alig is beszéltünk egyébről, éppen a heves polémiák következtében, melyeket ezek az írások a papság körében keltettek. Abban az esztendőben halt meg Jouffroy. A filozófia e kétségbeesett rajongójának gyönyörű sorai mámorba ejtettek bennünket; jómagam könyv nélkül tudtam őket. Szenvedélyes érdeklődéssel olvastuk a posthumus műveinek kiadása után megindult vitákat. Valójában csak úgy ismertük Cousint, Jouffroy-t, Pierre Leroux-t, mint Valentinust és Basilidest, azaz ellenfeleik írásaiból. A szkolasztika merev formalizmusa nem tűri, hogy valamely tétel bizonyítását befejezzük a *Solvuntur objecta* nélkül. Ebben becsületesen fel vannak sorolva a bebizonyítandó tételre vonatkozó ellenvetések; azután következik az ellenvetések cáfolata, még pedig igen gyakran csak olyan cáfolata, amely cseppet sem gyengíti az állítólag semmivé tett heterodox eszmék meggyőző erejét. Ilyenformán, az erőtlén cáfolat takarójában, megismerkedtünk a modern eszmék egész komplexumával. Emellett egymástól is igen sokat tanultunk. Egyikünk, aki az egyetemen hallgatta a filozófiát, Cousin-t szavalta; a másik, aki eléggé járatos volt a történelemben, Augustin Thierry-t idézte; a harmadik Montalembert és Lacordaire iskolájából került hozzánk. Élénk képzeletét nagyon szerettük; őt azonban zavarba hozta a *Lyoni filozófia*; sehogysem tudta megszokni a szkolasztika fekete kenyerét; elment.

Cousin elragadott bennünket; de nálánál is erősebben hatott ránk Pierre Leroux, meggyőző-

désének erejével és a nagy problémák mély átérzésével; tudásának hézagait, gondolkodásmódjának hibáit még nem láttuk. Ezek voltak mindennapi olvasmányaim: Pascal, Malebranche, Euler, Locke, Leibnitz, Descartes, Reid, Dugald Stewart. Mint áhítatos könyveket, főképen Bossuet beszédeit és az *Elmélkedések a misztériumokról* című művet olvastam. Jól ismertem salesi szent Ferencet is, kinek műveit, valamint Pierre Camus-nak róla írott bájos könyvét állandóan olvastuk a szemináriumban. Ami a raffináltabb miszticizmusú írásokat, Szent Teréz, Marie d'Agreda, Loyola Ignác, Olier műveit illeti, ezeket nem olvastam; amint már említettem, Gosselin beszélt le róla. A túlságos rajongással megírt szentek életét sem kedvelte. Fénelon volt a kedvence és a határjelzője. Ha valamelyik régi szentről tudta, hogy az nem törődött a tisztasággal, nem részesült jó nevelésben és híjjával volt a józan értelemnek, azzal szemben legyőzhetetlen elfogultságot mutatott.

A filozófiában szerzett nagy gyakorlatom nem tett vakká eredményeinek bizonyossága tekintetében. Hamarosan elvesztettem bizalmamat azzal a metafizikával szemben, amely a többi tudományon kívül álló tudománynak hirdeti magát és egymaga akarja megoldani az emberiség végső problémáit. A pozitív tudományt tartottam mindvégig az igazság egyetlen forrásának. Később szinte bosszantott, mennyire túlzásba viszik Auguste Comte dicséretét, akit elsőrangú nagysággá emelnek, mert rossz francia nyelven mondja el azt, amit kétszáz esztendő óta minden tudományosan gondolkodó agy éppen olyan tisztán lát, mint ő. A tudományos gondolkodás természetemmé vált. Pinault lett volna igazi mestere, ha nem ejti rabjául az az örület, hogy a legfurcsább félszegséggel rejtegetni, álarcba bujtatni

igyekezzék lángeszének legértékesebb vonásait. Mind hiába, én azért megértettem, talán jobban, mint szerette volna. Első tanítóimtól Bretagneban elég alapos matematikai képzést kaptam. A matematika és a fizikai indukció volt minden időben gondolkodásom alapeleme, épületemnek ama kövei, melyek sohasem változtatták helyüket és még ma is szolgálnak. Amit Pinault-tól a természettudományokból és az élettanból tanultam, abból megismertem az élet törvényeit. Láttam, milyen elégtelen valami az úgynevezett spiritualizmus. Descartes bizonyítékait a lélek és test külön létéről igen gyengének ítéltam kezdettől fogva. Ettől kezdve idealista lettem, nem pedig spiritualista abban az értelemben, melyet ennek a szónak tulajdonítanak. Az élet törvényét az örök *fieri-ben*, a végnélküli átalakulásban véltem megtalálni. A természetet nagy egységnek láttam, amelyben a külön teremtésnek semmi helye és amelyben ennek következtében minden átalakul.¹ Hogyan lehetséges, hogy ennek a pozitív filozófiának máris eléggé világos elgondolása nem űzte ki gondolkodásomból a szkolasztikát és a kereszténységet? Úgy, hogy fiatal voltam és következtelen, és hogy hiányzott belőlem a kritika. Visszatartott a nagy szellemek példája, akik olyan mélyen beleláttak a természetbe és mégis megmaradtak kereszténynek. Különösen Malebranche-ra gondoltam, aki egész életében szorgalmasan látogatta a misét és közben a mindenség általános előrelátásáról olyan eszméket vallott, amelyek alig különböztek az én

¹ Tanulmányom, amely e korbéli filozófiai eszméimet tartalmazza, *A beszéd keletkezéséről* szóló értekezés (megjelent első ízben a *Szabadgondolat* 1848 szeptemberi és decemberi számában) világosan megjelöli, milyennek képzeltem az élő természet mostani képét, mint nagyon régi történeti fejlődés eredményét és tanúságát.

gondolkodásom eredményeitől. A *Metafizikai értekezések* és a *Keresztény elmélkedések* szüntelenül foglalkoztatták gondolataimat.

A tudás öröme velem született. Gosselin sokat tett kifejlesztése érdekében. Engem választott felolvasójának. Minden reggel hét órakor bementem a szobájába és felolvastam neki, mialatt ő fel és alá járt, mindig élénken, mindig érdeklődve, hol megállva, hol meg meggyorsítva lépteit, találó vagy érdekes megjegyzésekkel szakítva félbe az olvasást. Felolvastam neki Maimbourg atya hosszú történeteit, akit ma már nem ismernek, de Voltaire még nagyra becsülte; Benjamin Guérard több művét, melyeknek tudományossága erősen hatott rája; de Maistre néhány könyvét, különösen a *Levél a spanyol inkvizícióról* címűt. Ez az utolsó kis könyv nem igen tetszett neki és kezét dörzsölve mondta: — Látja, kedves fiam, meglátszik, hogy de Maistre nem volt teológus. — Csak a teológiát becsülte, az irodalmat mélységesen megvetette. Nem mulasztott el egy alkalmat sem, hogy üres hiábavalóságnak ne bélyegezze Saint-Nicolas dicsérve emlegetett tanítási rendszerét. Nem tudott megbárátkozni Dupanloupval, akinek az volt a főelve, hogy kellő irodalmi nevelés nélkül senki sem üdvözül. Általában lehetőleg került nevének említését.

Ami engem illet — aki tehetséges ifjak nevelésére azt tartom a leghelyesebbnek, ha nem beszélünk nekik tehetségről, stílusról, hanem, ha oktatjuk őket és gondolkozásukat filozófiai, vallási, politikai, társadalmi, tudományos, történelmi kérdésekkel foglalkoztatjuk, szóval a dolgok alapjaira, nem pedig kongó retorikára tanítjuk őket — engem tökéletesen kielégített ez az új irány. Elfelejtettem, hogy modern irodalom is van a világon. Hallottuk néha, hogy mai írók is vannak; de annyira

megszoktuk már a hitet, hogy jó nem akadhat közöttük, hogy *a priori* lebecsültünk minden újabb irodalmi terméket. A *Télémaque* volt az egyetlen könnyű olvasmány, mely a kezünkbe került és ráadásul ez is olyan kiadásban, amelyből hiányzott Eucharis epizódja, úgyhogy csak jóval később ismerkedtem meg a könyvnek e csodaszép lapjaival. Az ó-kort csak *Télémaque-on* és *Aristonous-on* keresztül láttam. De élveztem így is. Itt tanultam meg a természetnek erkölcsi vonásokkal való festését. Egészen 1865-ig Chios szigetét Fénelon-nak ez a három szava jelentette számomra: „Chios szigete, Homeros boldog hazája“. Ezt a három harmonikus, ritmusos szót tökéletes festménynek éreztem és jöllehet Homeros nem született Chiosban, talán nem született sehol, ez a három szó jobban élém állította a szép (és mostanában olyan szerencsétlen) görög szigetet, mint a külső vonásoknak bármiféle halmozása.

Csaknem megfeledkeztem egy másik könyvről, amely a *Télémaque*-kal együtt az irodalmat képviselte számomra. Gosselin félrehívott egy szép napon és hosszú bevezetés után közölte, hogy olyan könyvet akar olvasásra a kezembe adni, amelyet sokan veszedelmesnek tartanak és amely egyesekre nézve talán csakugyan veszedelmes is, mert nagyon elevenen festi a szenvedélyt; engem azonban képesnek ítél arra, hogy veszély nélkül elolvassam. *Valmont gróf-ról* volt szó. Bizonyára sokan kérdik, miféle mű ez, melynek elolvasásához tiszteletreméltó mesterem felfogása szerint külön előkészületre és érettségre van szükség. *Valmont gróf vagy Az ész tévedései*, Gérard abbé regénye, melyben a lehető legártatlanabb mese keretében a szerző cáfolja a XVIII. század tanait és a felvilágosult vallás elveit hirdeti. Sainte-Beuve, aki olvasta *Val-*

mont gróf-ot, amint hogy mindent elolvasott, nagyot kacagott, midőn elbeszéltem neki ezt a kis történetet. Nos, tehát igen! *Valmont gróf* elég veszedelmes könyv. A kereszténység, amelyet védelmébe vesz, nem egyéb, mint a deizmus; Télémaque vallása, az *in abstracto* jámborság kultusza, de nem egy külön vallás. Így tehát minden megerősített csalóka nyugalmamban. Azt hittem, hogy ha udvarias vagyok, mint Gosselin, és mérsékelt, mint Manier, ezzel már keresztény vagyok.

Hiszen nem is mondhatom, hogy keresztény hitem csökkent. Hitemet a történelmi kritika rombolta le, nem pedig a szkolasztika vagy a filozófia. A filozófia története és a lelkesen rágódó szkepszis inkább megtartott a kereszténységben, mint kiűzött belőle. Gyakran elmondtam magamban a jó öreg Brucker-ben olvasott eme verssorokat:

Discussi fateor, sectas attentius omnes,
Plurima quaesivi, per singula quaeque cucurri,
Nec quidquam inveni melius quam credere Christo.

Bizonyos szerénység tartott vissza. A keresztény dogmák, a Biblia igazságának alapvető kérdése nem vetődött fel előttem. Elfogadtam a ki nyilatkoztatást általános értelemben, mint Leibniz, mint Malebranche. Persze, az én *fieri*-filozófiám maga volt az eretnokség; de nem vontam le a következtetéseket. És, ami a fő, tanáraink meg voltak velem elégedve. Pinault nem igen háborgott. Fanatikusabb volt, mint amilyen misztikus, keveset törődött azokkal, akik nem az ő útján járnak. A tördőfést Gottofrey mérte rám, hogy milyen *merészen* és biztos kézzel, arra csak később eszméltem. Ez a valóban felsőbbrendű ember egy pillanat alatt letépte a fátyolt, melyet az óvatos

Gosselin és a becsületes Manier aggattak lelkiismeretem köré, hogy megnyugtassák, elaltassák.

Gottofrey ritkán állt szóba velem, de szemmel tartott és nagy érdeklődéssel figyelt meg. Határozott hangon és hangsúllyal előadott latin fejtegetéseim bámulatba ejtették, nyugtalanították. Egyszer nagyon is igazam volt; máskor meg kiérzett szavaimból, hogy gyengének tartom az elfogadott argumentumokat. Egy alkalommal, midőn ellenvetéseim a szokottnál erélyesebbek voltak és az ellenérvek gyengésege már itt-ott mosolyt keltett a gyülekezetben, hirtelen végét vetette a vitatkozásnak. Este félrehívott. Nagy ékesszólással hangoztatta, milyen keresztény-ellenes az észben való túlságos bizakodás, milyen ellensége a hitnek a racionalizmus. Szokatlan hévvel beszélt, szememre vetette tudnivágyásomat.

— Tudományos kutatás!... mire való ez? Ami lényeges, azt már mind megtalálták. Nem a tudás az, ami megmenti a lelkeket. — És egyre jobban felhevülve, szenvedéllyel jelentette ki végül: — Ön nem keresztény. — Soha sem éreztem olyan felindulást, mint e rezgő hangon ejtett szavak hallatára. Támolyogva léptem ki Gottofrey szobájából. Egész éjszaka mint a mennydörgés, visszhangzott fülemben ez a néhány szó: „Ön nem keresztény!“ Másnap közöltem aggodalmaimat Gosselin-nel. A derék férfiú megnyugtatót: ő nem vett észre semmit, nem akart észrevenni. Sőt félig meddig azt is értésemre adta, hogy meglepi és bántja ez a túlbuzgó beavatkozás egy lelkiismeretbe, amelyért ő a felelős elsősorban. Bizonyosan tudom, hogy Gottofrey látnoki cselekedetét meggondolatlanságnak tartotta, amely csak arra való, hogy megzavarjon egy szárnyait bontogató hivatást. Mint annyi sok gyóntató, Gosselin is úgy vélekedett, hogy a

hitben való kételkedés csak akkor veszedelmes a fiatalokra, ha beszélünk róla, és hogy eltűnik, mihelyt elköteleztük magunkat és életünk nyugvó ponthoz jutott. Meghagyta, hogy ne gondoljak többé arra, ami történt; sőt úgy vettem észre, hogy még több szeretetet mutatott, mint eddig. Egyáltalán nem értette meg gondolkodásomat, nem sejtette meg annak későbbi logikus kifejlését. Csak Gottofrey látott tisztán. Igaza volt, tökéletesen igaza; most már belátom. Csak az ő mártírra és aszkétára valló transcendens látónoki képessége tudta meglátni azt, ami olyan tökéletesen kikerülte mindazok figyelmét, akik egyébként annyira őszinte és jóságos irányítói voltak lelkiismeretemnek.

Manier-vel is beszélgettem, aki hévvel bízott, hogy keresztény hitemet ne tegyem függővé aprólékos ellenvetésektől. Az egyházi életpályáról mindig nagyon óvatosan beszélt. Nem mondott olyant, ami akár rábeszélésnek, akár lebeszélésnek látszhatott. Ez az ő szemében bizonyos tekintetben másodrendű kérdés volt. Szerinte csak az igazi filozófiától el nem különíthető, valódi keresztény gondolkodás volt fontos. Hogy lelkész-e valaki, vagy a skót filozófiát tanítja-e az egyetemen, az mindegy. Sokszor rámutatott arra, milyen tiszteltreméltó ez az életpálya és nem egyszer említette meg előttem a tanárképző-intézetet. Erről a biztatásról nem szóltam Gosselin-nek; mert kétségtelen, hogy a szeminárium felcserélését a tanárképző-intézettel kárhozatos gondolatnak tartotta volna.

Elhatározott tehát, hogy a kétesztendő filozófiai tanfolyam után a Saint-Sulpice szemináriumban tanulom majd a teológiát. A felvilágosító fénynek, mely egy pillanatra átcikkázott Gottofrey agyán, nem lett következménye. Azon-

ban ma, harmincnyolc év távlatából belátom, milyen mély emberismeretről tett tanúságot. Csak ő látott tisztán, mert valóságos szent volt. Bizony, ma már sajnálom, hogy nem követtem az irányt, melyet mutatott. Ott hagytam volna a szemináriumot és nem tanultam volna sem hébert, sem teológiát.

Az élettan és a természettudományi tanulmányok hódítottak volna meg; és azt hiszem, elmondhatom, hogy az a határtalan lelkesedés, melyet ezek az eleven tudományok ébresztettek bennem, valószínűvé teszi előttem, hogy ha folytonosan velük foglalkoztam volna, eljutottam volna Darwin jó néhány eredményéhez, melyeket megsejtettem. De Saint-Sulpice-be kerültem, németet és hébert tanultam; ez megváltoztatott mindent. A történettudományokra adtam magamat, vagyis a feltevések kicsike tudományszakaira, amelyek, alig hogy összeraktuk őket, mindjárt széthullanak s amelyeket száz év múlva teljesen mellőzni fognak. Valóban látszik már annak a korszaknak hajnalhasadása, melyben az embert nem igen fogja érdekelni a múlt. Félek, hogy a feliratok és széptudományok akadémiájában közölt hajszálpontos megállapításaink, melyeknek célja a történelem megbízható felderítése, elkorhadnak, mielőtt valaki is elolvasta volna őket. Egyik oldalról a vegytan, másik oldalról a csillagászat, általában pedig az élettan segítségével juthatunk közel annak a titkához, amit létnak, világnak, Istennek, vagy bármi másnak nevezünk. Életem nagy megbánása, hogy tanulmányaim céljául olyan természetű kutatást választottam amelynek nincs kényszerítő ereje és soha sem lesz egyéb, mint érdekes elmefuttatás egy mindörökre eltűnt valóságról. Ami azonban elmém foglalkoztatását és gyönyörűségét illeti, kétségtelenül a legjobb részt választottam.

Saint-Sulpice-ben valóban szembekerültem a bibliával és a kereszténység forrásaival; a következőkben elbeszélem, milyen hévvel fogtam e tanulmányokhoz és miként esett, hogy önként kínálkozó kritikai következtetések során teljesen felborultak azok az oszlopok, amelyekre életemet eddig építettem.

I.

Az Olier által 1645-ben alapított intézetnek nem az a nagy négyszögű, kaszárnyaszerű épület volt az otthona, amely ma a Saint-Sulpice-tér egyik oldalát foglalja el. A XVII. és XVIII. századbeli régi szeminárium elfoglalta a mai egész teret és teljesen eltakarta a templomnak Servandoni által épített homlokzatát. A mai szeminárium helyén kert volt és a robertinusoknak nevezett ösztöndíjas növendékek kollégiuma. Az eredeti épület a forradalom alatt tűnt el. Lerombolták a kápolnát, melynek mennyezetét Lebrun remekműve díszítette, és a régi házból nem maradt egyéb, mint Lebrun festménye, mely a püünkösödöt ábrázolja, még pedig oly módon, hogy bámulatba ejtené az *Apostolok cselekedetei*-nek szerzőjét. Középen van a szűz, reá-hullik a Szent Lélek egész sugárözöne és róla terjed szét az apostolokon. Ezt a képet kimentették a forradalomból, aztán Fesch bíbornok képtárába került, ahonnan visszavásárolta Saint-Sulpice rendje; ma a szeminárium kápolnáját díszíti.

A falakon és bútorokon kívül minden régi Saint-Sulpice-ben; egészen a XVII. században képzelhetjük magunkat. Az idő és a közös bajok eltüntettek sok-sok különbséget. Saint-Sulpice ma gyűjtőhelye az egykor legkülönfélébb dolgoknak; aki látni akar valamit, ami mainapság leginkább emlékeztet Port-Royálra, az egykori Sorbonne-ra, és általában

a régi francia egyház intézményeire, annak oda kell mennie. Midőn én 1843-ban a szemináriumba léptem, még volt ott néhány tanár, aki ismerte Emery-t; ha jól tudom, csak ketten voltak, akiknek a forradalom előtti időkből voltak emlékei. Hugón tanár úr segédkezett 1788-ban Talleyrand avatásánál, az issy-i kápolnában. Úgy látszik, hogy a szertartás alatt Périgord abbé magatartása igen megbotrántoztató lehetett, mert Hugón elbeszélte, hogy a legközelebbi szombati gyónása alkalmával azzal vádolta önmagát, hogy „ítélni merészkedett egy szent püspök jámborsága felett.“ A rend generálisa, Gamier, túl járt már a nyolcvanadik évén. Ez minden tekintetben a régi iskolába illő egyházi férfiú volt. Tanulmányait előbb a robertinusoknál, azután a Sorbonne-on végezte. Olyan volt, mintha csak most került volna ki onnan, és ha Bossuet-t vagy Fénelon-t emlegette, szinte azt hihette az ember, hogy e nagy férfiak közvetlen tanítványával beszél. Napjaink és az ancien-régime papjai között nincs más hasonlatosság, mint a cím és az öltözet, Issy rajongó pietistái mellett Garnier csaknem világinak látszott. A külső hivalkodás teljes hiánya, józan és teljesen meggondolt vallásosság jellemezte. Esténként a fiatalok közül néhányan bementek az agg rendfőnök szobájába, hogy egy óra hosszat beszélgessenek vele. A társalgásnak soha sem volt misztikus jellege. Garnier beszélt az emlékeiről, beszélt Emery-ről, szomorúan tekintett közeli halála elébe. Csodálkoztunk, és csodálkozásunkat különösen az ellentét okozta, midőn összehasonlítottuk az ő lelki-világát Pinault, vagy Gottofrey forró buzgalmával. Ezek az öreg papok becsületesekek, megfontoltak voltak tetőtől talpig, minden szavukból, minden tettük-ből a hivatásos egyeneslelkűség érzett. Szabályaikat megtartották, dogmaikat megvédték, mint ahogy a

jó katona védi a rábízott területet. A magasabb rendű kérdésekről nem vettek tudomást. Rendszeretet és kötelességtudás volt egész életük fő elve. Garnier kiváló orientalista volt és egész Franciaország legjáratosabb tudósa a bibliai szövegmagyarázatban, úgy, amint ezt a katolikusoknál száz esztendővel ezelőtt tanították. A sulpiciánus szerénység nem engedte, hogy bármit is megjelentessen. Tanulmányainak eredményét egy hatalmas kézirat mű foglalta magában, a szentírás tudomány teljes kézikönyve, amaz aránylag mérsékelt felfogás szerint, amely a XIV. század végén katolikusok és protestánsok körében uralkodott. Körülbelül olyan szellemben volt írva, mint Rosenmüller, Hug, vagy Jahn munkája. Midőn én Saint-Sulpice-be kerültem, Garnier már nagyon öreg ember volt arra, hogy taníthasson; csak a jegyzeteit olvasta fel nekünk. Rengeteg tudás, igen alapos nyelvismeret látszott meg rajtuk. Néha egy-egy naivsága mosolyt keltett; például az a magyarázat, amellyel a derék rendfőnök Sára egyiptomi kalandjával összefüggő nehézségen tette túl magát. Tudjuk, hogy abban az időben, midőn a fáraó Sára iránt szerelemre gerjedt, amivel kellemtelen helyzetbe hozta Ábrahámot, Sára a szöveg szerint már a hetvenedik éve felé járt. Hogy ezt a nehézséget elhárítsa, Garnier egyszerűen megjegyezte, hogy „Lenclos kisasszony“ szerelmet ébresztett, párbajokat okozott hetven éves korában. Garnier nem vett tudomást a modern német iskola eredményeiről; cseppet sem zavarták meg boldog nyugalmát azok a sebek, melyeket a XIX. század kritikája ejtett a régi módszeren. Az ő dicsősége az, hogy olyan tanítványt nevelt, mint Le Hir, aki örökölte az ő rengeteg tudását, de ezt kiegészítette a modern kutatás megismerésével és mélységes hitét jellemző őszinteséggel cseppet sem igyekezett

takargatni a sebeket. Az éveknek súlya alatt és a rend generálisi teendőinek gondjával a vállán Garnier a párisi intézet vezetését egészen Carbon tanár úrra bízta. Carbon maga volt a megtestesült jóság, jó kedély, egyenesség. Nem volt teológus; nem is volt felsőbbrendű szellem; első látásra egyszerűnek, csaknem közönségesnek lehetett tartani; de aztán csodálkozva fedezték fel e látszólag szerény külső alatt a legkevesebbé közönséges tulajdonságokat, a tökéletes szívélyességet, az anyai jóindulatot, a bájos kedélyt. Sohasem láttam emberben ilyen mértékű önzetlenséget. Maga nevetett a legjobban félig szándékos elszólásain, a tréfás helyzeteken, melyekbe naívsága juttatta. Mint a többi tanár, ő is megtartotta a szentbeszédet, ha rákerült a sor. Még öt perccel előbb sem gondolkozott mondanivalóján; rögtönzéseibe oly komikus módon belezavarodott, hogy csaknem megfúltunk neveltünkben. Ő észrevette a dolgot és természetesnek találta. A szentírási órán ő olvasta fel Garnier kéziratát. Szándékosan csetlett-botlott, hogy mulattasson bennünket, midőn az elavult részletekre került a sor. És az volt a legkülönösebb, hogy nem igen volt misztikus. — Mit gondol, mi lehet Carbon életének mozgatója? — kérdeztem egy alkalommal egyik iskola-társamtól. — A legelvontabb kötelességérzés, — hangzott a felelet. Engem Carbon az első pillanattól fogva magához vett; felismerte, hogy jellememnek alapja a vidámság és önmegadó megnyugvás a sorsban. — Látom, hogy mi ketten jól megférünk majd egymással, mondta az ő páratlan mosolyával. — Csakugyan, Carbon egyike volt azoknak, akiket legjobban szerettem. Látva, hogy szorgalmas, lelkiismeretes tanuló vagyok, hamarosan kijelentette: — Gondoljon a mi rendünkre; abban van az ön helye. — Csaknem úgy bánt

velem, mint kartárssal. Határtalan bizalommal viseltetett irántam.

A többi tanár, aki mind a teológia egyik, vagy másik ágát tanította, kivétel nélkül folytatója volt egy tiszteletreméltó hagyománynak. A tanok tekintetében azonban nyitva állott már a rés. Az ultramontanizmus és az irracionális kedvelése behatolt a mérsékelt teológia fellelegvárába. A régi iskola delíriumában is józan tudott maradni; még a józan ész szabályait is ad abszurdum vitte. Az irracionálisát, a csodát csak annyiban fogadta el, amennyire a Szentírás és az Egyház tekintélye követelte. Az új iskolának tetszik ez és úgy látszott, mintha kedvét lelné az apologétika védelmi területének szűkítésében. Másrészt nem lehet tagadni, hogy az új iskola némely tekintetben nyíltabb, következetesebb és hogy különösen Németországgal való érintkezésének olyan érveket köszönhet, amelyekről sejtelve sem volt a régi *de Locis theologicis* értekezéseknek. Ezen a meglepetésektől és ha úgy tetszik, veszedelmektől hemzsegő úton Saint-Sulpice iskoláját csak egy ember képviselte; de ez az egy mindenestre a mai francia egyház legkiválóbb egyénisége volt; Le Hir-re gondolok. Amint látni fogjuk, alaposan ismertem. Hogy a következőket megérthessük, igen járatosnak kell lennünk az emberi ész, de kiváltképen a hit dolgaiban.

Le Hir tudós volt és szent; és mindkét minőségében kiváló. E két nem nagyon összeférő egyéniség alig észrevehető összeütközéssel egyesült benne; mert a szent volt az erősebb, ennek a kezében volt a korlátlan uralom. A racionalizmusnak nem volt olyan ellenvetése, amellyel meg nem ismerkedett. Ő azonban nem tett neki semmiféle engedményt, mert az ortodoxia igazságában soha, egy pillanatra sem kételkedett. Inkább a diadalmaskodó akaratnak

ténye volt ez nála, mint elfogadott eredmény. Idegen volt számára a természetfilozófia és a tudományos gondolkodás, melynek első feltétele az, hogy semmit se higyjünk előre és hogy elvessük azt, ami nem következik be; és ő megmaradt ebben az egyensúlyban, amelyben a nálánál gyengébb meggyőződés felborult volna. A természetfeletti nem keltett benne lelki idegenkedést. Mérlege pontos volt; de egyik serpenyőjét egy végtelen súly, a megingathatatlan hit nyomta. Bármit vetettek is a másikba, az mindig könnyűnek látszott; a világ minden ellenvetése sem zavarhatta ki egyensúlyából.

Le Hir különösen a bibliai szövegmagyarázatban való nagy jártasságának és a német teológia alapos ismeretének köszönhette fölényét. Amit ezeknek a magyarázataiban össze tudott egyeztetni a katolikus ortodoxiával, azt magáévá tette. Kritika tekintetében lépten-nyomon összeütközésbe kellett botlania. A nyelvtanban ellenben könnyű volt a megegyezés. Ezen a területen Le Hir-nek nem akadt versenytársa. Alaposan ismerte Gesenius és Ewald elméletét és több pontjában tudós vitába szállott vele. Behatóan foglalkozott a föníciai feliratokkal és igen szellemes feltevést alkotott, amelyet megerősített a tudomány. Teológiai felfogását csaknem teljesen a német katolikus iskolától vette kölcsön, amely megelőzte ugyan a mi ósdi francia skolasztikánkat, de nem volt olyan észszerű. Le Hir sok tekintetben emlékeztet Doellingerre, úgy tudásban, mint összefoglaló nézetekben; de engedelmessége megmentette volna azoktól a veszedelmektől, amelyek a vatikáni zsinat következtében a legtöbb tudós egyházi férfiú hitét fenyegették.

Korán halt meg, 1868-ban, a zsinat előkészítő munkái közepette, melyekhez őt is meghívták. Min-

dig az volt a szándékom, hogy kartársaimnak a feliratok és széptudományok akadémiaáján javasoljam, hívják meg társaságunkba levelező tagnak. Kétségtelenül nagy szolgálatokat tett volna a sémita feliratok gyűjteményének bizottságában.

Rengeteg tudása biztos, határozott írói készséggel párosult. Ha módjában van, tudott volna nagyon szellemes lenni. Túlfeszített miszticizmusa Gottofrey-re emlékeztetett; de az ítélőképesség biztonsága tekintetében messze felülmúlta. Furcsa külsejű ember volt, a termete, mint egy gyermeké, látszólag satnya, homloka és szeme azonban hatalmas értelmet árult el. Alapjában véve csak az az egy képessége hiányzott, amelynek birtokában nem lehetett volna katolikus: a kritika. Rosszul mondom, gyakorlott kritikusa volt mindennek, ami nincs összefüggésben a hittel, a hit azonban a bizonyosságnak olyan határozott jellegével bírt az ő szemében, hogy ezt semmi sem volt képes ellensúlyozni. Vallásossága valóban olyan volt, mint a gyöngyház, melyről Salesi Szent Ferenc beszél, amely „a tenger mélyében él, anélkül, hogy egy csepp tengervíz is tapadna rá.“ A tévedésről alkotott felfogása egészen elméleti jellegű volt; vízhatlan fal gátolta a modern eszmék beszivárgását szívének szentek-szentélyébe, ahol a petróleumlámpa mellett örök lánggal égett az érzékeny és mindennek felett álló áhítat kicsiny lámpása. Minthogy az én értelmemben nem voltak ily vízálló rekeszek, az ellenkező elemek összeütközése, amelyből Le Hir lelkében mélységes belső megbékülés született, az enyémekben sajátságos robbanásoknak vált okozójává.

II.

Alapjában véve, a hézagok ellenére is Saint-Sulpice az én ottidőzésem idején, negyven évvel ezelőtt, tanulmányok tekintetében elég sokat nyújtott. Égő tudásvágyam táplálékot talált. Két ismeretlen világ állott előttem. A teológia, vagyis a keresztény dogma rendszeres összefoglalása és a biblia, mint e dogmának letéteményese és forrása. Belemerültem a munkába. Magányosságom még teljesebb volt, mint Issy-ben. Egy teremtett lelket sem ismertem Parisban. Két éven át nem fordultam meg más utcában, mint a rue Vaugirard-ban, amelyen végig hetenként egyszer Issy-be rándultunk. Végtelenül keveset beszéltem. Tanáraink az egész idő alatt rendkívül jók voltak hozzám. Szelídségemért, szorgalmamért, hallgatag szerénységemért szerettek és alighanem elmondták magukban, amit Carbon nekem is megmondott: „íme egy jövődöbeli derék kartárs“. 1844. március 29-én ezt írtam egyik bretagnei barátomnak, aki akkor Saint-Brieuc-ben járta a szemináriumot:

„Igen jól érzem itt magam. Az intézet tónusa kitünő, egyformán távol áll a parasztostól, a durva önzéstől és a tömjénezéstől. Alig ismerjük egymást, a szív nem igen melegszik fel; de a társalgás komoly és emelkedett, nem hétköznapi és nem pletykázó. A tanárok és a növendékek között szívélyes viszonyt hasztalan keresünk; ez a növény csak Bretagne-ban tenyészik; de a tanárok, hogy úgy mondjam, türelmesek és jók, ami kellemes és tökéletesen meg is felel annak az erkölcsi állapotnak, mely a kezük közé kerülő ifjakat jellemzi. Vezetés alig érezhető: minden megy a maga útján, vezetés nélkül is. A szabályok, a szokások, az intézet szelleme tesz mindent; az embereknek csak passzív szerep jut, csak azért vannak ott, hogy felügyeljenek. Olyan ez, mint egy kétszáz esztendő óta jól felhúzott gép; eljár magától is, a gépész pedig elég, ha felügyel, legfeljebb nagy ritkán fordít egy-egy csavaron, megolajozza a rugókat. Itt nem úgy van, mint Saint-Nicolas-

ban, ahol a gépet sohasem hagyták magára; ott állt mindig a gépész, ide ugrott, oda ugrott, belekapott a kerekbe, lihegve, sietve, mert nem jutott eszükbe, hogy az a leg-tökéletesebb gép, amely a legkevesebb munkát követeli a gépésztől. Az iskola legnagyobb előnye az, hogy nagyszerű alkalom kínálkozik benne a munkára, amely számomra nemcsak szükség, hanem belső kötelesség. Az erkölcsant kitűnően tanítják; a dogmatikát kevésbé, mert a tanár új ember, s ez a körülmény, tekintettel arra, hogy igen fontosak nekem a vallásról és az egyházzal szóló tanulmányok, igen kellemetlen volna rám nézve, ha a többi tanár nem nyújtana kárpótlást.“

Csakugyan egészen különös vonzóerőt gyakoroltak rám az egyházi tudományok. A szövegek jól elhelyezkedtek emlékezetemben: agyam körül-belül Abélard *Sic et Non*-jának állapotában lehetett. A teológia, mely teljes egészében a XIII. század alkotása, gótikus székesegyházhoz hasonlít: ennek nagysága, hatalmas ívei, nem nagy szilárdsága lelhető fel amabban is. Sem az egyházatyák, sem a középkor első felének keresztény írói nem gondoltak arra, hogy rendszeres összefoglalását adván a keresztény dogmáknak, feleslegessé tegyék a Biblia olvasását. Aquinói szent Tamás *Summá-ja*, a korábbi szkolasztika foglalata, olyan, mint egy hatalmas skatulyarendszer, amely, ha a katolicizmus örökkétartó, használható lesz századok multával is: a jövődöbéli zsinatok és pápák döntései számára szinte előre el van készítve benne a megfelelő hely. Az ilyen természetű rendszerezésben haladásról szó sem lehet. A XVI. században a tridenti zsinat határozatot hoz egész sereg addig vitatható kérdésben; de az anatómák mindegyikét kész rovat várta szent Tamás hatalmas rendszerében. Canus és Suarès átdolgozza a *Summá-t*, anélkül, hogy lényegesen bővíteni tudná. A XVII. és XVIII. században a Sorbonne szerkeszt az iskolák számára könnyebben kezelhető tankönyveket, amelyek több-

nyire csak átírásai, rövidítései a *Summá-nak*. Mindenütt ugyanaz a kiszakított, magyarázó részei mellől kiemelt szöveg, ugyanazok a diadalmas, de levegőben lebegő szillogizmusok, ugyanazok a történeti kritikai tévedések, melyek az évszám és a környezet összezavarásából származnak.

A teológia két részre oszlik, dogmatikára és erkölcsanra. A dogmatikai teológia — az isteni tekintély forrásairól szóló vitákat tartalmazó Prolegomenán kívül — tizenöt fejezetben tárgyalja a keresztény dogmák összességét. A fejtegetések alapja az *Igaz vallás-ról* szóló értekezés, mely bizonyítani igyekszik a keresztény vallás, illetve a kinyilatkoztatott Szentírás és az Egyház természetfeletti jellegét. Azután, minden dogmát bizonyít a Szentírás, a zsinatok, az egyházatyák, a teológusok. Nem szükség tagadni, hogy határozottan bevallott racionalizmus vonul végig mindegyiken. Ha aszkolasztika szent Tamás gyermeke, akkor Abelard unokája is. Ebben a rendszerben első helyen áll az ész, ez bizonyítja a kinyilatkoztatást, a Szentírás isteni eredetét, az Egyház tekintélyét. Ezután már szabad az út az összes következtetések számára. Mióta nincs jansenizmus, Saint-Sulpice csak egyszer lobbant haragra: mikor a rajongó Lamennais kijelentette, hogy nem az értelemé, hanem a hité az első szó. Hát akkor végső fokon ki bírálja meg a hit tételeit, ha nem az ész?

A morális teológia körülbelül tizenkét fejezetből áll és, a kinyilatkoztatással és az Egyház döntéseivel kiegészítve, a filozófiai erkölcsan, valamint a jog összességét tartalmazza Mindez együtt egy szilárdan összefüggő enciklopédiát alkot. Az épület kőkockáit vaskapcsok tartják össze; de az alap hihetetlenül gyenge. Az alap pedig nem egyéb, mint az *Igaz vallás-ról* szóló értekezés, mely rombadőléssel fe-

nyeleti az egész épületet. Mert nemcsak azt nem képes bebizonyítani, hogy a keresztény vallás inkább isteni és kinyilatkoztatott, mint a többi, hanem még azt sem, hogy a megfigyelés határain belül lévő valóság területén valaha is természetfeletti vagy csodás esemény történt. Littré könyörtelen kijelentése: „A legszorgosabb kutatás sem tudta megállapítani, hogy csoda történt ott, ahol ezt meg lehetett figyelni és megállapítani“, ez a kijelentés, mondom, olyan kötömb, amelyet nem lehet megmozdítani. Nem lehet bebizonyítani, hogy a múltban csoda történt és bizonyára jó soká várhatunk, míg majd olyan kétségbevonhatatlan körülmények között történik, melyek a jóhiszemű megfigyelőnek bizonyoságot nyújthatnak, hogy nem téved.

Ha az *Igaz vallás* alaptételét elfogadjuk, szűkre szorul a csatatér; de a harcnak azért koránt sincs vége. Most a protestánsokkal és az elszakadt szektákkal folyik a küzdelem, amelyek elfogadják ugyan a kinyilatkoztatott szöveget, de nem hajlandók felismerni benne a dogmákat, melyeket a katolicizmus a századok folyamán magáévá tett. Ezer és ezer tétel felett folyik a vita; mérlege számtalan vereséget kénytelen elkönyvelni. A katolikus egyház kénytelen arra az álláspontra helyezkedni, hogy a dogmák kezdettől fogva megvoltak úgy, amint ő tanítja azokat, hogy Jézus rendelte a gyónást, az utolsó kenetet, a házasságot; hogy ő már tanította azt, amit később a niceai és a tridenti zsinat határozott. Ez pedig teljességgel elfogadhatatlan. A keresztény dogma, mint minden egyéb, lassan, lépésről-lépésre alakult ki, valami belső vegetáció által. Midőn a teológia ennek ellenkezőjét állítja, az ellenvetések egész tömegét sorakoztatja maga ellen és abba a kényszerhelyzetbe jut, hogy visszatartsa minden kritikát. Aki meg akar erről

győződni, olvassa el bármelyik teológiában a szentségekről szóló fejezetet: látni fogja, milyen alaptalan, az apokrif Evangéliumokra, Marie d'Agredá-ra, Emmerich Katalinra valló feltevésekkel bizonyítják be, hogy a szentségeket Jézus rendelte el, életének egy bizonyos pillanatában. Ugyanilyen ellenvetéseket váltanak ki a szentségek tartalmáról és alakjáról szóló viták. Az a makacsság, mellyel mindenben a tartalmat és az alakot keresik, a XIII. századból származik, midőn az aristotelizmus bevonult a teológiába. Nos, aki nem volt hajlandó Aristoteles filozófiáját így utólagosan Jézus liturgikus alkotásaira alkalmazni, azt feltétlenül utólérte az Egyház rosszaló ítélete.

Ettől kezdve úgy a történelemben, mint a természetben, a folytonos átalakulás szemlélete lett filozófiám alaptétele. Kételyeim nem egy, hanem ezer és ezer okoskodás szülte. Az ortodoxia mindenre tud feleletet, a csatavesztést pedig nem ismeri be. Való igaz, hogy néha maga a kritika is kívánja, hogy a subtilis választ érvényesnek fogadjuk el. Az igaz néha valószínűtlen is lehet. Egy subtilis érv lehet igaz, esetleg kettő is. Három már nehezebben. Négy semmi esetre. De ha valamely tétel védelmére tíz, száz, ezer finom ellenvetést kell igaznak elfogadnunk, ez azt bizonyítja, hogy a tételben kell hibának lennie. A valószínűségszámítás alkalmazása ezekre a részletcsődökre döntő bizonyítékot szolgáltat az elfogulatlan elmének. Nos, Descartes tanított rá, hogy az igazság keresésének első feltétele az elfogulatlanság. Csakis a tökéletesen akromatikus szem képes meglátni az igazságot a dolgok filozófiai, politikai és erkölcsi rendjében.

III.

A teológiai harc különösen a kinyilatkoztatottnak mondott szövegek terén vette fel számomra a határozottság jellegét. A katolikus tanítás, amely biztosnak hitte magát, úgy ezen a téren, mint mindenütt teljes jóhiszeműséggel vette fel a küzdelmet. A harc legfontosabb fegyvere a héber nyelv, mert a két keresztény biblia egyikének a nyelve és mert az Új Testamentum szövegmagyarázata sem képzelhető el a héber nyelv ismerete nélkül.

A héber nyelv tanulása nem volt kötelező a szemináriumban és csak alig néhány növendék tanulta. 1843—44-ben Garnier a maga kis szobájában tartotta a legfelsőbb tanfolyamot és két-három hallgatónak magyarázta a nehéz szövegeket. Néhány év óta *Le Hir* adta elő a nyelvtant. Tüstént beiratkoztam hozzá. *Le Hir* szigorú filológiai módszerétől el voltam ragadtatva. Ő meg csupa figyelem volt hozzám; breton származású volt, mint én; jellemünk sok tekintetben hasonlított; néhány hét múlva majdnem csak egyetlen tanítványa voltam. Bámulatos volt a módszer, mellyel a héber nyelvtan részletezése közben összehasonlította azt a többi sémi nyelvvel. „Ilyennek képzeltem az igazi tudóst, — írtam a saint-brieuc-i szemináriumban tanuló barátomnak. — Ha Isten még tíz évig élteti, amiben sajnos, kételkednem kell, méltó versenytársa lesz a germán filológia óriásainak. Az ő előadása csodálatosan könnyűvé teszi a héber nyelv tanulását. Nem tudtam hova lenni a bámulattól, midőn magam előtt láttam ezt a végtelenül egyszerű, minden szerkezet, csaknem mondattan nélküli, csupán a tiszta eszmét kifejező, igazi gyermeki nyelvet.“

Ebben az időben igen nagy volt az alkalmazkodó képességem. Magamba szívtam mindent, amit

mesteremtől hallottam. Jól felszerelt könyvtárának könyvei rendelkezésemre állottak. Issy-i sétáinkon magával vitt a Solitude magaslataira és a szír nyelvre oktatott. Együtt magyaráztuk Gutbier szír nyelvű újtestamentumát. Le Hir jelölte ki életem irányát; filológusnak születtem és benne találtam rá arra a férfira, aki ezt a képességemet legjobban ki tudja fejleszteni. Mint tudós, mindent Le Hirnek köszönhetek. Sőt azt hiszem néha, hogy amit nem tőle tanultam, azt nem is tudtam jól soha. így például az arab nyelv nem volt nagyon erős oldala és ezért én sem vittem többre az arab nyelvben a közepesnél.

Egy tanárain jóindulatának köszönhető körülmény még jobban megerősített filológus hivatásomban és — kiváló mestereim tudtán kívül — feltárt előttem egy ajtót, amelyet magam nem mertem kinyitni. 1844-ben Garnier-t annyira előfogta a magas korral járó gyengeség, hogy abba kellett hagynia a héber nyelv felső fokon való tanítását. Le Hir lépett a helyébe és tudva, mennyire magamévá tettem módszerét, azt kívánta, hogy én tartsam a nyelvtani előadásokat. Ismert jóindulatával Carbon közölte velem mosolyogva a jó hírt és megemlítette, hogy a társaság háromszáz frankkal honorálja munkámat. Ezt az összeget óriásinak találtam; megmondtam Carbonnak, hogy nincs szükségem ekkora összegre és megköszöntem jóindulatát. Carbon azután rámerőltetett százötven frankot, amelyen könyveket vásárolhatok.

Ugyanakkor engedélyt kaptam arra is, hogy kétszer hetenkint eljárhassak a Collège de France-ra, Etienne Quatremère előadásaira. Quatremère nem igen készült az előadásokra; a bibliai szöveg-magyarázatban szándékosan távol tartotta magát a kor tudományos mozgalmaitól. Inkább Garnier-hez

hasonlított, mint Le Hir-hez. Jansenista volt körülbelül olyanformán, mint Silvestre de Sacy; osztotta Hug és Jahn fél-racionalizmusát; amennyire lehet, csökkenteni igyekezett a természetfeletti szerepét, különösen az olyan esetekben, melyeket „nehezen végrehajtható csodák“-nak nevezett, mint amilyen Józsva csodatétele, az elvet azonban, legalább is az Uj Testamentum csodáira nézve, fenntartotta. Ez a felületes megalkuvás sehogysem volt ínyemre. Le Hir sokkal közelebb járt az igazsághoz, midőn nem igyekezett enyhíteni az elbeszélte eseményen, hanem, akárcsak Ewald, magát az elbeszélést tanulmányozta nagy figyelemmel. Quatremère mint összehasonlító nyelvész sem mérkőzhetett Le Hir-rel; de mint orientalista, rengeteg tudással rendelkezett. Megnyílt hát előttem a tudományos világ; láttam, hogy ami látszólag csak a papokat érdekelheti, érdekelni tudja a világiakat is. Ekkor több ízben támadt az a gondolatom, hogy egyszer majd én is tartok előadásokat ebben a nyelvészeti előadásoknak szánt kis teremben, ahova, jó adag kitartás segítségével, valóban sikerült bejutnom.

A kényszer, melynek hatása alatt velem egykorú tanuló társak tanítása céljából tisztázni, rendezni kellett eszméimet, eldöntötte pályaválasztásomat. Megállapítottam előadásaim keretét; és amit azóta a filológia terén cselekedtem, mind e szerény előadásokból indult ki, melyekhez tanárain jóakaratából jutottam. Szövegtani és sémi filológiai ismereteim bővítése céljából meg kellett tanulnom németül. E tekintetben semmiféle előzetes tanulásra nem támaszkodhattam; Saint-Nicolas-ban kizárólag latinul és franciául tanultam. Nem panaszképen mondom. Irodalmilag csak két nyelvet tudjon az ember, a latint és az anyanyelvét; de értenie kell mindazokon a nyelveken, melyekre foglalkozásában vagy tanul-

mányaiban szüksége van. Derék elzászi iskolatársam, KI. . ., akinek nevét gyakran olvasom ama jó szolgálatokkal kapcsolatban, melyeket honfitársainak tesz Parisban, segített át az első nehézségeken. Az irodalom annyira mellékes volt számomra tanulásom tulajdonképeni célja mellett, hogy eleinte alig vettem figyelembe. De éreztem, hogy egészen új, a mi XVII. századunktól teljesen elűtő szellemmel állok szemben. Bámultam annál inkább, mert még nem láttam határait. A múlt század végén és a jelen század elején uralkodó német szellem meglepett; úgy éreztem, mintha templomba lépnék. Ez volt az, amit kerestem: az emelkedett vallásos szellem megbékülése a kritikai szellemmel. Néha sajnáltam, hogy nem vagyok protestáns, hogy filozófus és keresztény lehessek egyszerre. Aztán beláttam, hogy csak a katolikusok következetesek. Egyetlen tévedés is elég annak bizonyosságára, hogy az egyház nem csalhatatlan; egyetlen ingadozó részlet bebizonyíthatja, hogy a könyv nem kinyilatkoztatás eredménye. A szigorú ortodoxián kívül nem láttam mást, mint a francia XVIII. század gondolatszabadságát. Németnyelvi tanulmányaim által így a leg-hazugabb helyzetbe kerültem; mert egyrészt beláttam, hogy a szövegmagyarázat engedmények nélkül képtelenség; másrészt tisztában voltam azzal, hogy Saint-Sulpice tanárainak van igaza, ha nem tesznek engedményeket, mert egyetlen bevallott tévedés rombadöntheti a feltétlen igazság épületét és lesüllyeszti az emberi tekintély nivójára, ahol mindenki szabadon választhat, ízlése szerint.

Az isteni könyvben csakugyan minden igaz és minthogy két ellentmondás nem lehet igaz egyszerre, nem fordulhatnak elő benne ellentmondások. Nos, a biblia figyelmes tanulmányozása, ugyanakkor, amikor történelmi és esztétikai kincsek halmazát

tárta fel előttem, meggyőzött arról is, hogy ebben a könyvben éppen úgy előfordulnak ellentmondások, tudatlanságok, tévedések, mint minden ókori műben. Vannak benne mesék, legendák, emberi kéz munkájának kétségtelen nyomai. Nem lehet határozottan állítani, hogy Ezsajás második része valóban Ezsajás műve. Dániel könyve, mely az ortodox tudomány szerint a fogság idején keletkezett, Krisztus előtt 169-ben vagy 170-ben készült apokrif mű. Judith könyve történelmi lehetetlenség. Az öt könyvet Mózesnek tulajdonítani, tarthatatlan állítás; aki tagadni akarja a teremtés könyve egyes részeinek mitikus jellegét, az kénytelen valóságnak értelmezni például a földi paradicsomról, a tiltott gyümölcsről, Noé bárkájáról szóló elbeszéléseket. Már pedig nem lehet katolikus az, aki csak egyetlen pontban is eltér a hagyományos tételtől. Mivé lesz ez a Bossuet által annyira bámult csoda: „Cyrus nevét születése előtt kétszáz évvel említik?“ Mivé lesz az esztendő hetven hete, amely alapjául szolgál a *Világtörténet* időszámításának, ha Ezsajás könyvének az a része, melyben Cyrusról történik említés, éppen ennek a hódítónak korában íródott és ha pseudo-Dániel kortársa Antiochus Epiphanesnek?

Az ortodoxia hiszi, hogy a bibliai könyveket azok írták, akikről elnevezték őket. Az isteni sugallatról szóló legmérsékeltebb katolikus tanítás sem engedi meg, hogy tévedésnek, ellentmondásnak minősítsék a szent szöveg bármely, akár olyan része is, amelyben sem a hitről, sem az erkölcsről nem esik szó. Tegyük fel már most, hogy ezerszer száll vitába a kritika az ortodox apologétikával az úgynevezett szent szöveg részleteire vonatkozóan és az ezer eset között, véletlen egyezés folytán és a látszat ellenére, néhányszor az apologétikának van igaza: lehetetlen azonban, hogy mind az ezer

esetben az övé legyen az utolsó szó és ha csak egyetlenegyszer téved, akkor semmivé lett az isteni sugallat tana. A sugallat tanát, amely csodát feltételez, nem lehet fenntartani a modern józan ész megállapodott felfogásával szemben. A sugallat által keletkezett könyv csodatétel. Olyan körülmények között kellene keletkeznie, amilyenek közt könyv még sohasem született. „Miért nem ilyen szigorú Hérodotoszal, a homéroszi költeményekkel szemben?” — kérdezhetnék. Igen ám, csakhogy Hérodotoszról, Homéroszról nem állítják, hogy sugallat szüleményei.

Ami például az ellentmondásokat illeti, alig képzelhető teológiai elfogultságtól mentes ész, mely kénytelen ne volna elismerni, hogy kiegyenlíthetetlen eltérések vannak a három első és a negyedik evangélium között, valamint a három első evangéliumban is egymás között. A racionalistákra nézve ez a felfedezés nem jár különösebb következményekkel; de az ortodoxia, amely kénytelen bebizonyítani, hogy az ő könyvének mindig igaza van, végnélküli szubtilitásokba bonyolódik. Silvestre de Sacy különösen az Új-Testamentumnak a régiből vett idézeteivel foglalkozott. Ő, aki idézetek dolgában igen pontos szokott lenni, sehogy sem tudta őket igazolni és végül is kénytelen volt elfogadni azt az elvet, hogy mindkét Testamentum önmagában csalhatatlan, de az Új-Testamentum nem csalhatatlan ott, ahol a régít idézi. Csak aki egyáltalán nem járatos a vallás dolgaiban, az fog csodálkozni, hogy kiváló szellemek be tudták érni ezzel a kétségbeesett helyzettel. Mikor így hajótörést szenved a hit, melyet életünk középpontjává avattunk, a legképtelenebb mentési lehetőségekbe kapaszkodunk, semhogy mindenestől veszni engedjük mindazt, amit szerettünk.

A világiak, akik azt hiszik, hogy rokon- vagy ellenszenv vezet nézeteink megválogatásában, bizonyára csodálkoznak azon a gondolatmeneten, mely eltérített a keresztény hittől, amelyhez pedig a szívnek és az érdeknek annyi sok szála fűzött. Aki nem ismeri a tudományos gondolkodást, nem igen érti meg, hogy nézeteink rajtunk kívül, valami személytelen kristályosodás folyamán alakulnak ki, s e folyamatnak mi úgyszólván csak szemlélői vagyunk. Én is mentem arra, amerre a dolgok ereje sodort és ezzel úgy véltem, alkalmazkodom a XVII. század nagy filozófiai iskolájának szabályaihoz, különösen Malebranche tanításához, akinek alapvető elve az, hogy az eszmének csak szemlélői vagyunk, annak megteremtésében semmi részünk; úgyhogy az ember kötelessége csupán az, hogy egyéniségét levetkezve, szemlélje az igazságot és engedelmesen kövesse a meggyőző bizonyosság útmutatását. Ezek a kiváló gondolkodók nem tűztek maguk elé előre elgondolt eredményeket, hanem azt követelték, hogy az igazság keresésében ne vezessen bennünket semmiféle kívánság, előre megszabott irány, egyéni hajlam. Mi az, amit a XVII. század prédikátorai leginkább szemére vetnek a szabadgondolkodóknak? Hogy vágyukat követték, hogy azért jutottak a vallással ellentétes következtetésekre, mert már előre az volt a kívánságuk, hogy ilyen következtetésekre jussanak.

Ebben a súlyos küzdelemben, melyet eszem és hitem vívott, gondosan kerültem minden elvont filozófiai okoskodást. A fizika és a természettudományok módszere, melyet Issy-ben mint az igazság törvényét ismertem meg, okozta, hogy minden rendszerrel szemben bizalmatlan voltam. A Szent Háromságra, a megtestesülésre vonatkozó ellenvetések nem állítottak meg soha. Minthogy ezek

a dogmák a metafizika birodalmába tartoznak, nem kerülhettek összeütközésbe ellentétes felfogással. Ami az Egyház politikájában, szellemében, akár a múltban, akár a jelenben, kihívhatta a kritikát, egyáltalán nem érdekelt. Ha hinni tudtam volna, hogy a teológia és a biblia tiszta igazság, akkor a később a *Syllabus-ban* csoportosított elvek, melyek aztán több-kevesbbé törvényerőre emelkedtek, cseppet sem zavartak volna. Az én érveim mind filozófiai, kritikai természetűek voltak; metafizikai, politikai, erkölcsi természetű okfejtéssel egyáltalán nem foglalkoztam. Ezt a gondolkört nehezen megközelíthetőnek és erre-arra forgathatónak tartottam. Az a kérdés azonban, hogy van-e ellentmondás a három párhuzamos és a negyedik Evangélium között, egészen kézzelfogható. Ezeket az ellentmondásokat olyan feltétlen bizonyossággal látom, hogy életemet és ennél fogva örök üdvösségemet is habozás nélkül teszem fel értük. Ennek a kérdésnek a háttérében nincs semmi olyan, ami kétséssé teszi az erkölcsi és politikai állásfoglalást. Nem szeretem sem II. Fülöpöt, sem V. Piust, de ha nem volnának materiális okaim arra, hogy ne higgyek a katolicizmusban, II. Fülöp kegyetlenségei, V. Pius máglyái aligha homályosítanák el hitemet.

Igen kiváló szellemű emberektől ismételtén is hallottam, hogy nem szakadtam volna el a katolicizmustól, ha nem alkottam, vagy ha úgy tetszik, mestereimtől nem kaptam volna róla túlságosan kicsinyes fogalmat. Némelyek egy kicsit Saint-Sulpice-t teszik felelőssé hitetlenségemért, és egyrészt szemére vetik, hogy feltétlen bizalmamat keltették a szélső racionalizmust feltételező szkolasztikában; másrészt, hogy az ortodoxia *summá-jának* elfogadását, mint szükséges követelményt, állították

elém; úgyhogy túlságosan nagy falatokban adták a táplálékot, de ugyanakkor igen szűkre szabták a nyelőcsövet. Nem szolgáltak rá erre a szemrehányásra. Saint-Sulpice tanárai, amint a keresztény vallást elibénk tárták, a „hinni kell“ dolgában nyílt kártyával játszottak, becsületesek voltak. Nem ők voltak azok, akik a tarthatatlan tételek egész tömege után odatették az *Est de fide* megjelölést. A legcsúnyább szellemi becsstelenségek egyike a szavakkal való játék, amely úgy mutatja be a kereszténységet, hogy az semmiféle áldozatot nem kíván az észől, és ezzel magához édesget olyanokat, akik nem tudják, mire kötelezik el magukat. Ebben rejlik a magukat szabadelvűnek valló laikus katolikusok illúziója. Minthogy nem értenek a teológiához és a szövegmagyarázathoz, a kereszténységbe való belépést egyszerűen pártkérdésnek tekintik. Válogatnak a hitelvek között; ezt elfogadják, azt elvetik, és ugyancsak megharagusznak, ha értéksükre adják, hogy nem igaz katolikusok. Aki teológiát tanult, az nem képes többé az ilyen következetlenségre. Tudja, hogy mindennek alapja a Szentírás és az Egyház csalhatatlansága, tehát nem válogathat. Ha csak egy dogmához lesz hűtelen, ha az Egyháznak csak egyetlen tanítását utasítja vissza, ezzel megtagadta az Egyházat és a kinyilatkoztatást. Az isteni tekintélyre épített Egyházban, aki egy tételt tagad, az éppen olyan eretnek, mint aki az egészet tagadja. Ha csak egy követ szagatunk ki az épületből, rombadól az egész.

Az az érvelés sem segít, hogy az Egyház végül majd engedményeket tesz, amelyek feleslegessé teszik az olyan szakadást, mint az enyém, és akkor be fogom látni, hogy semmiségért fordítottam hátat Isten országának. Én azonban tudom, milyen engedményeket tehet az Egyház és mit

nem szabad kívánni tőle. A katolikus egyház sohasem fog engedni szkolasztikus és ortodox rendszeréből; ez annyi, mintha Chambord gróftól követelnék, adja fel legitimista elveit. Lesznek majd nézeteltérések, ezt elhiszem, de az igazi katolikus mindig azt fogja mondani, hajthatatlanul: „Haie kell mondanom valamiről, lemondok mindenről; mert a csalhatatlanság elvénél fogva hiszek mindenben, és a csalhatatlanság elvén egyetlen apró engedmény éppen akkora sebet üt, mint ezer nagy.“ A katolikus egyház pedig, ha elismerné, hogy Dániel könyve a Makkabeusok korából való apokrif mű, ezzel bevallaná, hogy tévedett; ha tévedett itt, tévedhetett másutt is; tehát vége az isteni sugallat elvének.

Cseppet sem sajnálom tehát, hogy vallási nevelésemben őszinte mesterekre akadtam, akik kendőzés nélkül elibém tárták, mit kell hinnie a jó katolikusnak. Az a katolicizmus, melyet én tanultam, nem az a laikusoknak való üres megalkuvás, amelyből mainapság annyi sok félreértés keletkezett. Az én katolicizmusom az írás, a zsinatok, a teológusok vallása. Ezt a katolicizmust szerettem, és tiszteletben tartom ma is; elfogadhatatlannak találtam, tehát elváltam tőle. Ez becsületes eljárás mindkét részről. De nem becsületes eljárás az, ha titokban tartják a szerződés pontjait és védelmükbe vesznek valamit, amit nem is ismernek. Hazugságra sohasem voltam kapható. Aki a hittel csal, az vét a hit ellen. Nem az én hibám, hogy mestereim logikára tanítottak és megalkuvást nem ismerő érvelésükkel élesre köszörülték elmémet. Komolyan vettem, amire tanítottak: szkolasztikát, szillogizmust, teológiát, hébert; jó tanítvány voltam; ki vethet rám követ érte?

IV.

Így mult el belső forrongásban ez a két esztendő, melyeket leginkább heves agyvelőgyulladás-hoz hasonlíthatok, melynek tartama alatt minden egyéb életműködésem szünetelt. Mint afféle újdonsült héber tudós, életemnek ezt a válságát *Naftalinak* neveztem el (Mózes I. könyve, XXX. 8.), és gyakran emlegettem magamban a héber mondást: *Naftulé elóhim niftalti*: „Nagy tusakodással tusa-kodtam.“ Belső érzelmeim nem változtak; de hitem hálója nap-nap után tovább feslett egy-egy szemmel. A rengeteg munka, melybe temetkeztem, nem engedte, hogy levonjam a következtetéseket; a hébernyelvi előadások erősen elfoglaltak; olyan voltam, mint akinek elakad a lélekezete. Vezetőm, akivel közöltem kételyeimet, ugyanúgy nyugtatott meg, mint Gosselin Issyben: — A hit kísértései! ne vessen rá ügyet; ne nézzen se jobbra, se balra, csak menjen egyenesen előre. — Elolvastatta velem salesi szent Ferenc levelét madame de Chantal-hoz: „Ezek a kísértések miben sem különböznek a lelki bajoktól. Tudja meg, hogy olyan megpróbáltatás ez, amelyet csak nagyon kevesen kerülhetnek el; legyen türelmes. Ne válaszoljon, ne is hallja, amit az ellenség mond. Hadd zajongjon az ajtaja előtt, még csak annyit se kérdezzen: Ki az oda-künn?“

A gyóntató csakugyan legtöbbször azt szokta tanácsolni annak, aki hitének ingadozásáról panasz-kodik, hogy ügyet se vessen rá. Ahelyett, hogy a fogadalom halasztását tanácsolná, inkább sürgeti annak letételét abban a hiszemben, hogy megszűnik ez a háborgás, mihelyt nem lehet már rajta segíteni, és hogy a papi teendők gondja elúzi később ezeket az elméleti ingadozásokat. E tekintetben,

meg kell vallanom, jámbor tanácsadóimat cserbenhagyta a bölcsesség Párisi lelki tanácsadóm, aki különben igen tisztalátású ember volt, sürgetett, hogy tegyem le a segédlelkészi fogadalmat, amely az első visszavonhatatlan papi fogadalom. A leghatározottabban nemet mondtam. A papnövendéki fogadalomnak eleget tettem. Ő maga figyelmeztetett, hogy az ezzel a fogadalommal járó kötelezettség bennefoglaltatik a zsoltár eme szavaiban: *Dominus pars haerédita Us meae et calicis mei. Tu es qui restitues haereditatem meam mihi.* Nos, szívre tett kézzel mondhatom, hogy ezt a fogadalmat sohasem szegtem meg. Sohasem törődtem egyébvel, mint az igazsággal, amelyért nem egy áldozatot hoztam. Életem útján mindvégig magasabb eszme vezérelt; úgyhogy az örökségért, melyet kölcsönös megegyezésünk értelmében Istentől kellett kapnom, lelkemre mondom, nem maradtam adós. Osztályrészemmel meg vagyok elégedve, és elmondhatom, a zsoltárt folytatva: *Portio cecidit mihi in praeclaris, etenim haereditas mea praeclara est mihi.*

A saint-brieuc-i szemináriumban tanuló barátom¹ hosszú tusakodás után letette a fogadalmat. Itt van előttem a levél, melyet ez alkalomból 1844. március 29-én intéztem hozzá, olyan pillanatban, midőn kételyeim még nem dúlták fel egészen nyugalمامat.

Nagy örömmel, de meglepetés nélkül vettem a hírt, hogy megtetted a döntő lépést. Az aggodalmak, melyek Téged bántottak, szükségképen jelentkeznek mindenkinél, aki komolyan fogja fel a keresztény papi hivatás jelentő-

¹ François Liart volt a neve. Végtelenül becsületes, egyenes jellemű ember volt. Tréguier-ben halt meg, 18*5. március végén. Halála után családjától visszakaptam hozzáírott leveleimet, melyek mind megvannak nálam.

ségét. Súlyos, de alapjában véve tiszteletreméltó és jótékony hatású próba ez, és én aligha tudnám becsülni azt, aki pappá lesz anélkül, hogy előbb átesett volna rajta . . . Elmondtam már neked, miként ingatta meg bennem egy tőlem független erő a hitet, mely eladdig életemnek, boldogságomnak alapja volt. O! barátom, kegyetlen kísértés ez, és nagyon meg tudnám szánni azt, akit elem vezetne a sors azzal, hogy ugyanezek a kétségek gyötrik. Milyen keveset próbált, aki nem ismeri e kínokat! Mert csak azt érezzük igazán, amit magunk is átéltünk, és ez a téma olyan kényes, hogy a hívő és a kételkedő sohasem érthetik meg egymást, bármily jóhiszeműek, bármily eszesek mindketten. Egyik nem érti a másiknak nyelvét, hacsak segítségükre nem siet az isteni irgalom, hogy tolmácsként szerepeljen kettejük között. Mennyire átéreztem, hogy erre a betegségre nincs emberi orvosság, és hogy csak Isten tudja enyhíteni. *Manu mitissima et suavissima pertractans vulnera mea*, mint szent Ágoston mondja, akinek szavaiból kiérzik, hogy maga is átesett rajta I . . . Néha felébred az *Angelus Satanae qui me colaphizet* Bizony barátom, ez a mi sorsunk. *Converte te supra, couverte te infra*, az ember, különösen a keresztény ember élete küzdelem, és végeredményükben ezek a viharok jótékonyabbak, mint a túlságos nyugalom, melyben esetleg elszenderülhetne . . . Alig tudok magamhoz térni, midőn elgondolom, hogy te kedves Liart, aki tanulóársam, gyermekkori barátom voltál, egy év múlva pap leszel. Ime, elérkeztünk a mindennapos számítás szerint életünk útjának feléhez, és a másik fele valószínűleg nem lesz a kellemesebbik. Ebből megtanulhatjuk, hogy nemlévőnek tekintsük a múltot, és hogy türelemmel viseljük el pár napos bajainkat, melyeken néhány esztendő múltán csak nevetni fogunk, az örökkévalóságban pedig rá sem gondolunk! Hiúságok hiúsága!

Egy év múlva a baj, melyet múltónak hittem, egész erővel tört ismét lelkemre. 1845. március 22-én levelet írtam barátomnak, melyet az már nem olvashatott. Haldokolt, midőn soraim eljutottak hozzá.

Legutóbbi beszélgetésünk óta helyzetem a szemináriumban nem igen változott. Rendszeresen hallgathatom Quatremère szír-nyelvi előadásait a Collège de France-ban, és hallgatom is igen nagy érdeklődéssel. Hasznukat látom több szempontból is: egyrészt, szép és hasznos ismeret-

reteket szerzek, másrészt elterelik figyelmemet egyebekről . . . Boldogságom teljes lehetne, ha a kétségbeejtő gondolatok, melyeket már megvallottam Neked, nem gyötörnék a lelkemet folytonosan és ijesztően növekvő erővel. Eltökéltem, hogy egyelőre nem teszem le a segédlelkészi fogadalmat. Ezen senki sem fog megütközni, mert koromnál fogva úgysis a rendesnél hosszabb ideig kellene várni a második fogadalmra. Különbözik pedig mit törődöm a mások véleményével! Meg kell szoknom, hogy szembenézek veled, ha fel akarok készülni minden áldozatra. Keserves pillanatokat élek; ez a Nagyhét különösen fájdalmas volt rám nézve; mert minden esemény, amely kiragad életem rendes menetéből, növeli aggodalmaimat. Vigasztalásul Jézusra gondolok, aki olyan szép, olyan tiszta, olyan ideális volt a szenvedésben, és akit szeretni fogok mindig.

Ha elfordulok tőle, ez is tetszeni fog neki; mert a lelkiismeretnek hozok veled áldozatot és csak az Isten tudja, milyen nehéz áldozatot!

Azt hiszem, ha más nem, te bizonyára meg fogod érteni. Ó! barátom, a sorsunkat nem választhatjuk tetszésünk szerint! Nézd a gyermeket, aki csak ösztönszerűen, utánzással cselekszik; és ebben az első gyermekkorban kényszerítik, hogy eljártassa életét; magasabb hatalom elvéphetetlen kötelékekkel hálózta körül; és ez a munka alattomban folyik tovább, és mielőtt még magára tudna eszmélni, elkötelezte magát, azt sem tudja, hogyan. Aztán felébred; cselekedni akar. Nem lehet ...; keze, karja bonyolult hálóba akadt; maga az Isten szorítja egyre szorosabbra ezt a hálót, és jön a közvélemény, fejére olvassa gyermekkori hajlamait, és kikacagja, ha el akarja dobni a játékszert, mely a kezdet éveiben szórakoztatta. O! és ha csak a közvéleményről volna szó! Csakhogy életének leggyengédebb szálai szintén beleszövődtek a köréje fonódó hálóba, és szívének felét is ki kell szaggatnia, ha szabadulni akar belőle. De sokszor kívántam, bárcsak vagy egészen szabadnak, vagy egészen szabadság nélkül születtem volna! Nem volna olyan sajnálni való az ember, ha úgy születne, mint a növény, odaszegezve végkép a földhöz, melytől a táplálékot kapja. Ezzel a kis darabka szabadságával az ellenálláshoz van, a cselekvéshez azonban nincs elég ereje . . . Istenem, Istenem, miért hagyta el engem? Hogyan egyeztethető össze mindez az atya uralmával? Titkokkal állunk itt szemben, barátom. Boldog, aki csak elméletben foglalkozik velük!

Nagyon jó barátomnak kell lenned, hogy mindezt elmondom neked. Ne beszélj róla senkinek. Anyámat kímélnem kell. Inkább meghalnék, semhogy neki egy pillanatnyi fájdalmat okozzak. Istenem, lesz-e elegendő erőm, hogy vele szemben a kötelesség szavára hallgassak? Légy jó hozzá; látogatásaidnak mindig nagyon örül. Ez a legnagyobb baráti szolgálat, amit nekem tehetsz.

V.

Így köszöntött rám 1845-ben a nagy vakáció, amelyet, mint az előbbieket is, Bretagne-ban töltöttem. Itt aztán volt időm bőven a töprengésre. Kételyeim porszemecskéi egybehalmozódtak és köztömb lett belőlük. Lelki vezetőm, aki a legjobb szándékkal adta téves tanácsait, nem volt melletttem. Nem vettem többé részt az egyházi szentségekben, jóllehet az imákat éppen úgy szerettem, mint azelőtt. A kereszténységet nagyobbban láttam, mint valaha; a természetfelettiekben való hitet azonban csak a szokás hatalma, az önmagammal kötött álmegegyezés tartotta fenn bennem. A logika befejezte munkáját: megkezdődött a becsület munkája. Körülbelül két hónapon keresztül protestáns voltam: nem tudtam egyszerre hátat fordítani a nagy vallási tradíciónak, melyben addig éltem; reformokról ábrándoztam, melyeknek segítségével a kereszténység filozófiája, leválasztván magáról a babona salakját, de megőrizve erkölcsi hatóerejét (ez volt az álmaim netovábbja), megmarad továbbra is az emberiség nagy iskolájának és vezetni fogja a jövő felé. Német olvasmányaim is táplálták ezt a gondolatot. Herdert ismertem legjobban a német írók közül. Nagyszerű meglátásai elragadtatásba ejtettek és sajnálkozva sóhajtottam: „Ó! miért nem gondolhatom el mindezt én is, mint Herder, és maradhatok meg lelkésznek, keresztény prédikátor-

nak?‘ Azonban a katolicizmusról alkotott határozott és tiszteletteljes fogalmammal sehogy sem tudtam összeegyeztetni egy olyan lelki állásfoglalást, mely lehetővé teszi, hogy megmaradjak katolikusnak és megtartsam nézeteimet is. Úgy voltam katolikus, mint ahogy katolikus a hallei vagy a tübingai egyetem valamelyik teológiai professzora. És egy titkos hang azt mondta: „Nem vagy katolikus; a papi köntösöd hazugság; vesd le“.

És mégis keresztény voltam; mert ez időből származó minden feljegyzésem világosan fejezi ki ugyanazt az érzést, amelyet később *Jézus életé-ben* akartam visszaadni, az evangéliumi ideálért és a kereszténység megalapítójának jelleméért való eleven rajongást. Gyökeret vert bennem az a gondolat, hogy az Egyházat elhagyva, hű maradhatok Jézushoz, és ha hittem volna a látomásokban, bizonyára megjelent volna előttem Jézus, hogy biztasson: „Hagyj el, hogy a tanítványom lehess“. Ez a gondolat támogatott, bátorított. Elmondhatom, hogy *Jézus élete* képzeletemben már akkor készen volt. Jézus kiemelkedő egyéniségében való hit, mely ennek a könyvnek lelke, adta az erőt a teológia ellen vívott küzdelmemben. Jézus valóban mesterem volt mindig. Midőn áldozatokat nem kímélve, követtem az igazságot, ezt azzal a meggyőződéssel tettem, hogy őt követem és az ő legelső tanításának engedelmeskedem.

Ekkor már gondolkodásban, tanulmányokban, szellemi műveltségben olyan messzire távolodtam bretagne-i öreg tanítóimtól, hogy beszélgetni sem tudtam velük. Egyikük alighanem észrevett valamit: — Ó, — mondta egyszer, — mindig gondoltam, hogy túlságosan sokat tanul. — Csodálkozva látták, hogy a zsoltárokat héberül mondom egy kis könyvből, melyet magam írtam és amelyet bre-

viáriumnak használtam. Szinte kedvük lett volna megkérdezni, vájjon zsidóvá akarok-e lenni. Anyám nem értett, de megsejtett mindent. Most is, mint gyermekkoromban, hosszú sétákat tettem vele a környéken. Egy alkalommal a Guindy-völgyben letelepedtünk az Öt Seb kápolnájánál a forrás mellé. Olvasásba merültem és órákon keresztül fel sem pillantottam a könyvből. Ártalmatlan könyv volt, de Bonald *Filozófiai értekezései*. Mégis megharagudott rá; kiragadta a kezemből; érezte, hogy ha nem is ez, de ennek testvérei lesznek az ő dédelgetett reménységének megölői.

1845. szeptember 6-án levelet írtam lelki tanácsadómnak, M***-nek, melynek másolatát megtaláltam régi írásaim között. Ideírom, anélkül, hogy bármit is változtatnék ellentmondásain és kissé lázbeteg hangján:

Uram!

A vakáció kezdetén néhány kisebb utazást tettem, ezért nem kereshettem fel Önt levelemmel oly gyorsan, amint szerettem volna. Mert nagyon szerettem volna vallo-mást tenni napról napra erősödő lelki kínjaimról, melyek annál fájdalmasabbak, mert itt nincs senki, akivel beszélhetnék róluk. Ami boldoggá tehetne, az okozza a legnagyobb szomorúságot. Parancsoló kötelesség kényszerít, hogy gyöt-rődésemet magamba fojtsam, mert kímélnem kell azokat, akik szeretettel vesznek itt körül, és akik különben sem értenék meg hányódásomat. Gondoskodásuk, szeretetük kétségbeejt. O! ha tudnák, mi történik a szívemben!

Mióta itt tartózkodom, nyomós bizonyítékokat szereztem a nagy kérdés megfejtéséhez, amely foglalkoztat. Számos körülményből megértettem az áldozat nagyságát, melyet Isten követel tőlem és bepillantottam a mélységbe, melybe a lelkiismeretem tanácsolta állásfoglalás sodor. Hasztalan részletezném a dolgokat, mert hiszen az ilyen meggondolásoknak amúgy sem lehet súlya a szóbanforgó elhatározásnál. Letérni az útról, mely mosolyogva csábított gyermekésem óta, mely biztosan vezetett a kítűzött nemes és tiszta cél felé, más ösvényre csapni, ahol csak bizonytalanság, idegenség vár rám; nem törődni a közvélemény-

nyel, mely jócselekedetért szemrehányással üzet, — mindezzel nem törődtem volna, ha nem kellene ugyanakkor a szívem felét kiszakítani, vagy jobban mondva halálra sebezni egy másikat, mely ezer szállal nőtt az enyémhez. Minden más vonzalmat elnyomtam, de a fiúi szeretet annál erősebben ül a szívemben! És most a kötelesség lényemnek ettől a legbensőbb részétől követeli a legfájóbb áldozatot. Anyám nem fogja megérteni, miért hagyom ott a szemináriumot; azt hiszi majd, hogy szeszélyes ötletből sebeztem halálra.

Ha elgondolom, milyen kibogozhatatlan hálóval font körül Isten, mialatt értelmem és akaratom a gyermekkor álmát aludta, magam pedig engedelmesen követtem ujjá mutatóját, kétségbeesett gondolatok kelnek lelkemben. Isten a tudója, hogy ártatlan voltam és tisztalelkű; a magam elhatározásából semmit sem tettem; őszintén, engedelmesen elindultam az ösvényen, melyet kijelölt számomra, és íme, ez az ösvény szakadékhoz vezet! . . . Uram, az Isten elárult engem! Sohasem vontam kétségbe, hogy bölcs, jóságos gondviselés kormányozza a mindenséget, kormányoz engem is, hogy céломhoz vezessen. Mégis ugyancsak erőt kellett vennem magamon, hogy ezt a határozott cáfolatot szembeállítsam a látszattal. Gyakran elgondolom, hogy a mindennapos józan ész nem képes értékelni a gondviselés kormányzását sem az emberiség, sem a világegyetem, sem az egyén szempontjából. A tények egyenként való megfigyelése nem vezethet optimizmusra. Jó adag bátorság kell hozzá, hogy Isten nagylelkűségét a tapasztalat ellenére elismerjük. Remélem, hogy e tekintetben sohasem fogok habozni, és bármilyen megpróbáltatást tartogat is még számomra a Gondviselés, hinni fogom mindig, hogy a lehető legnagyobb jóra vezet a lehető legkevesebb rossz árán.

Németországból értesítenek, hogy az állás, melyet nekem felajánlottak, még mindig rendelkezésemre áll,¹ de csak a jövő tavasszal foglalhatom el. Ez kétséssé teszi tehát a tervezett utazást és növeli helyzetem bizonytalanságát. Ajánlják azt is, hogy egy évig szabad tanulmányokat folytassak Parisban; ez idő alatt gondolkozhatom jövőmről és egyetemi vizsgálmat is letehetem. Ezt az ajánlatot nagy kedvem volna elfogadni; mert jóllehet be akarok menni a szemináriumba, hogy Öntől és többi tanáromtól tanácsot kérjek, jelenlegi lelkiállapotomban ellenemre volna a huza-

¹ Nevelői állásról van szó.

mosabb ottartózkodás. Félelemmel nézek a pillanat elébe, midőn a bizonytalan lelkiállapot sorsdöntő elhatározásokban fog testet öltetni. Istenem! bizony keserves dolog szembefordulni az árral, amely hosszú időn át szelíden hajtotta sajkánkat! Igen, ha biztosan látnám a jövőt, ha tudnám, hogy eszméim számára ki tudom vívni az érvényesülést és folytathatom kedvemre, külső körülményektől nem háborítva, a magam szellemi és erkölcsi tökéletesítésének munkáját! De ha magamban bízom is, bízhatom-e a körülményekben, melyek végzetes erővel kényszerítik ránk magukat? Valóban, szinte sajnálom, hogy Isten a szabadságnak azt a kicsiny kis szikráját is odaadta nekünk; a küzdésre elég, a sors legyőzésére kevés, csak éppen annyi, hogy szenvedni tudjunk.

Boldog a gyermek, mert csak alszik és álmodik, és nem jut eszébe, hogy harcba szálljon Istennel. Magam körül tisztalelkű, egyszerű embereket látok, akiknek elég a keresztény hit, hogy erényesek, boldogok lehessenek. Isten óvja őket attól, hogy felébredjen bennük az a nyomorult képesség, a kritika végzetes hajlama, mely olyan hangosan követel kielégítést, de ha jóllakott, olyan kevés szelíd öröm marad utána a lélekben! Vajha hatalmamban állna, hogy végezzek vele! Kivágnám, ha szabad volna és lehetséges. A keresztény hit kielégíti minden képességemet, egynek, a legkövetelőbbnek kivételével, mert jogszerint ez a bírója valamennyinek. Nem volna-e ellentmondás, ha a meggyőződést alárendelnénk annak a képességnek, mely a meggyőződést teremti? Hallom, amint az ortodox szememre veti, hogy a magam hibájából jutottam erre az állapotra. Nem vitázom vele; senki sem mondhatja meg, szeretetet vagy gyűlöletet érdemel-e. Vállalom önként: „Az én hibám!” hogy akik szeretnek, megsajnáljanak és ne vegyék el tőlem barátságukat.

Biztos eredményképen említhetem meg azt, hogy az ortodoxiához sohasem fogok többé visszatérni, ha tovább haladok az eddig követett úton, az észszerű és kritikai vizsgálódás útján. Eddig még reméltem, hogy a kétségek körének befutása után visszaérkezem a kiinduló pontra; ezt a reményt teljesen elveszítettem; a katolicizmushoz való visszatérést csak úgy tudom elképzelni, ha meghátrálok, ha határozottan visszafordulok az eddig követett útról, ha megbélyegzem az értelmet, kijelentem végérvényesen, hogy semmis és értéktelen, és tiszteletteljes hallgatásra ítélem. Kritikai pályámon minden lépés messzebbre visz a kiindulástól. Elvesztettem volna tehát egészen a katolicizmushoz

való visszatérés reményét? Ó! ez nagyon is kegyetlen gondolat volna. Nem, a racionális haladás útján nem fogok visszaérkezni hozzá; viszont nagyon sokszor csaknem fel-lázadtam már e vezető ellen, mely óvatosságra késztet. Mi lesz akkor életem mozgatója? Nem tudom; de a tetterő mindenütt talál táplálékot. Higyje meg, kemény megpróbáltatáson kellett átesnem, hogy egy pillanatra is megállítson egy olyan gondolat, mely számomra borzasztóbb a halálnál. És mégis, ha lelkiismeretem nem tiltaná, mohón ragadnám meg, ha másért nem, emberi szeméremérzésből.

Akik ismernek, remélem el fogják ismerni, hogy nem az érdek távolított el a kereszténységtől. Hiszen legdrágább érdekeim mind biztattak, hogy ismerjem el igazát. A pillanat érdekei is, melyekkel fel kellett vennem a harcot, meggyőzhetek mindenkit; a szívemnek szüksége van a kereszténységre; erkölcsben mindig az Evangelium lesz a tanítóm; az Egyház volt a nevelőm, szeretem. Ó! bárcsak fiának mondhatnám magamat most is! Fáj, hogy el kell hagynom; gyűlölöm a rosszhiszemű támadásokat, melyek rágalmat szórnak ellenem; őszintén bevallom, hogy tanítását nem tudom más kerek egészszel helyettesíteni; de nem tudom titkolni magam előtt, hogy sebezhető pontokat véltem felfedezni rajta, melyek nem tűrik a megalkuvást, mert olyan tanról van szó, amely egyetlen összefüggő láncolat és egy láncszemet sem lehet belőle leválasztani.

Sajnálom néha, hogy nem olyan országban születtem, ahol az ortodoxia kötelékei nem annyira szorosak, mint a katolikus államban; mert katolikus akarok lenni mindenáron, de ortodox nem tudok lenni. Midőn látom, hogy olyan szabad és merész gondolkodók, mint Herder, Kant, Fichte, kereszténynek mondják magukat, azt kívánom, bárcsak én is lehetnék keresztény úgy, mint ők. De lehettek-e a katolicizmus kötelékeiben? Olyan ez, mint a vaskerítés; a vaskerítéssel nem lehet vitatkozni. Ki fogja megalapítani nálunk az észszerű és kritikai katolicizmust? Bevallom, hogy a német írók némelyikében felfedezni véltem a kereszténységnek azt az igazi formáját, ami nekünk megfelel. Bárcsak megérhetném azt a napot, amikor testet ölt ez a kereszténység úgy, hogy kielégítheti korunk minden követelményeit I Bárcsak magam is munkása lehetnék e nagy műnek I Kétségbe-ejt az a gondolat, hogy ehhez talán egyszer még pappá kell lennem, és nem tudok pappá lenni anélkül, hogy a képviselés bűnébe ne essem. Bocsássa meg, uram, ezeket az ön szemében bizonyára vétkes gondolatokat. Ön tudja, hogy mindez nem sűrűsödött bennem dogmává és hogy hanyó-

dásaim közepette is még mindig ragaszkodom eddigi anyámhoz, az Egyházhoz. Egész szívvel éneklek a zsoltárokat; ha kedvem szerint tennék, órákat töltenék a templomokban; a szelíd, egyszerű, tiszta áhítat mélyen megindít; sőt magamat is elfog néha az ájtatosság. Mindez nem képzelhető általános lelkiállapotommal való ellentmondások nélkül. De ezzel leszámoltam; egyelőre legalább leráztam magamról a következetesség alkalmatlan igáját. Vájjon elítél-e Isten, amiért egyidejűleg utat engedek mindannak, amit különféle képességeim egyidejűleg követelnek, jóllehet, nem tudom összeegyeztetni ellentétes követeléseiket? Hiszen az emberi ész történetében is vannak korszakok, midőn szükséges az ellentmondás. Mihelyt vizsgálat alá vetjük az erkölcsi igazságokat, kétkednünk kell bennük, de azért, az átmeneti idő alatt is, a tiszta és nemes lélek valami ellentmondásnál fogva, erkölcsös marad. Ugyanígy vannak pillanatok, amikor én katolikus és racionalista tudok lenni egyszerre; de pap, az nem tudok lenni: pillanatokra nem lehet pap az ember, mindig papnak kell lennie.

A levél keretei nem engedik, hogy tovább folytassam belső küzdelmeim hosszú meggyónását. Áldom az Istent, hogy ilyen kemény próbára vetett és hogy olyan lélekkel hozott össze, mint ön, aki megérti küzdelmeimet és akinek őszinte vallomást tehetek róluk.

M*** melegszívű választ küldött a levelemre. Szabad tanulmányokra vonatkozó terveimet sem igen ellenezte többé. Nővérem, akinek emelkedett gondolkodása már évek óta tűzoszlopként járt előttem, Lengyelországból bátorító, őszinteséggel, józan gondolkodással teli leveleket küldött. Szeptember utolsó napjaiban lett készen elhatározásom. Becsületese cselekedet volt; ezért ma is örömmel, megnyugvással gondolok rá vissza. De szívettépő cselekedet is! Anyám miatt vérzett a szívem legjobban. Tördőfessel kellett sújtanom anélkül, hogy egy szóval is megmagyarázhattam volna eljárásomat. Anyám igen értelmes volt ugyan a maga módja szerint, de nem tanult eleget ahhoz, hogy megérthesse, hogy valaki elhagyja a hitét azért, mert meggyőződik a zsoltárok messiási magyarázatainak

hamisságáról és mert Geseniusnak, Ezsajáshoz írott kommentárjában, csaknem véges-végig igaza van az ortodoxokkal szemben. Mindenesetre fájt az is, hogy megszomorítom egykori bretagnei tanítóimat, akik még most is szerettek. A kritika kérdését, úgy amint azt magamban feltettem, meg sem érthették volna, olyan egyszerű és zavartalan volt az ő hitük. Midőn tehát visszaindultam Parisba, csak annyit árultam el, hogy külföldre utazom és így esetleg egyelőre félbe kell szakítanom egyházi tanulmányaimat.

Saint-Sulpice tanárai, akik tágabb látókörhöz szoktak, nem lepődtek meg túlságosan. Le Hir, aki vakon bízott a tudásban és ezenfelül komolyságomat is ismerte, nem beszélt le a további tanulmányokról, sőt segített kijelölni a Collège de France-ban és a keleti nyelvek főiskoláján folytatandó tanulmányaim körvonalait. Carbon-t kínosan érintette elhatározásom; tudta, hogy nehéz helyzetnek nézek elébe és megígérte, hogy nyugodt és tisztességes megélhetést fog keresni számomra. Dupanloup abbé azzal a meleg megértéssel fogadott, amely olyan magasra emelte őt a többi ember fölé. Teljes őszinteséggel tártam fel előtte lelkemet. A tudományos érveket nem értette; ugyancsak meglepődött, midőn a német kritikát emlegettem. Le Hir munkásságáról alig hallott valamit. A Szentírás az ő szemében csak arra volt jó, hogy szépen csengő idézeteket szolgáltasson az egyházi szónokoknak; ehhez pedig a hébernek mi hasznát sem lehet venni. De a szíve jó volt, és nagy, és nemes. Itt van előttem pár soros levele: „Nincs szüksége pénzre? az ön helyzetében cseppet sem volna csodálatos. Szerény pénztárcám bármikor rendelkezésére áll. Bárcsak értékesebb javakat ajánlhatnék fel önnek!... Őszinte ajánlatomat, remélem, nem veszi megbán-

tásnak“. Megköszöntem, és hogy nem lett rá szükségem, nem az én érdmemem. Henriette néném adott ezerkétszáz frankot, hogy átsegítsen e nehéz válságon. Ehhez sem igen nyúltam hozzá. Mégis, ez az összeg, azáltal, hogy megszabadított a holnap nyugtalanságától, alapja lett egész életem függetlenségének és méltóságának.

Lefelé haladtam tehát Saint-Sulpice lépcsőin, hogy papi talárban soha vissza ne térjek többé. 1845, október 6-án történt; sietve keresztülvágtam a téren, egyenesen a szálló felé tartva, mely akkor a mai előtér északnyugati sarkát foglalta el.

I.

Elmondottam, miként távoztam mindörökre a Saint-Sulpice-szemináriumból 1845. október 6-án és vettem lakást a legközelebbi szállóban. Nem emlékszem már, mi volt a szálló neve, általában csak „Céleste kisasszony szállója“-nak hívták, annak a tisztos személynek a nevérol, aki vezette, vagy talán a tulajdonosa volt.

Bizonyos, hogy Céleste kisasszony szállodája egyetlen volt a maga nemében Parisban; szinte melléképülete volt a szemináriumnak, ahol tovább folytatódott a szemináriumi rend és fegyelem. Csak a szeminárium tanárainak, vagy valami más hasonló jámbor személyiségnek ajánlására vették fel az embert. Itt szálltak meg a növendékek, ha a szemináriumba való érkezés előtt, vagy a távozás után néhány napra dolguk akadt még Parisban; Parisba érkező papok, rendfőnökök kényelmes és olcsó szállást találhattak. A papi köntöstől a világi öltözethez vezető átmenet olyan, mint a báb alakváltozása; homály kell hozzá. Ha valaki el tudná mesélni mind a halk, diszkrét regényt, melyet ez a ma már eltűnt szálló rejtegetett, érdekes vallomások kerekednének belőle. A regényíró képzelete azonban könnyen félresiklik. Magam előtt látom Céleste kisasszonyt; a hálás megemlékezésben azonban, mellyel a sok-sok pap visszagondol rá, bizonyára nincs semmi olyan, amit a legszigorúbb kánon szempontjából is bátran be ne lehetne vallani.

Mialatt Céleste kisasszonynál vártam, hogy átalakulásom befejeződjék, Carbon sem maradt tétlen. Írt az érdekebben Gratry abbénak, a Stanislas-kollegium igazgatójának, aki felügyelői állást ajánlott fel a felső tagozatban. Felkerestem Dupanloup abbét, aki azt tanácsolta, hogy fogadjam el: — Legyen nyugodt, — mondotta, — Gratry kiváló pap, a legkiválóbbak közül való. — Elfogadtam tehát; senkire sem lehetett panaszom; mégis alig tartott az egész két hétig. Úgy láttam, hogy új helyzetem még mindig olyasvalamit feltételez, aminek a szemináriumból való távozással végét akartam vetni, azaz bevallottan papi foglalkozás. Gratry-val tehát csak egészen rövid ideig állottam összeköttetésben. Melegszívű ember volt és elég ügyestollú író; de az alaposágot híréből sem ismerte. Határozatlan gondolkozásával nem tudtam megbarátkozni. Carbon és Dupanloup elmondották neki, miért távoztam Saint-Sulpice-ből. Kétszer, háromszor beszéltem vele hosszasan, közöltem vele a szövegek vizsgálatára alapított pozitív kétségeimet. Egy szót sem értett belőlük és alaposágomat fölényesen bizonyára földöncsúszónak ítélte. Teljesen járatlan volt az egyházi tudományokban, szövegkritikában, teológiában. Tudása általános frázisokban, a matematikának a »ténybeli jelenségek“-re való kezdetleges alkalmazásában merült ki. Az első pillanatra szembeötlőit Saint-Sulpice roppant fölénye ez üres, tudomány színében tetszelgő kombinációk fölött. Saint-Sulpice első kézből tudja, mi az a kereszténység; a politechnikum azonban nem tudja. De azért, ismétlem, Gratry becsületes, rendkívül vonzó és valóban udvarias ember volt.

Nem szívesen váltam meg tőle, de meg kellett tennem. Kiléptem a világ legelső szemináriumból

és beléptem egy másikba, amely amaszt meg sem közelítette. Az eltört láb rosszul nőtt össze, volt, elég bátorságom, hogy eltörjem mégegyszer. 1845. november 2-án vagy 3-án hátat fordítottam az utolsó küszöbnek is, amely az Egyházhoz akart kötni, és a Saint-Jacques-negyed egyik iskolájába, a IV. Henrik-liceum fiókintézetébe léptem, fizetés-telEn repetitor minőségében. Volt egy kis szobám, a növendékekkel étkeztem, elfoglaltságom alig két órát vett igénybe naponta, szóval bőven maradt időm a munkámra. Ezzel tökéletesen beértem.

II.

Minthogy egymagamban is boldog tudok lenni és ennél fogva szeretem a magányosságot, a rue des Deux-Eglises-beli internátus paradicsom lehetett volna számomra, a rettenetes lelki válság és életem alapjának megváltozása nélkül. A Baikál-tó halainak több ezer évre volt szükségük, hogy tengeri halakból édesvízi halakká alakuljanak át. Nekem néhány hét alatt kellett átesnem ezen az átmeneten. A katolicizmus mint bűvös kör fogja körül az életet, olyan erővel, hogy ha elveszítjük, minden üresnek tűnik fel előttünk. Rettenetesen hazátlannak éreztem magamat. A mindenséget száraz, hideg sivatagnak láttam. Ha a kereszténység nem igazság többé, akkor minden egyéb közömbös, üres, érdektelen. Életem összeomlása nyomán olyan ürességet éreztem, mint amilyen a súlyos lázrohambot, vagy a csalódott szerelmet szokta követni. A küzdelem, melyet megvívtam, olyan heves volt, hogy most mindent szegényesnek, kicsinyesnek láttam. A világ a középszerűség és az erényben való szűkölködés képében mutatkozott előttem. Bukás, hanyatlás benyomásával hatott rám minden; úgy éreztem magamat, mintha törpék közé tévedtem volna.

Szomorúságomat növelte a fájdalom, melyet anyámnak kellett okoznom. Igyekeztem ravaszkodás árán is úgy rendezni a dolgokat, hogy minél kevésbé fájjanak neki, de talán nem cselekedtem helyesen, hogy cselhez folyamodtam. Levelei a szívemet szakgatták. Helyzetemet még sokkal súlyosabbnak képzelte, mint amilyen volt és mint-hogy szegénységünk mellett is elkényeztettek, gyenge legény voltam és így azt hitte, hogy a durva, közönséges életmóddal nem tudok majd megbarátkozni. — „Mihez fogsz kezdeni te, akinek a kis egér zaja is megzavarta álmát?“ — írta egyik levelében. Naphosszat kedves könyvéből, a marseille-i énekeskönyvből dalolta az énekeket, különösen József énekét:

Ó, József, én kedvesem,
 Jó gyermekem,
 Vadállatok törtek rád gazul,
 Miattad elveszítem
 Életkedvem;
 Áldott legyen az Úr!

Midőn ezt írta, majd meghasadt a szívem. Gyermekkoromban tízszer is megkérdeztem napjában: „Anyám, meg vagy velem elégedve?“ Keservesen esett, hogy eltávolodtunk egymástól. Azon törtem tehát a fejemet, hogyan bizonyítsam be, hogy ma is ugyanolyan „jó gyermeke“ vagyok, mint régen. Lassan-lassan hegedni kezdett a seb. Midőn látta, hogy fiúi gyengédségem nem változott, készséggel elhitte, hogy többféleképen lehet pap az ember és hogy csak ruhát cseréltem, egyebet semmit; így is volt valóban.

A világról nem tudtam semmit. Ami nincs a könyvekben, az mind ismeretlen volt előttem. És minthogy csak azt tudtam jól, amit Saint-Sulpice-

ben tanultam, az üzleti ügyekben gyermek maradtam mindvégig. A kisujjamat sem mozdítottam tehát, hogy helyzetemet a lehetőséghez képest megjavítsam. Gondolkodni, ezt tekintettem az élet egyetlen céljának. Minthogy a tanítás hasonlít leginkább a papi foglalkozáshoz, szinte gondolkodás nélkül ezt a pályát választottam. Minden esetre, keserves dolog volt, a tudás legmagasabb fokáról, a díszes helyről, melyet már-már elfoglaltam, leszállni a kezdet legszerényebb fokához. Egész Franciaországban Le Hir után én voltam a sémi nyelvek összehasonlító módszerének legjobb ismerője és most be kellett érnem az utolsó korrepetitori állással. Tudós voltam és nem volt meg az első egyetemi vizsgám sem. De beértem lelkiismeretem titkos helyeslésével. Soha, egy pillanatra sem bántam meg azt az elhatározást, mely 1845. október havában döntött életem további sorsa felett.

Alig foglaltam el helyemet a kis internátusban, ahol három és fél esztendőn keresztül töltöttem be a legszerényebb helyet, máris megkaptam jutalmamat. Volt egy a növendékek között, aki képességei, haladása folytán szinte külön helyet foglalt el az intézetben. Tizennyolc éves volt és máris filozófus elme, csupa céltudatos munkakedv; aki ismerte, bámulta az igazságért való lelkesedését, találékony, éles esztét, amely tulajdonságai később híressé tették nevét; Berthelot volt ez. Kis szobám szomszédos volt az övével és mihelyt megismerkedtünk, össze is barátkoztunk egymással. A tudásvágy egyformán hevített bennünket, de más-más területen foglalatostkodtunk. Kicseréltük ismereteinket; furcsa kis üst volt ez, a legvegyesebb táplálékok kerültek benne egymás mellé, de lobogott alatta a tűz és vígan forrott a keverék. Berthelot megtanított olyan dolgokra, amiket nem tanulnak

a szemináriumban; én meg kötelességemnek tartottam, hogy teológiára, héberre tanítsam. Vásárolt is egy héber bibliát, amely, felvágatlanul, bizonyára megvan még a könyvtárában. Igaz, hogy nem is jutottam vele, csak a *shevák-ig*; a laboratórium konkurrenciájával nem tudtam felvenni a versenyt. Mindketten becsületesek, egyeneslelkűek voltunk, tehát megértettük egymást. Berthelot bemutatott atyjának, akinél kiválóbb orvosgyéniség nem termett Parisban. Berthelot, az apa, a régi keresztény gallikán iskolának volt a híve, politikai nézeteiben pedig igen liberális. Ő volt az első republikánus, akivel találkoztam és ugyancsak elbámultam ezen a látványon. De ezenfelül volt ő még valami egyéb is: csodálatosan érzőszívű, áldozatkész férfi. Fiának lehetővé tette, hogy harmincéves koráig csupán tudományos kutatásainak éljen, állás, versengés, iskola, jövedelmező foglalkozás mellőzésével. Az ifjabb Berthelot a politikában hű maradt atyja elveihez. Ez volt az egyetlen pont, amiben nem mindig értettünk egyet; mert ami engem illet, nem lett volna kifogásom az ellen, hogy alkalomadtán (ez az alkalom azonban napról napra távolodik) a szerencsétlen emberiség javára) esetleg szolgálatába álljak egy emberszerető, tanult, okos, szabadelvű zsarnoknak, ha a kormányátvesztett emberi nem érdeke így kívánja.

Vitáinknak sohasem szakadt vége, beszélgetésünk mindig talált táplálékot. Az éjszaka egy részét is kutatásban, együttes munkában töltöttük. Berthelot csakhamar befejezte matematikai tanulmányait a IV. Henrik-líceumban és hazaköltözött atyjához, aki a Saint-Jacques de la Boucherie-torony lábánál lakott. Ha estefelé meglátogatott az internátusban, órákhosszat beszélgettünk; aztán hazakísértem a Saint-Jacques-toronyhoz; minthogy azon-

ban a vitánknak még korántsem volt vége a kapuk előtt, visszajött velem Saint-Jacques du Haut-Pas-ig; erre én megint visszakísértem és ez az ide-oda séta jó néhányszor ismétlődött. Úgy látszik, nagyon nehezek lehetnek a társadalmi és filozófiai kérdések, mert bárhogy erőlködünk is, nem sikerült őket megfejtenünk. Az 1848-iki válság erősen hatott ránk. Nemcsak mi, ez az esztendő sem tudta megoldani a kérdéseket, melyeket felszínre vetett. De megmutatta sok-sok erősnek vélt intézmény bénaságát; az ifjú, tevékeny szellemek számára olyan volt, mint egy lehulló felhőfüggöny, mely eddig elfödte előlük a látóhatárt.

Ritka és sajátos természetű vonzalom volt az, amely köztem és Berthelot között szövődött. A véletlen két kiválóan objektív jellemet hozott egymás közelébe, mert mindketten igyekeztünk távoltartani magunkat attól a kis körben kavargó forgószéltől, mely a legtöbb ember öntudatát olyanforma egoista örvénnyé alakítja, mint az óriáshangya kúp alakban vájt gödre. Minthogy önmagunkkal nem igen foglalkoztunk, egymást sem figyeltük meg. Barátságunk abból állott, amit egymástól tanultunk; együttes erjedés volt, melyet lelkivilágunk csodálatos hasonlósága hozott létre bennünk, ugyanazon jelenségek szemlélete közben. Amit mindketten láttunk, abban bizonyosak voltunk. Midőn megismerkedtünk, gyengéd kötelék fűzött még a kereszténységhez; Berthelot is örökölt atyjától valami kis keresztény hitet. Elég volt néhány hónap, hogy a hitnek ezeket a megmaradt nyomait az emlékek birodalmába utalja. Az az állítás, hogy minden egy színezetű a világon, hogy nincs külön természetfeletti, sem hirtelen megnyilvánulás, a bizonyosság erejével fészkelődött tudatunkba. A mindenség tiszta tudományos szemlélete, olyan érte-

lemben, hogy az emberi akarat fölött nincs észre-
vehető mértékben cselekvő szabad akarat a világon,
volt az a horgony, amelybe 1846 elejétől kezdve
biztosan megfogóztunk. Csak akkor bocsátjuk el,
ha a természetben találkozunk olyan szándékos
jelenséggel, melynek előidézője sem az emberi sza-
badakarat, sem az állati ösztön.

Barátságunk ilyenformán hasonlított a két szem
szerepéhez, melyek egy tárgyat vesznek szemügyre
és az általuk felfogott két képből az agyban egy
szemlélet keletkezik. Szellemi fejlődésünk hasonlí-
tott ahhoz a jelenséghez, mely valami kölcsönös
egymásrahatás és hallgatag egyetértés eredménye-
képen keletkezik. Berthelot szerette az én munká-
mat, csaknem mint én, én meg úgy szerettem az
övét, mint ő maga. Sohasem esett közöttünk, nem-
hogy erkölcsi eltérés, de még közönséges szó sem.
Úgy viselkedtünk egymással, mint a nővel, akit
becsülünk. Ha barátságunk jellemzésére hasonlatot
keresek, két kart karba öltő, miseruhába öltözött
papra kell gondolnom. Ez az öltözet nem gátolja
őket, hogy magasabbrendű dolgokról beszélgesse-
nek, de eszükbe se juthat, hogy ebben a ruhában
szivarra gyűjtsanak, hétköznapi dolgokról váltsa-
nak szót vagy elismerjék a test legtermészetesebb
szükségleteit. Szegény Flaubert nem tudja meg-
érteni, amit Sainte-Beuve beszél el Port-Royal reme-
téiről, akik egész életet töltöttek el együtt ugyan-
abban a házban és halálukig mindig csak mon-
sieurnek szólították egymást, igen, mert Flaubert
sohasem látott absztrakt jellemeket. Berthelot és
én sohasem engedjük meg magunknak egymással
a legcsekélyebb bizalmasságot sem; és szinte pirul-
tunk volna, ha szívességet, tanácsot kértünk volna
egymástól. Szívességet kérni, ez a mi szemünkben
korrupciót, a többi emberrel szemben elkövetett

igazságtalanságot jelentett volna, vagy legalább is annak beismerését, hogy van mégis valami, amihez ragaszkodunk. Már pedig olyan jól tudjuk, hogy az időbeli jelenségek rendje üres, hívságos, ábrándszerű és bűnös, hogy még a barátságnak sem merünk testet adni. Jobban becsüljük egymást, semhogy bevallanók egymásnak gyengéinket; Meg vagyunk győződve a múlt dolgok jelentéktelenségéről, egyformán szeretjük az örökkévalót, nem szabad tehát bevallanunk, hogy egy pillanatra is megállított bennünket a mulandó, a véletlen. Bizonyos igaz, hogy a hétköznapi barátság csak úgy lehetséges, ha nem túlerős az a meggyőződés, hogy minden hívságos a világon.

Eletünk későbbi folyamán az ilyen baráti viszonyt időről időre nélkülözni tudjuk. De teljes elevenséggel ébred fel mindig, valahányszor a világ egyre változó képe olyan fordulóponthoz érkezik, melyen számot kell vetnünk önmagunkkal. Aki előbb hal meg közülünk, tátongó űrt hagy maga után a másíknak lelkében. Barátságunk emlékezetembe idézi salesi Szent Ferenc és Favre elnök barátságát: „Elrohannak felettünk a mulandó évek, testvérem; a hónapok hetekké, a hetek napokká, a napok órákká, az órák perceké zsugorodnak és mi csak ezeket mondhatjuk a magunkénak; de ezeket is csak akkor, amidőn már eltűnnek előlünk ...“ Aki ifjú korában hinni tudta, hogy van örökéletű dolog is a világon, az szilárd alapra építette életét. Azt mondjátok, hogy mindez nem emberi, nem természetes? Igaz, de akkor vagyunk erősek, ha szembeszállunk a természettel. A természetes fának nem szép a gyümölcse. A fa akkor hoz szép gyümölcsöt, ha kellően lenyesegették ágait; de akkor már nem is igazi fa többé.

III.

Berthelot barátsága és nővérem helyeslése volt az a nagy vigasztalás, mely erőt adott e nehéz pillanatban, midőn az igazságnak tartozó, hogy úgy mondjam elméleti kötelesség érzése azt parancsolta, hogy huszonhároméves koromban megváltoztassam életem irányát, melynek útján már jó messzire jutottam. Valójában csak a lakóhelyem és a környezetem változott. Az alap maradt a régi; életem erkölcsi iránya alig szenvedett e megpróbáltatás alatt: az igazságvágy, életem mozgatója nem csökkent. Szokásom, modorom semmiféle átalakulás nyomait nem mutatta.

Saint-Sulpice ugyanis olyan mély nyomot hagyott lelkemben, hogy ha nem is hitemben, de erkölcsemben éveken át megmaradtam sulpiciánusnak. E kiváló nevelés, mely az udvariasságban Gosselin-t, a tökéletes jóságban Carbon-t, a tökéletes erényben Pinault-t, Le Hir-t, Gottofrey-t állította eléem mintának, fogékony jellememre végérvényesen rányomta bélyegét. A szemináriumon kívül is folytatott tanulmányaim annyira megerősítették az ortodox teológiától való idegenkedésemet, hogy alig múlt el egy év és máris érthetetlen volt előttem, hogyan tudtam hinni azelőtt. De ha el is tűnt a hit, az erkölcs megmaradt; jó sokáig követtem azt az elvet, hogy a kereszténységet, amennyire lehet, ne hagyjam el, hanem tartsak meg belőle mindent, amit a természetfelettiben való hit nélkül meg lehet tartani. Úgyszólván megrostáltam a sulpiciánus erényeket, lemondva azokról, melyek pozitív hitet követelnek, megtartva azokat, melyeket a filozófus helyesnek fogadhat el. Ilyen a szokás hatalma. Az úr néha ugyanúgy hat, mint a tele. *Est pro corde locus.* A tyúk, melynek ki-

vágták az agyvelejét, bizonyos inger hatása alatt ezután is megvakarja a csőrét.

Szóval: Saint-Sulpice után is, amennyire lehetett, sulpiciánus igyekeztem maradni. A szemináriumban kezdett tanulmányok annyira vonzóttak, hogy megszakításukra nem is gondoltam. Úgy vélekedtem, hogy csak egy foglalkozás van, amely életemnek megfelelő tartalmat adhat: folytatni a kereszténységre vonatkozó kritikai vizsgálódást, a világi tudomány nyújtotta szélesebb körű eszközök segítségével. Még egyre tanáraink társaságában képzeltem magamat, amint vitába szállok ellenvetéseikkel és meggyőzőm őket, hogy az egyháztudomány egész lapjai reformra szorulnak. Eleinte meg is látogattam őket, különösen Le Hir-t. De aztán éreztem, hogy a hívő érintkezése a hitellessel hamarosan kínossá válik; felhagytam tehát e viszony ápolásával, mely csak az én számomra lehetett kellemes és hasznohozó.

A kritika területén is, amennyire csak lehetett, nem engedtem, és így történt, hogy feltétlen racionalista létemre, nem egyszer konzervatívnak bizonyultam a szövegek korának és hitelességének kérdésében. *A sémi nyelvek általános történetében* éppen ezért, a Prédikátor és az Énekek éneke tekintetében bizonyos engedményeket tettem a hagyományos felfogásnak, amelyeket azután lassankint kiküszöböltem. *A kereszténység keletkezése* című munkámban ellenben jó szolgálatokat tett ez a tartózkodás; mert itt egy túlzó iskolával kerültem szembe, a tübingai protestánsokkal, akikből hiányzik az irodalmi tapintat és a mérséklet, és akik a katolikusok hibájából szinte maguknak foglalták le a Jézusra és az apostoli korszakra vonatkozó tudományos munkát. Majd ha eljön ez iskola reakciója, talán be fogják látni, hogy én, katolikus eredetű

és a hagyomány alól fokozatosan felszabaduló kritikám világosságánál, helyesen láttam meg bizonyos jelenségeket és nem egy tévedést kerültem el.

Mégis, leginkább jellem tekintetében maradtam régi mestereim tanítványa. Ha végiggondolom életemet, mindenütt az ő erényeik és hibáik alkalmazását látom. Csakhogy ezek a hibák és erények, a világi életbe helyezve, sokszor igen érdekes diszszonanciákat eredményeztek. Minden jó, ha a vége jó, és minthogy az étellel végeredményében meg lehettem elégedve, Marcus Aurelius példáját követve én is elszórakoztam azzal, hogy számba vegyem, mit köszönhetek a különböző befolyásoknak, melyek életem szövetét alkotják. Nos, Saint-Sulpice mindig, mint a döntő tényező, jelenik meg előttem. Bátran beszélhetek ezekről a dolgokról, nincs sok érdemem bennök. Jól neveltek, ennyi az egész. Szelidségem, melynek gyakran a természetemben rejlő közöny a forrása; — elnézésem, mely végtelenül őszinte és onnan ered, hogy tisztán látom, milyen igazságtalanok az emberek egymás iránt; — a lelki ismeretesség, mely öröm számomra; — az unalomra való csekély hajlandóság, melyet talán egy gyermekkori túlerős adag unalom-oltásból máig fennmaradt ellenállóképességnek köszönhetek; — mindez a környezetből magyarázható, melyben éltem, és a mély benyomásokból, melyeket kaptam. Mióta odahagytam Saint-Sulpice iskoláját, csak hanyatlottam, és mégis, az igazi sulpicianus negyedrésznyi erényével, még mindig alighanem különb voltam az átlagnál.

Szeretném részletesen elmondani, hogy paradox fogadalmam a papi erények megtartására, az alapjukat képező hit nélkül, olyan világban, melybe nem illenek bele, miként kevert a legmulatságosabb kalandokba. Szeretném elmesélni a kalandokat,

melyekbe sulpicianus erényeim sodortak, a tréfákat, melyeknek célpontjává tettek. Aki hatvan esztendő-t töltött komolyságban, az jogot szerzett a mosolyra: és hol keressük a nevetés bőségebb, közelebb eső, ártatlanabb forrását, mint önmagunkban? Ha akadna vígjátékíró, aki az én komikus élményeimmel akarná szórakoztatni közönségét, csak egyet kérnék tőle: fogadjon el társszerzőjének; ezerszerte mulatságosabb dolgokat mesélhetnék neki, mint amilyeneket ő tudna kieszelni. De most veszem észre, hogy súlyosan véték a legelső szabály ellen, melyre kiváló mestereim tanítottak: hogy sohase beszéljünk magunkról. Tárgyammak ezzel az utolsó részével tehát egészen röviden fogok végezni.

IV.

Négy erénybe foglalható össze az erkölcsi tanítás, melyben különösen a maguk példája által részesítettek a jámbor nevelők, akik huszonhárom-éves koromig körülvettek gondoskodásukkal. Ez a négy erény az önzetlenség vagy szegénység, a szerénység, az udvariasság és a jó erkölcs. Meg fogom vizsgálni magamat e négy erény szempontjából, nem azért, hogy a saját érdemeimet kiemeljem, hanem hogy a kellemes kétkedés filozófusainak alkalmat adjak néhány finom megfigyelésre, a magam rovására.

1. A szegénység az a papi erény, melyet a leghívebben tartottam meg. Olier képet festetett a templomába, melyen Saint-Sulpice kihirdeti növendékeinek az alapvető szabályt: *Habentes alimenta et quitus tegamur, Ms contenu sumus.* Íme, ez az én szabályom. Boldogságom netovábbja volna, ha lakásra, táplálkozásra, ruhára, fűtésre nem kellene gondolnom, ha valaki vállalná mindezt úgy, hogy én teljes szabadságot élvezhessek. A faubourg Saint-

Jacques-beli kis internátus „teljes ellátás“-a lett egész életem gazdasági berendezkedésének alapjává. Egykét magánóra lehetővé tette, hogy nem kellett hozzányúlnom a nővérem ezerkétszáz frankjához. Így tanultam tréguier-i és Saint-Sulpice-beli mestereimtől is: *Victum et vestitum*, étel, lakás, évente egy reverenda. Magamnak sem kívántam többet. Az a szerény kis jólét, melyben ma élek, csak később keresett fel, akkor sem hívtam. A világ az enyém, de csak haszonélvezője vagyok. Úgy hagyom itt az életet, hogy nem volt egyebem, mint „amit elhasználtam“, ahogy a ferencesek mondják. Valahányszor eszembe jutott, hogy kis földcskői kellene vennem, egy belső hang mindig tiltakozott ellene. Súlyosnak, anyagiasnak, elvem ellen valónak láttam: *Non habemus hic manentem civitatem*. Az értékek könnyebb, légiesebb, törékenyebb holmik: nem ragaszkodunk hozzájuk annyira, és elvesztésükkel többet kockáztatunk.

A világ mai rendjében keserves ellentmondás ez és jóllehet, az általam választott életmód engem a boldogsághoz vezetett, senkinek sem tanácslom, hogy kövesse. Én már megöregedtem ahhoz, hogy változtatni tudjak, másrészt, meg is vagyok elégedve; de azt hiszem, félrevezetném a fiatalokat, ha azt mondanám, hogy ők is így cselekedjenek. Kifacsarni magunkból, amennyit csak lehet, ez a mai életelv. Az a felfogás, hogy az a nemes, aki nem keres pénzt, hogy minden kereskedelmi vagy ipari kiaknázás, bármily becsületes is, lealacsonyítja az embert és kizárja az emberiség kiválasztottjainak köréből, ez a felfogás napról napra ritkább. Íme, negyven esztendő ilyen nagy különbséget tesz az emberi dolgokban. Amit régen tettem, ma örületnek tűnnék fel, és ha néhanapján körültekintek, ismeretlen világban vélem magamat.

Az önzetlen munkának élő ember kiskorú a világi ügyekben; gyám kell melléje. Nos, a világ elég nagy ahhoz, hogy minden gazdátlan helyet elfoglaljanak; minden hivatal, hogy úgy mondjam, megteremti a maga emberét. Sohasem jutott eszembe, hogy gondolkodásom termékének kereskedelmi értéke van. Hogy írni fogok, arra sokszor gondoltam; de sohasem hittem, hogy ez akár egy fillért is jövedelmezhet. Képzeltető csodálkozásom, midőn egy szép napon intelligens, kellemes külsejű úr lép be padlásszobámba, dicsérni kezdi cikkeit és azt az ajánlatot teszi, hogy kötetbe gyűjtve kiadja őket! Valami bélyeges papirost is hozott magával, melyen fel voltak sorolva a feltételek, mégpedig, szerintem, igen gavalléros feltételek; úgyannyira, hogy midőn megkérdezte, ne foglaljuk-e a szerződésbe a jövőben megírandó munkáimat is, igent mondtam. Egy pillanatra eszembe jutott, hogy ellenvetéseket kellene tennem; de a bélyeg láttára elhallgattam; megállított az a gondolat, hogy kárba vész ez a szép árkus papiros. Helyesen tettem, hogy megálltam. Michel Lévy-t a gondviselés bizonyára külön oklevéllel nevezte ki kiadómnak.

Az önmagát becsülő író csak egy napilapba, egy folyóiratba írhat, és csak egy kiadónál jelentetheti meg munkáit. Michel Lévy úrral kitűnő viszonyban voltam mindvégig. Később értésemre adta, hogy a szerződésünk nem elég előnyös rám nézve és kicserélte egy másik, még sokkal bőkezűbb szerződéssel. És most azt mondják, hogy nem csinált velem rossz üzletet. Nagyon örülök neki. Mindenesetre elmondhatom, hogy ha volt bennem valami irodalmi tőke, megérdemli, hogy jókora része legyen benne; ő fedezte fel, nekem bizony sejtelmem sem volt róla..

2. A szerénységet bizonyítani nagyon *nehéz*, mert mihelyt szerénynek mondjuk magunkat, már nem vagyunk azok. Ismétlem, a mi régi keresztény mestereinknek jó szabályuk volt erre is: ne beszéljünk magunkról se jót, se rosszat. Ez az igazság; csak hogy ennek az igazságnak a közönség az elrontója. Ő bátorít a rosszra. Bűnre csábítja az író, aztán pálcát tör felette, mint ahogy hajdan a tisztes polgári osztály tapsolt a színésznek; de ugyanakkor kizárta az Egyházból. „Kérhöz el, de mulattass!” ez a gondolat vezeti többnyire a közönség hízelgőnek látszó bátorításait. És különösen a bűneinkkel aratunk sikert. Ha meg vagyok elégedve magammal, tízen helyeselnek. Ha veszedelmes talajra lépek, amelyen írói lelkiismeretem ingadozik és reszket a kezem, ezren követelik: tovább, tovább!

Nos, mindennek dacára, és miután megkaptam a feloldozást az apróbb bűnök alól, hát igenis, szerény voltam, és nem ez a pont az, amelyen megszegtem sulpiciánus programomat. Az írói hiúsághoz semmi közöm. Nem osztozom korunk téves irodalmi felfogásában. Tudom, hogy a nagy ember sohasem hitte magáról, hogy nagy ember, és hogy aki életében szedi dicsőségének fűvét, az nem arathat kalászkokat halála után. Az irodalomnak rövid időre csak azért tulajdonítottam fontosságot, mert tetszeni akartam Sainte-Beuve-nek, aki nagy hatással volt rám. Mióta meghalt, nem törődöm vele. Látom, hogy a tehetség csak azért ér valamit, mert az emberek gyerekesek. Ha a közönségnek helyén volna az esze, beérné az igazsággal. Csaknem mindig a tökéletlenségeket szereti. Ellenfeleim, hogy tagadhassák egyéb képességeimet, melyek útjukban voltak, olyan nagylelkűen halmoztak el tehetséggel, hogy bátran elfogadhatom

az olyan dicséretet, mely az ő szájukból kritikának is beillik. Annyi bizonyos, hogy sohasem igyekeztem hasznomra fordítani ezt az alsóbbrendű tulajdonságot, mely a tudósnak többet ártott, mint amennyit önmagában használt. Megalapozásában nincs semmi részem. Úgynevezett tehetségemre sohasem számítottam, sohasem igyekeztem érvényre juttatni. Szegény Beule, aki csodálkozással vegyes szeretettel tekintett rám, nem tudta megérteni, hogy olyan kevés hasznát veszem. Nem voltam irodalmi ember. Életem döntő pillanataiban sem jutott eszembe, hogy írói képességgel akár a legcsekélyebb sikerre is számíthatok.

Ehhez a sikerhez semmivel sem járultam hozzá. Ki kell jelentenem: ha akartam volna, nagyobb lehetett volna. Írói vénámat nem fejlesztettem; inkább azon voltam, hogy nyesegetsem. A közönség szereti, ha mindenki tökéletesen, teljesen az, ami; azt kívánja, hogy kinek-kinek meglegyen a maga specialitása; sohasem ismeri el egy embernek ellentétes képességeit. Ha *Jézus élete* után meg akartam volna írni az antiklerikalizmus *crescendo*-jára, mi csoda népszerű ember lehetett volna belőlem! A tömeg szereti a feltűnő stílust. Megtehettem volna, hogy nem mondok le a sallangról, cifraságról, mely másnak olyan jól sikerül és kiváltja a közepes hozzáértők, vagyis a nagy többség elragadtatását. Egy egész esztendőt szenteltem a *Jézus élete* stílusának gyomlálására, mert ehhez a tárgyhoz csak a legjózanabb, legegyszerűbb előadás illik. Nos, mindenki tudja, hogy a szavalás mennyire tetszik a tömegnek. Sohasem tettem erőszakot a nézeteimen, hogy meghallgassanak. Nem az én hibám, hanem korunk rossz ízlése az oka, hogy egy gyenge hang úgy csengett át éjszakánkon, mintha ezerszeres visszhang kapta volna fel.

3. Udvariasság dolgában kevesebb ellenvetéssel fogok találkozni, mint szerénység tekintetében; mert, ha nem csal a látszat, sokkal inkább voltam udvarias, mint szerény. Agg mestereim előzékeny modora olyan erősen vésődött emlékezetembe, hogy sohasem tudtam tőle szabadulni. Az igazi francia udvariasság volt ez, amely nemcsak az ismerősökkel szemben érvényesül, hanem mindenki mással, kivétel nélkül. Ennek az udvariasságnak van egy általános követelménye, amely nélkül el sem tudom képzelni az élet kellő berendezését; ez az, hogy minden emberi lényt jónak kell tartanunk, amíg ennek az ellenkezőjéről meg nem győződünk, és jóindulattal kell bánnunk vele. Igen sokan, különösen némely országban, ennek az ellenkezőjét követik, ami nagy igazságtalanságra vezet. Ami engem illet, én nem tudok *a priori* keményen bánni senkivel. Felteszem, hogy mindenki, akivel elsőízben találkozom, érdemes, jóra való ember, és csak ha a tények kényszerítenek, változtatom meg ezt a véleményt (ami elég gyakran megesik). Ez a sulpiciánus szabály sokszor a legfurcsább helyzetekbe juttatott és régimódi, divatját múlt, a maga korában idegen embert csinált belőlem. A régi vágású udvariasság csak arra jó, hogy mindenki felültessen bennünket. Adunk, de nem kapunk érte semmit. Asztalnál az a dolog rendje, hogy a legrosszabb falatot vegyük, mert elkerüljük az udvariasság netovábbjának látszatát, hogy a később jövőknek csak a megvetett falatokat hagytuk. Vagy talán még helyesebb, ha a hozzánk legközelebb eső darabot vesszük, anélkül, hogy rápillantanánk. Aki mainapság ilyen tapintattal állna neki az élet harcának, áldozatul esnék, de hasznát nem látná; előzékenységét észre sem vennék. „Aki bírja, marja“, ez a modern egoizmus

utálatos jelszava. Aki az udvariasságot csak hírből ismerő világban a hajdani tisztesség szabályait akarná megtartani, az az együgyűség dísztelen szerepét játszaná és nem aratna érte köszönetet. Ha hátulról taszigálnak, kötelességed félreállni, mintha azt mondanád: „tessék uram“. Tiszta dolog azonban, hogy aki például az omnibuszban is megtartaná ezt a szabályt, áldozatul esne udvariasságának; sőt, ha nem csalódom, vétene a szabályok ellen. Vájjon hányan vannak, akik érzik, hogy a pályaudvaron sietni, megelőzni a többieket, elfoglalni a legjobb helyet, egyértelmű a durvaság netovábbjával?

Más szóval, a mi demokrata gépezeteink kizárták a jól nevelt embert. Már régen lemondtam az omnibuszról; a kalauzok nem vesznek komoly utas-számba. A vasúton, ha csak nem vesz pártfogásába az állomásfőnök, mindig enyém az utolsó hely. Én a tiszteletre alapozott társadalom emberének születtem, ahol a ruhája után köszöntik, osztályozzák, helyezik el az embert, ahol nem kell önmagát védelmeznie. Csak az Akadémián és a Collège de France-ban érzem jól magam, mert hivatalnokaink mind jól nevelt emberek és megbecsülnek bennünket. A keleti szokás, hogy az utcán kavasz lépdel előttünk, igen ínyemre volna; mert az erő jelképe helyettesíti a szerénységet. Jó, ha korbácsot tartó szolga áll rendelkezésünkre, akinek nem engedjük meg, hogy a korbácsát használja is. Szívesen venném, ha dönthetnek élet és halál felett, csak azért, hogy ne éljek ezzel a jogommal; rabszolgákat is szeretnék, hogy nagyon jó lehessen hozzájuk és rajongjanak értem.

4. Még sokkal erősebben uralkodott rajtam a papi gondolkodás az erkölcs dolgaiban. Súlyos vétésnek tartottam volna az illendőség ellen, ha e

tekintetben bármit is változtatok önmegtagadó életmódomon. A világiak, lelkiekben való járatlanságuk következtében azt hiszik általában, hogy csak azért fordítunk hátat az egyházi életpályának, mert súlyos kötelességtől akarunk szabadulni. Sohasem bocsátottam volna meg magamnak, hacsak a legcsekélyebb támpontot nyújtom is az ilyen felületes felfogásnak. Lelkiismeretes ember létemre, rendben akartam lenni magammal, tehát Parisban folytattam a szemináriumban megszokott életmódot. Később beláttam, hogy ez az erény is éppen olyan hiábavaló, mint a többi; többek között azt is felismertem, hogy a természetnek nem is olyan fontos, hogy megőrizzük tisztaságunkat. De azért illendőségből folytattam a választott életmódot és olyan erkölcsökben éltem, mint valami protestáns lelkész. Két vakmerőségre ne vállalkozzunk egyszerre, a szabadgondolkodó legyen tisztaerkölcsű. Ismerek tág látókörű protestáns lelkipásztorokat, akik kifogástalan fehér nyakkendőjükkel mentenek meg minden látszatot. Mértéktartó stílus és komoly erkölcsök segítségével így tudtam én is átsiklani sok olyan dolgon, amit az emberi közepszerűség merészségnek bélyegez. A világ észjárása a két nem viszonya tekintetében különös, mint magának a természetnek parancsai. A világ, melynek ítéleteiben mindig van némi igazság, nevetségesnek tartja, hogy erényes legyen az, akit hivatása nem kényszerít erre. A pap, akinek hivatásával jár a szüzesség, mint ahogy a katonáéval a bátorság, talán az egyetlen ember, aki kinevettetés veszedelme nélkül ragaszkodhat az elvhez, melyre vonatkozóan a divat és az erkölcs a legfurcsább harcot vívja egymással. Kétségtelen, hogy ebben a dologban is, mint annyi sok másban, papi elveim ártalmamra voltak a világ szemében. A boldogságomnak azonban nem ártottak. A nők

általában kiéreztek rokonszenves tartózkodásomból a nekik szóló tiszteletet és vonzalmat. Mindent összevéve, négy nő szeretett, akiknek szeretetére vágytam: anyám, nővérem, feleségem és leányom. Osztályrészemmel meg vagyok elégedve és nem veheti el tőlem senki; mert sokszor elgondolom, hogy az ítélet, melyet a Józsafát völgyében hoznak majd rólunk, a nők ítélete lesz, az Örökkévaló pecsétjével megerősítve.

Ilyenformán, ha mindennel számot vetek, úgy szólván semmiben sem lettem hűtlen papi fogadalmimhoz. Jobban ragaszkodtam kötelmeimhez, mint sok, látszólag rendes életű pap. Midőn makacsul kitartottam az önzetlenség, az udvariasság, a szerénység erényei mellett, olyan korban, melybe nem illenek bele ezek az erények, bizonyosságát adtam naivságomnak. A sikert sohasem kerestem; sőt csaknem azt mondhatnám, hogy ellenemre van. Beérem az élet, az alkotás örömeivel. Ami egoizmus van az élet örömeinek ilyenén élvezetében, azért megfizettem a köznek hozott áldozatokkal. Hazámnak mindig rendelkezésére állottam; 1869-ben, egyetlen intésére készen álltam. Talán hasznos szolgálatokat tehettem volna; nem hitte; rendben vagyunk. A közvélemény tévedéseit sohasem simogattam; egyetlen alkalmat sem mulasztottam el, hogy rámutassak e tévedésekre, úgyannyira, hogy a felületesség rossz hazafinak bélyegzett. Nem kényszeríthetnek csalásra, hazugságra olyan mandátum kedvéért, melynek első feltétele a függetlenség és az őszinteség. Ha tehát szerencsétlenségek érik a nemzetet, az én lelkiismeretem nyugodt lesz.

Mindent megfontolva, ha újra kezdhetném az életet és úgy alakíthatnám, ahogy tetszik, nem változtatnék rajta semmit. Velem született és nevelésemből eredő hibáimat valami kegyes gondviselés

úgy fordította, hogy nem lett káros következményük. Az étellel való érintkezésben időnkint vétettem az őszinteség ellen, de barátaim megbocsátották és papi nevelésem rovására írják. Bevallom, hogy életem első felében sokszor hazudtam, nem érdekből, hanem jóságból, elnézésből, annak a hamis felfogásnak hatása alatt, hogy kinek-kinek úgy mutatom be a dolgokat, amint ő látja azokat. Nővérem erélyesen megértette velem ez eljárás káros voltát, és azóta le is mondtam róla. Nem hiszem, hogy 1851 óta egyetlen egyszer is hazudtam, hacsak nem tréfából, kötelességből, udvariasságból, amit azonban a kazuisták is megengednek, aminthogy megengedik azokat a kis irodalmi csalafintaságokat is, melyeket a magasabbrendű igazság, egy-egy mondat kikerekítése követel, vagy nagyobb baj, a szerző agyonütésének elkerülése tesz szükségessé. Mondjuk például, hogy valaki bemutatja verseit. Nem mondhatunk mást, mint hogy csodálatosak, mert ha ezt nem tesszük, ezzel értésére adjuk, hogy nem érnek semmit, szóval halálosan megbántanánk valakit, aki udvarias akart lenni.

Nagyobb elnézésre van szükségem barátaim részéről egy másik hibámért: ez az, hogy bizonyos hidegséggel vádolhatnak, nem a hozzájuk való vonzalom tekintetében, hanem ha arról volt szó, hogy szolgálatokat tegyek nekik. A szemináriumban a legerősebben lelkünkre kötötték, hogy kerüljük a külön baráti viszonyt. Az ilyen barátság nem egyéb, mint a többiekkel szemben elkövetett lopás. Ez a szabály mélyen a lelkembe vésődött. Nem igen élesztgettem a barátságot; barátaimért keveset tettem, ők keveset tettek értem. A legtöbb ellentmondást keltő nézeteimnek egyike az az állításom, hogy a barátság, amint általában értelmezik, igazságtalanság, tévedés, melynek befolyása

alatt csak egy ember erényeit látjuk, másokét, akik pedig talán jobban megérdemelnék rokonszenvedésünket, nem vesszük észre. Sokszor elgondolom, egykori mestereim felfogásához híven, hogy a barátság sikkasztás a társadalommal szemben és hogy fejlettebb világrendben el kellene tűnnie. Néha, az általános jóindulat nevében, bánt is, ha látom két ember különös vonzalmát; kerülni szeretném őket, mint az elfogult bírakat, akik elvesztették pártatlanságukat és cselekvésük szabadságát. Az ilyen társulás úgy hat rám, mint valami érdekközösség, kicsinyes gondolkozásává tesz, árt az ítélőképességnek, és súlyos láncokat rak a függetlenségre. Beulé sokszor gúnyolt ezért a furcsa felfogásomért. Szeretett és igyekezett hasznomra lenni, jóllehet én mit sem tettem az ő érdekében. Egyszer ellene szavaztam olyan valaki érdekében, aki rossz indulattal volt irányomban. — Tudja mit, Renan, — mondta ekkor, — valami rosszat teszek majd ön ellen; akkor, rám fog szavazni.

Szerettem tehát barátaimat, de édeskeveset adtam nekik. Az övék sem voltam jobban, mint a közönségé. Ezért is kapok annyi levelet ismeretlenektől, névtelenektől; és ezért vagyok olyan rossz levélíró.

Gyakran megesett velem, hogy levélírás közben gondolataimat általános megfigyelésekké alakítottam át. Igazán és egészben csak a köznek éltem. Amit adhattam, mind odaadtam; halálom után nem lesz része meglepetésben; senki számára nem tettem félre semmit.

Minthogy ilyenképen ösztönszerűen fölébe helyeztem a mindenkit a néhánynak, kortársaim, sőt ellenfeleim rokonszenvedését is megnyertem, de csak kevés baráttra tudtam szert tenni. Mihelyt felmelegszem kissé, a sulpiciánus elv: „kerüljük a külön baráti viszonyt“, jégdarab módjára zavarja meg a

lélekrokonság játékát. Igazságos akartam lenni, nem igen tettem tehát szívességeket. Mert nagyon jól látom, hogy ha jó szolgálatot teszünk valakinek, ezzel rendszerint ártunk egy másiknak; aki az egyik pályázót pártfogolja, csaknem mindig jogfosztást követ el a versenytársa ellen. Eszembe jut a kijátszott ismeretlen és egyszerűbe kettévágja buzgalmamat. Senkit sem köteleztem le; nem tudom, hogyan kell trafikot szerezni. Nem is vagyok befolyásos ember. De ennek az irodalom szempontjából nagy hasznát láttam. Ha Mérimée-nek nincsenek barátai, kiváló ember lett volna. A barátai kisajátították. Hogy lehet levelet írni, mikor ugyanannyi fáradsággal mindenkihez szólhatunk. Akinek levelet írsz, kisebbé tesz téged is; az ő mértékéhez kell alkalmazkodnod. A közönség fogékonyabb, mint bárki más; a „mindenki“ sok ostobát jelent; de jelenti azt a néhány ezer szellemes férfit és nőt is, akiknek számára áll a világ. Ezekre gondolj írás közben.

IV.

Befejezem ezeket az emlékezéseket és bocsánatot kérek az olvasótól azért a kiállhatatlan hibáért, melyet ebben a műfajban lépten-nyomon el kell követnünk. A hiúság olyan ravasz az ő titkos számításaiban, hogy ha önmagát bírálja is, az őszintesége mindig gyanús. A veszedelem abban rejlik, hogy szinte öntudatlan ravaszkodással, nagy alázatosan vallomást teszünk csekély külső hibáinkról és, mintegy visszahatásképen, sejtetni engedjük nagyszerű tulajdonságainkat. O! nagyon ravasz ám a hiúság démona! Hátha véletlenül én is felültem neki? Ha a jóízű közönség szememre veti, hogy korom gyermekének mutattam magamat, miközben erélyesen hangoztattam, hogy nem vagyok az,

kérem őket, higgyék el legalább, hogy ez nem fog többé megtörténni.

Claudite jam vivos, pueri; sat prata hiberunt.
 Nagyon sok dolgom van még, nincs időm folytatni a játékot, melyet sokan hiúnak bélyegeznek. Lanioni elődeim, között, anyai ágról, gyakori volt a hosszúéletűség esete; mégis, jóllehet, temperamentum dolgában ezeknek örököse vagyok, gyakran ismétlődő zavarokból arra kell következtetnem, hogy az én esetemben nem fog érvényesülni az átöröklés törvénye. Hálát adok az Istennek, ha azért nem, hogy megkíméljen az évekig tartó hanyatlástól, testi és szellemi gyengüléstől, amire rettegve gondolok! Még hátralevő időmet mindenesetre a tiszta, objektív igazság kutatásának fogom szentelni. Ha e soraim az utolsó eszmecsere, melyet a közönséggel váltok, hadd köszönjem meg, hogy annyi megértéssel, rokonszenvvel támogatott. Hajdan, ha valaki meg akarta őrizni egyéniségét a megállapított kereteken kívül, legfeljebb arra számíthatott, hogy megtűrik. Az én kortársaim, az én nemzetem sokkal elnézőbb volt velem szemben. Elég nagy hibái, alacsony származása ellenére is, az egyszerű parasztok, szegény hajósok fiát, aki ráadásul a megszökött seminarista, a kiugrott pap, a makacs vaskalapos nevetséges hármás bélyegét hordta, mindjárt kezdetben szívesen fogadták, meghallgatták, sőt kényeztették, — miért? — mert hangjából kiéreztek az őszinteséget. Voltak heves ellenfeleim, de személyes ellenségeim soha. Bevallott ambícióimat, a Collège de France-ot és az Akadémiát, sikerült elérnem. Franciaország részt adott ama jótéteményeiből, melyeket a szabadelvűség számára tartogat: csodálatos nyelve, gyönyörű irodalmi tradíciója, a jó modor szabályai, és szava, melyet az egész világon meghallanak. A külföld is ugyanúgy segí-

tett munkámban, mint hazám; Európa szeretete éppen úgy a szívemben van, mint Franciaországé; szeretnék térdre esni és úgy könyörögni hozzá: ne tűrje, hogy szétszaggassa a testvérgyilkoló irigység, ne feledje kötelességét, a nagy közös munkát, a civilizációt.

Csaknem mindenki, akivel érintkezésem akadt, végtelen jóindulattal volt hozzám. A szeminárium után, amint említettem, a magány időszaka következett, amely alatt nővérem levelei és Berthelot barátsága tartotta bennem a lelket; de csakhamar minden oldalról biztató mosoly, bátorítás intett felém. Az 1846. év elejétől kezdve, Egger barátomnak és vezetőmnek szegődött abban a nehéz munkában, hogy elkésve pótoljam hiányzó klasszikai ismereteimet. Eugène Burnouf, elolvassván egy kezdetleges tanulmányomat, mellyel 1847-ben a Volney-díjra pályáztam, tanítványának fogadott. Adolphe Garnier és felesége végtelenül jók voltak hozzám. Bájos volt ez a házaspár. A ragyogóan kecses, természetes madame Garnier-ban elsőízben bámulhattam a szépségnek azt a fajtáját, melytől a teológia megfosztott. Victor Le Clerc-ben újból feltaláltam egykori mestereim tudományos képességeit. Már Saint-Sulpice-ben is nagyra becsültem; ez volt az egyetlen világi férfi, akit Saint-Sulpice tanárai figyelmükre méltattak; irigyelték rendkívüli jártasságát az egyházi tudományokban. Cousin többször is megmutatta barátságát, de annyira körülvették tanítványai, hogy meg sem kíséreltem áttörni a mester ajkán csüngő sűrű tömegben. Augustin Thierry-t azonban valósággal szellemi apámnak tekintem. Tanácsait ma sem feledtem el és neki köszönhetem, hogy írásaimban kerülni tudtam némely kellemetlen hibát, amelyre magamtól aligha eszméltem volna. Ő ismer-tetett meg a Scheffer-családdal, melynek az élettársat

köszönöm, aki olyan tökéletesen bele tudott helyezkedni életem vonalának elég szűkös feltételeibe, hogy ha elgondolkozom a körülményeknek ilyen kedvező találkozásán, szinte hinni tudok a predestinációban.

Filozófiám, mely szerint a világot a maga egészében isteni sugallat tölti be, nem tűri meg a mindenség kormányzásában a külön akaratot. Az egyéni gondviselést, amint azt hajdanában értelmezték, egyetlen jellegetes tény sem bizonyítja. Ha nem így gondolkoznám, hálásan kellene elismernem a körülmények kedvező találkozását, melyben az általános okoskodásra az enyémnél kevésbé hajlamos ész bizonyára a jóakaró istenek különös kegyelmét látná. A véletlennek az a játéka, mely a ternóhoz, vagy quaternóhoz szükséges, semmi ahhoz képest, amely a szerencsés kombinációk általam élvezett gyümölcseinek zavartalan megmaradását biztosította. Ha szerencsésebb viszonyok közé születtem volna, nem indultam volna el, nem tartottam volna ki a szellem szerint való élet királyi országútján, melyre gyermekkori nazarénus fogadalommal köteleztem el magamat. Egyetlen atom kihullása eltépte volna a véletlen tények láncát, mely ott fent Bretagne-ban, a kiválasztott életre készített elő; ki vezetett el Parisban abba az intézetbe, ahol a legkomolyabb tanulás folyt egész Franciaországban; kinek a keze óvott, hogy a szemináriumtól való távozás után el ne kövessék két-három halálos bűnt, amelyek tönkretettek volna; ki volt az, aki utazásaimon olyan veszedelmektől szabadított meg, melyekben emberi számítás szerint el kellett volna pusztulnom; kinek köszönhetem például, hogy Suquet doktor el tudott jönni Amshitba, hogy kiragadjon a halál karjából, amely már csaknem magához ölelt egészen? Mindebből

nem vonok le semmiféle következtetést, hacsak azt nem, hogy a jónak és rossznak a mindenségben levő öntudatlan erőfeszítése kockát vet minden egyes ember sorsával. Minden bekövetkezik, a kvaterno éppúgy, mint a többi. Megzavarhatjuk a gondviselő szándékot, melynek tárgyai vagyunk; de az eredményben alig van részünk. *Quid habes quod non accepisti?* Az isteni kegyelem tana a legigazabb minden keresztény dogmák között.

Az élet tehát igen szelíden bánt velem, és alig hiszem, hogy planétánknak mai mértékkel mért tudata szerint sok boldogabb ember akad nálamnál. Élvezni tudtam a mindenséget. Néha, egy-egy pillanatra erőt vett rajtam a szubjektív skepszis; de sohasem annyira, hogy kételkedtem volna a valóságban; az ilyen természetű ellenvetéseket zár alatt tartom, labirintusos kert mélyén; nem is gondolok rájuk. Lelkem békéje tökéletes. Másrészt, végtelen nagy jószágot találtam úgy a természetben, mint a társadalomban. Hála kivételes szerencsémnek, mely kiterjedt egész életemre és úgy intézte, hogy utaimon mindig csak kitűnő emberekkel találkozom, sohasem voltam kénytelen elfogadott általános szempontjaim hirtelen megváltoztatására. Nehezen megzavarható jó kedély, mint az erkölcsi egészség eredménye, amely viszont az egyensúlyozott léleknek, és a gyöngéi ellenére is tűrhetően egészséges testnek folyománya, mindeddig megtartotta nyugalmas filozófiámat, amely hol hálás optimizmusban, hol meg vidám iróniában jut kifejezésre. A nagy szenvedéseket nem ismertem. Bátran hihetném, hogy a természet párnákkal vett körül, hogy megkíméljen a durva összeütközésektől. Egy ízben, nővérem halálakor, valósággal chloroform-mámorba ejtett, hogy ne lehessen tanúja annak a látványnak, amely talán mély sebet ejtett volna érzékenységemre és

ártalmára lett volna gondolkodásom későbbi derűjének.

Így hát, bár nem igen tudom, kinek tartozom köszönettel, köszönetet mondok. Annyi örömet adott az élet, hogy nincs jogom túlvilági jutalmat kérni; nem is ez az oka annak, hogy néha nagyon megharagszom a halálra; túlságosan nagy híve az egyenlőségnek; demokrata, aki dinamittal traktál bennünket; várnia kellene, megtudakolhatná, mikorra óhajtjuk, rendelkezésünkre állhatna. Évente többször kapok egy bizonyos névtelen levelet, mindig ugyanazzal az írással, mindig ugyanezzel a néhány szóval: „És hátha mégis van pokol!“ A jámbor személy, aki írja, kétségtelenül a javamat akarja, és én hálás vagyok érte. Csakhogy a pokol olyan feltevés, amely sehogy sem egyezik össze az isteni jóságról alkotott fogalmainkkal. Különben pedig, szívre tett kézzel mondhatom, hogy ha van is, én aligha szolgáltam rá. Egy kis purgatóriumra talán igen; ennek a lehetőségét elfogadnám, mert utána a paradicsom következik, és mert bizonyára akadnának jó lelkek, akik bűnbocsánatot szereznének számomra, hogy kisegítsenek belőle. A végtelen jószág, mellyel ezen a világon találkoztam, arról győz meg, hogy az öröklét is tele van ugyanilyen jóssággal, és ebben feltétlenül bízom.

Most pedig a jó szellememtől, mely olyan sokszor vezetett, tanított, vigasztalt, csak azt kívánom még, hogy szelíd és gyors halált adjon, ha út a számomra megjelölt, közeli vagy távoli óra. A sztoikusok azt állították, hogy Phalaris ércbikájának gyomrában is boldogan élhetünk. Ez kissé sok. A fájdalom lealacsonyít, megaláz, káromlásra késztet. Az egyetlen elfogadható halálnem a nemes halál, az, amely nem patológikus jelenség, hanem a szándékos, értékes vég az Örökkévaló előtt. Legszebb

a halál a csatamezőn, de van más szép halálnem is. Ha néhanapján azt kívántam, hogy bárcsak szenátor lehetnék, mindig arra gondoltam, hogy ez a tisztség előbb-utóbb jó alkalmat szolgáltat arra, hogy megölsem, agyonlövéssem magamat, vagyis olyan halálnemet keressek, amely sokkal szebb, mint a lassan, fokozatos rombolással öló hosszú betegség. Legyen meg az Isten akarata! Ezentúl már nem sokat fogok tanulni; látom körülbelül, mi az, amit az emberi szellem, fejlődésének mai állapotában, az igazságból felfogni képes. Kétségbeejtő volna rám nézve, ha meg kellene érnem az elgyengülésnek azt az időszakát, melyben az előbb még erős és erényes ember csak árnyéka, romja önmagának, és gyakran, nagy öröme a butáknak, azzal tölti idejét, hogy romba döntse az életet, amelyet annyi munkával épített. Az ilyen akkor a legcsúnyább ajándék, amelyet az istenek adhatnak. Ha ilyen sors van megírva nékem, előre is tiltakozom a gyengeségek ellen, melyeket a leromlott agyvelő mondathat, vagy írathat velem. Az egészséges eszű és szívű Renan-nak higgyetek, őt hallgassátok, de ne azt a Renan-t, akit félig tönkretett a halál, aki csak árnyéka önmagának. Megtagadom a káromló szavakat, melyeket az utolsó óra erőtlenségében ejtek az Örökkévaló ellen. A lét, amelyet kaptam, anélkül, hogy kértem volna, jótémény volt számomra. Ha felajánlanák, hálásan elfogadnám újból. A század, amelyben éltem, nem volt talán a legnagyobb, de kétségtelenül a legszörakoztatóbb század. Ha csak utolsó éveim nem tartogatnak számomra keserves kínokat, akkor, az élettől búcsúzóban, csak köszönet jár majd tőlem a minden jó kútfejének, azért a gyönyörű sétáért, melyet a valóság téréin tennem adatott.